

STAAT VAN HET DIER
BESCHOUWINGEN EN OPINIES OVER DE
VERSCHUIVENDE RELATIE TUSSEN MENS EN DIER
IN NEDERLAND

Schukken, Y.H., van Trijp, J.C.M., van Alphen, J.J.M. en H. Hopster (eds)

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

4 oktober 2019

2019, Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag

© Sommige rechten zijn voorbehouden / Some rights reserved

Voor deze uitgave zijn gebruiksrechten van toepassing zoals vastgelegd in de Creative Commons licentie Naamsvermelding 3.0 Nederland. Voor de volledige tekst van deze licentie zie <http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/nl/>

Vormgeving: Ellen Bouma

Infographic pagina 4-5: Vorm5

Eindredactie: Linda van den Berg, www.washoe.nl

Productie: Martijn de Groot, www.martijndegroot.com

Drukwerk: Xerox/OBT

Foto's: zie vermelding naast de foto's

www.rda.nl

Raad voor Dierenaangelegenheden

Bezuidenhoutseweg 73

2594 AC Den Haag

Inhoud

- Definities 6
- 1. Over begaanbare wegen 9
INLEIDING
- 2. De staat van het dier in de ogen van het Nederlandse publiek 17
BESCHOUWING OVER DIERENWELZIJN IN HET ALGEMEEN
- 3. Grenzeloos samenleven 31
BESCHOUWING OVER DIEREN IN DE NATUUR
- 4. Naar een dierwaardige kringlooplandbouw 47
BESCHOUWING OVER PRODUCTIEDIEREN
- 5. Pets, passie en professionaliteit 67
BESCHOUWING OVER GEZELSCHAPS- EN HOBBYDIEREN
- 6. Vreemde snoeshanen ter lering ende vermaeck 89
BESCHOUWING OVER DIEREN IN DIERENTUINEN
- 7. Het best geregeld van allemaal? 99
BESCHOUWING OVER PROEFDIEREN
- 8. De natuur: een sprookje?! 117
SCHURENDE KWESTIES OVER DIEREN IN DE NATUUR
- 9. Heel Holland doodt 127
SCHURENDE KWESTIES RONDOM HET DODEN VAN DIEREN
- 10. De grutto of de koe 145
WAAR ECOLOGIE EN TECHNOLOGIE SCHUREN
- 11. Dieren zijn net mensen 157
SCHURENDE KWESTIES RONDOM ANTROPOMORFISME
- 12. Knutselen aan dieren 165
SCHURENDE KWESTIES RONDOM GENETISCHE MODIFICATIE BIJ DIEREN
- 13. Dieren tussen de regels door 175
SCHURENDE KWESTIES RONDOM WET- EN REGELGEVING
- 14. Van heerser via rentmeesterschap naar partner 185
SLOTBESCHOUWING OVER DE STAAT VAN HET DIER
- Colofon 199

Staat van het Dier

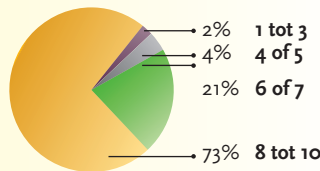
Over begaanbare wegen

Met deze bundeling van enquêtere-sultaten, beschouwingen over verschillende diergroepen en essays over schurende kwesties hopen wij u te inspireren.

De staat van het dier in de ogen van het Nederlandse publiek

Hoe beoordelen Nederlanders het welzijn van dieren en de manier waarop wij dieren behandelen? En is er voortgang geboekt?

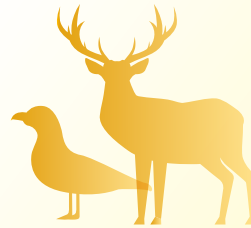
Mate waarin dierenwelzijn mensen aan het hart gaat

Rapportcijfer gegeven op schaal van 1 t/m 10.

Grenzeloos samenleven

Hoe kijken we naar het welzijn van dieren in de natuur? En welke rol spelen wetenschappelijke inzichten en emoties hierin? Moeten we ons zorgen maken over de 'niet gehouden dieren'? *Framing van dieren als ongedierte is niet langer acceptabel.*

Dieren in de natuur

Van h
over o
naar p

Proefdieren

Het best geregeld van allemaal?

Dierproeven liggen maatschappelijk gevoelig en de meningen hierover zijn sterk verdeeld. Hoe komt dat? Dierproeven kennen strikte regels, zijn deze voldoende voor het welzijn van de dieren? *Proeven op dieren zijn dierproeven, of ze nu wettelijk gedefinieerd zijn of niet.*

Schurende kwesties

De natuur: een sprookje?!

Dieren in de natuur

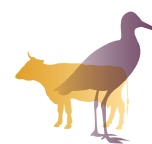
Lees meer in hoofdstuk 8 ►

Heel Holland doodt

Doden van dieren

Lees meer in hoofdstuk 9 ►

De grutto of de koe

Ecologie versus technologie

Lees meer in hoofdstuk 10 ►

Naar een dierwaardige kringlooplandbouw

Is het welzijn inclusief gezondheid van productiedieren verbeterd? Wat zijn nog hardnekkige welzijnsissues? *Stel het welzijn van dieren centraal in de transitie naar een kringlooplandbouw.*

Pets, passie en professionaliteit

Gaat het goed met het welzijn van onze dierbare metgezellen of zijn we blind voor onze eigen tekortkomingen in onze omgang met dieren? *Honden horen niet in bed.*

Vreemde snoeshanen ter lering ende vermaeck

Zijn dierentuinen nog van deze tijd? *Een dierentuin is geen pretpark.*

Nulmeting:

Dieren hebben moreel recht op leven

80%

Mensen hebben morele plicht om goed te doen voor dieren

72%

Dieren hebben een eigen waarde, omdat ze gevoel hebben

63%

Dieren hebben een eigen waarde, omdat ze onderdeel zijn van het ecosysteem

54%

Er bestaat een grote middengroep die vertrouwen heeft hoe we in Nederland met dieren omgaan. We zien weinig tot geen verschil in achtergrond (stad/platteland, leeftijd).

Vermenselijking

Dieren zijn net mensen

Knutselen aan dieren

Genetische modificatie bij dieren

Dieren tussen de regels door

Wet- en regelgeving

Lees meer in hoofdstuk 11 ►

Lees meer in hoofdstuk 12 ►

Lees meer in hoofdstuk 13 ►

Definities

De RDA heeft in 2018 een Denkkader¹ gepubliceerd om helderheid te scheppen over veel gebruikte begrippen die te maken hebben met dieren en de mens-dier-relatie. Voor 'Staat van het Dier' zijn de begrippen welzijn, intrinsieke waarde, eigenheid, eigen waarde en integriteit relevant.

Welzijn

Over dierenwelzijn staat in dit Denkkader: Na bijna een halve eeuw discussie staat de inhoud van het begrip dierenwelzijn nog steeds ter discussie. De Raad hanteert voornamelijk de volgende definitie, vanuit het perspectief van het dier: 'Dierenwelzijn is de kwaliteit van leven zoals deze door het dier zelf wordt ervaren.' Een dier ervaart een positieve staat van welzijn indien het de vrijheid heeft om normale, soorteigen gedragspatronen uit te voeren en het in staat is om adequaat te reageren op de uitdagingen die de heersende omstandigheden bieden.

Intrinsieke waarde

In het besef dat er over de intrinsieke waarde in de samenleving pluriform gedacht wordt, vult de RDA het begrip als volgt in: De intrinsieke waarde van een dier verwijst naar een eigen waarde die losstaat van het nut dat een dier voor de mens kan hebben. Respect voor deze eigen waarde betekent dat belangen van dieren worden meegewogen bij het nemen van beslissingen. Concreet operationaliseert de RDA het respect voor de intrinsieke waarde van het dier door een moreel vereiste dat menselijk ingrijpen in het dier of zijn leefomgeving niet leidt tot structurele of substantiële aantasting van dierenwelzijn, diergezondheid en integriteit van het dier.

Eigenheid in relatie tot integriteit

Integriteit en eigenheid zijn termen die vaak samen worden gebruikt (zie ook visies bij de intrinsieke waarde). Eigenheid is geen helder omliggend concept. Er zijn grofweg drie vormen van uitleg:

1. Eigenheid in termen van onafhankelijkheid en zelfbepaling. Eigenheid is dan vergelijkbaar met het concept autonomie. De eigenheid van iemand komt naar voren in keuzes en gedrag. Ook dieren maken, zij het wellicht in mindere mate, zelfstandige keuzes. Als het een dier onmogelijk gemaakt wordt om gedrag uit te voeren en keuzes te maken die uiting geven aan zijn eigenheid dan is dat een integriteitsaantasting.
2. Eigenheid kan verbonden worden met het concept *telos* (doel). Bernard Rollin^{2,3} heeft langs die lijn bijvoorbeeld de welzijnsbenadering filosofisch verder ontwikkeld. De eigenheid of het *telos* is dan datgene wat een varken tot een varken maakt. Dat is niet volledig objectiveerbaar, maar je kunt bijvoorbeeld wel zeggen dat het niet bij een varken past om geen staart meer te hebben, niet te kunnen wroeten en alleen maar apathisch te liggen eten, ook niet als het desondanks goed groeit en gezond is.
3. In lijn met Taylor⁴ kan gesteld worden dat elk levend wezen een *good of its own* heeft. Dat 'goed' kan ook worden gedefinieerd in termen van eigenheid. Uit Taylor's biocentrische visie volgt dat we de intrinsieke waarde van een wezen dat zo'n goed heeft, en daarmee belangen heeft, dienen te respecteren.

Bronnen

1. RDA, 2018. Denkkader Dierenwelzijn. RDA, Den Haag. 30 pp.
2. Rollin, B.E., 2016. A new basis for animal ethics. *Telos and Common sense*. University of Missouri Press, Columbia (Missouri). 195 pp.
3. Rollin, B.E., 2015. *Telos, conservation of welfare, and ethical issues in genetic engineering of animals*. *Curr Top Behav Neurosci*. 19, 99-116.
4. Taylor, P., 1986. *Respect for Nature. A Theory of Environmental Ethics*. Princeton University Press, Princeton. 360 pp.

1. Over begaanbare wegen

Inleiding

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) bestaat 25 jaar. Het wel en wee van dieren heeft altijd centraal gestaan in de werkzaamheden van de Raad. Van dieren die door mensen gehouden worden en van dieren in de vrije natuur. Deze publicatie gaat over de staat van verschillende diergroepen in Nederland anno 2019. Hoe beoordelen burgers en experts het welzijn van deze dieren en de manier waarop wij ze behandelen? Hoe verschilt dat tussen dieren in de natuur, productiedieren, gezelschaps- en hobbydieren, dieren in dierentuinen en proefdieren? Welke dilemma's spelen er, waar botsen belangen, welke ontwikkelingen zijn belangrijk en wat kunnen we in de toekomst verwachten? We zullen zien dat er in de afgelopen 25 jaar veel veranderd is, zowel in de positie van het dier als in de publieke opinie over dierenaangelegenheden.

1.1 Maatschappelijke kritiek

Diverse groeperingen, organisaties en individuen in onze samenleving uiten veelvuldig kritiek op de omstandigheden waaronder dieren gehouden worden, de wijze waarop wij met dieren samenleven en de manier waarop wij dieren gebruiken. Voorbeelden uit het recente verleden zijn kistkalveren, aangebonden koeien of zeugen, kippen in legbatterijen, gecoupeerde staarten bij honden, paarden of schapen en nertsen of vossen in de bontproductie. Dat geldt ook voor de wijze waarop wij omgaan met dieren in de natuur, in het bijzonder met dieren die dicht tegen onze leefwereld aan schuren. Voorbeelden zijn de wolf die terug is, de wilde zwijnen in de buurt van varkenshouderijen en de damherten in de Waterleidingduinen. Die maatschappelijke kritiek heeft positief bijgedragen aan de levenskwaliteit van heel veel dieren. De kritiek heeft ook geresulteerd in de meer weloverwogen en diergerichte wijze waarop we dieren nu gebruiken en ermee samenleven. Maar de kritiek in onze samenleving verstomt bepaald niet. Daarvoor zijn vele redenen aan te

voeren, die in deze publicatie aan de orde komen. Wij noemen hier de hoofdlijnen; in de volgende hoofdstukken gaan we in op de details.

Compromissen

Allereerst zijn alle verbeteringen in de omstandigheden waaronder we dieren houden stuk voor stuk compromissen. Waarbij weliswaar aanzienlijke vooruitgang is geboekt, maar waarbij dieren er volgens veel mensen altijd nog bij inschieten. Vanuit het perspectief van het dier is er dus nog steeds werk te doen. Overigens blijft het de vraag hoe dieren in gevangenschap dat precies ervaren. Voedselzekerheid, beschutting, veterinaire zorg en bescherming tegen predatoren zijn voor dieren belangrijke verworvenheden, die mensen soms vanzelfsprekend vinden. Daar staan vaak wel verveling en een gebrek aan autonomie tegenover. Ook verbeteringen voor dieren in de natuur zijn meestal compromissen; het lijkt erop dat zij steeds verder in de hoek worden gedrongen. Terwijl wij hun habitat aantrekkelijker maken (ganzen, woelmuizen, wolven), dulden we niet dat de dieren daar in groten getale gebruik van maken en moeten de aantallen gereguleerd worden. Andersom geldt dat we alles op alles zetten om dieren waarvan we de habitat verwoest hebben in dierentuinen in stand te houden. Dat schuurt – terwijl onze eigen welvaart toeneemt, groeit het besef dat we de gevolgen daarvan niet ongestraft kunnen blijven afwentelen op het leven waarmee we onze planeet delen.

Vooruitgang

Een tweede bron van aanhoudende kritiek betreft de gevolgen van wetenschappelijke en technologische innovaties, kort gezegd ‘de vooruitgang’. Nieuwe technieken kunnen betere zorg en een beter leven mogelijk maken voor dieren, maar ze kunnen ook negatieve gevolgen hebben. De vooruitgang dwingt ons daarom voortdurend om in een vroeg stadium na te denken over de gevolgen voor dierenwelzijn en diergezondheid. Denkt u bij proefdieren bijvoorbeeld aan nieuwe genetische technologieën, bij gezelschapsdieren aan nieuwe diergeneeskundige behandelmethoden en bij productiedieren aan nieuwe fokkerijtechnieken en robotisering, en de implementatie van *big data* en kunstmatige intelligentie in onze signalerings- en besturingssystemen of voor biodiversiteitsmonitoring en natuurbeheer.

Bestrijding van infectieziekten

In de derde plaats noemen we de infectieziekten die van dier-op-dier of van

dier-op-mens over kunnen gaan. De wering en bestrijding van zulke ziekten verloopt soms rigoureuus vanwege de enorme impact en schaal. Maar vooral ook om economische belangen veilig te stellen, omdat vaccinatie soms handelsbarrières opwerpt. Die aanpak roept onbegrip en weerstand op. Voorbeelden zijn het ruimen of preventief afschieten van gezonde dieren. Ruimen en afschieten zijn maatregelen om de populaties van dieren en mensen te beschermen, met een onwenselijke uitkomst voor de getroffen dieren.

Voortschrijdend inzicht

Een belangrijke vierde bron van kritiek is het inzicht dat wetenschappelijk onderzoek ons biedt in de complexiteit van dieren, zoals hun gedrag, neurobiologie, cognitieve en emotionele eigenschappen, sociale organisatie en raskenmerken. We realiseren ons daardoor nu dat een paard niet solitair hoort te leven, dat vissen pijn kunnen ervaren, dat inktvissen door hun complex en intelligent gedrag ook door de Wet op de proefdieren beschermd moeten worden en dat bijvoorbeeld chimpansees en kapucijnerapen gevoel voor rechtvaardigheid ervaren in gedragsproeven. Doordat we steeds meer weten, gaat het telkens op nieuwe plekken schuren. Zo blijft voortschrijdend inzicht een bron van kritiek.

Het dierenrijk is rijkgeschakeerd en generieke, ongenueanceerde uitspraken over dieren brengen ons stellig in de problemen, want een olifant is geen kakkerlak en een walvis geen struisvogel. Tussen soorten bestaan talrijke verschillen die vele malen groter zijn dan het verschil tussen de mens en de chimpansee. We zien steeds meer dieren in de schijnwerpers staan die we voorheen hooguit in de coulissen opmerkten. Voorbeelden zijn de edelherten in de Oostvaardersplassen, de damherten in de Waterleidingduinen, de vissen in de zee, insecten overal en de wolf die zich recent weer in Nederland gevestigd heeft.

De wetenschap legt ook een zwaarder beslag op de vraag of het gerechtvaardigd is om dieren in te schakelen voor recreatie en plezier van mensen. Zo leken paardensport, gezelschapsdieren, hulpdieren of hondenshows voorbeelden van een liefdevolle band tussen mens en dier, maar nieuwe inzichten werpen daar soms een geheel ander licht op. Ook daar waar liefde, genegenheid en het verbond tussen mens en dier werd verondersteld, is kritiek mogelijk en nodig.

Respect

De vijfde en misschien wel voornaamste reden voor kritiek is het groeiende respect dat mensen voor dieren hebben. Nederlanders hebben een grote gevoeligheid ontwikkeld voor dierenleed. Er zijn steeds meer mensen die dieren rechten gunnen en die betogen dat dieren een eigen *telos* hebben (zie 'Definities' aan het begin van deze publicatie) en hun levenscyclus willen voltooien. Met dat groeiende respect – en de uitbreiding en detaillering van het wettelijk kader – is tegelijk ook de morele taal waarin we over dieren spreken uitgebreid en gepreciseerd. Die taal wint wereldwijd terrein en werkt ook door in de Europese richtlijnen en verordeningen. Tegelijk wordt onze morele relatie met dieren in onze taal nog steeds voorgestructureerd met haast kwaadaardige typeringen waarmee we dieren ernstig tekort kunnen doen. Denkt u aan typeringen als ondier, plaagdier, ziekteverspreider en surplusdier.

Klimaatverandering

Los van de vijf genoemde redenen om onze relatie met dieren kritisch te blijven evalueren, zal ook de klimaatverandering een grote rol gaan spelen in onze opvattingen over de wijze waarop we met dieren omgaan. Er is daarbij toenemende aandacht voor de druk op het landgebruik, effecten van bijvoorbeeld veehouderij op het milieu, multifunctionaliteit en een steeds beperktere ruimte. Onze huidige Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit breekt een lans voor de kringlooplandbouw. Haar aanpak vormt de voorbode van een traject van ingrijpende veranderingen in het Nederlandse veehouderijbestel. Het is belangrijk om na te denken over de positie van het dier in de kringlooplandbouw en over het waarborgen van dierenwelzijn en diergezondheid. Het dier moet in het klimaatdebat niet ondergesneeuwd raken.

1.2 Op verkenning

In lijn met de groeiende maatschappelijke aandacht voor dierenwelzijn richt de RDA zich de laatste jaren op een breder publiek.² De Raad beseft dat het publiek debat bestuurders en sectoren in beweging brengt. De Raad wil daarom graag weten hoe de gemiddelde Nederlander over dierenaangelegenheden denkt. Eind 2018 hebben wij in het kader van ons 25-jarig jubileum een grote publieksenquête³ gehouden over de manier waarop we in Nederland omgaan met dieren en denken over dieren (zie hoofdstuk 2).

De Raad voor Dierenaangelegenheden

De Raad voor Dierenaangelegenheden werd opgericht in 1993. Het is een onafhankelijke raad van deskundigen die zich uitspreekt over kwesties rond dierenwelzijn en diergezondheid.¹ Hij bestaat uit circa veertig leden met een uiteenlopende achtergrond en expertise, variërend van dierenbeschermers tot veehouders en andere ondernemers, ecologen, ethici, wetenschappers en dierenartsen. Zij zetelen op persoonlijke titel en zonder last of ruggespraak in de Raad. De RDA brengt gevraagd en ongevraagd advies uit aan de Minister van Landbouw, Natuuren Voedselkwaliteit en aan andere bestuurlijke gremia. Daarnaast fungeert hij als een netwerkorganisatie: door het verbinden van partijen met verschillende – soms botsende – belangen, creëert de Raad wederzijds begrip. De RDA bevordert hiermee direct en indirect het welzijn van dieren.

Verspreid over deze publicatie kunt u de belangrijkste enquêteresultaten lezen. Ze geven inzicht in de hedendaagse relatie tussen mens en dier in Nederland. Deelnemers van het RDA-jubileumcongres in februari 2019 hebben in *break-out* sessies gediscussieerd over de thema's van de enquête. Om de verkenning voort te zetten, buigen ook RDA-leden zich in deze publicatie verder over de staat van het dier. Hoe duiden wij de resultaten van de enquête? Welke grote ontwikkelingen zien wij nog meer? Wat kunnen we in de toekomst verwachten en hoe kunnen de Raad en andere gremia daarop inspelen met hun agenda? Het is hierbij niet onze bedoeling om volledig te zijn; we schetsen slechts enkele ontwikkelingen die in onze ogen belangrijk zijn. De tekst vertegenwoordigt ook niet altijd in detail de opinie van de volledige RDA – wat normaal gesproken wel het geval is bij onze publicaties. Beschouwt u deze publicatie dus niet als een zienswijze waarin concrete aanbevelingen en adviezen zijn opgenomen, maar als een verkenning voor ons allemaal. Deze verkenning vormt voor ons vanzelfsprekend wél een belangrijke bron voor onze agenda. Wij hopen dat wij u verder aan het denken zullen zetten met deze bundeling van enquêteresultaten, beschouwingen over de verschillende diergroepen en essays over schurende kwesties – en dat u ons feedback zult geven.

U zult zien dat Nederlanders met betrekking tot dieren preciezer, gevoeliger, voorzichtiger en zorgvuldiger worden. En dat die beschaving via maatschappelijke kritiek, publiek debat en wetenschappelijke inzichten tot stand komt. In dat krachtenveld speelt ieder zijn rol, afhankelijk van zijn of haar verantwoordelijkheid als houder van dieren of als gebruiker van dierlijke producten en diensten. Want een ding is duidelijk: het tijdperk waarin we vooral naar de overheid keken voor het verbeteren van dierenwelzijn is definitief voorbij. In het huidige tijdsgewricht kan maatschappelijke kritiek met de snelheid van het licht worden gemobiliseerd. Daardoor ontstaat er voortdurend druk op dierenhouders en hun organisaties, op het openbaar bestuur en de politiek. Dit is noodzakelijk als we willen zorgen dat het dier centraal komt te staan in de afwegingen. Wat blijft is dat de vooruitgang in dierenwelzijn en diergezondheid ook in de toekomst langs begaanbare wegen tot stand zal moeten komen.

Bronnen

1. RDA-website: <https://www.rda.nl/>.
2. Jacobs, N. en Theunissen, B., 2018. Welzijn en ongemak. De Raad voor Dieren-
aangelegenheden 1993-2018. Xerox/OBT, Den Haag. 64 pp.
3. Kantar Public, 2018. De staat van het dier. Rapportage december 2018 in opdracht van
de Raad voor Dierenaangelegenheden. Kantar Public, Amsterdam. 38 pp.

2. De staat van het dier in de ogen van het Nederlandse publiek

BESCHOUWING OVER DIERENWELZIJN IN HET ALGEMEEN

Enquêteresultaten: Dierenwelzijn

Vrijwel alle Nederlanders zeggen dat het welzijn van dieren hen aan het hart gaat

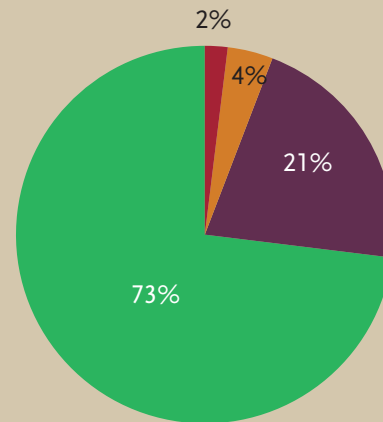
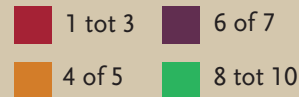
Bijna drie kwart (73%) geeft hiervoor een cijfer tussen de 8 en de 10.

Een kleine groep (6%) geeft een onvoldoende (5 of lager).

Gemiddeld rapportcijfer

Rapportcijfers

Kunt u op een schaal van 1 t/m 10 aangeven hoezeer het welzijn van dieren u aan het hart gaat?

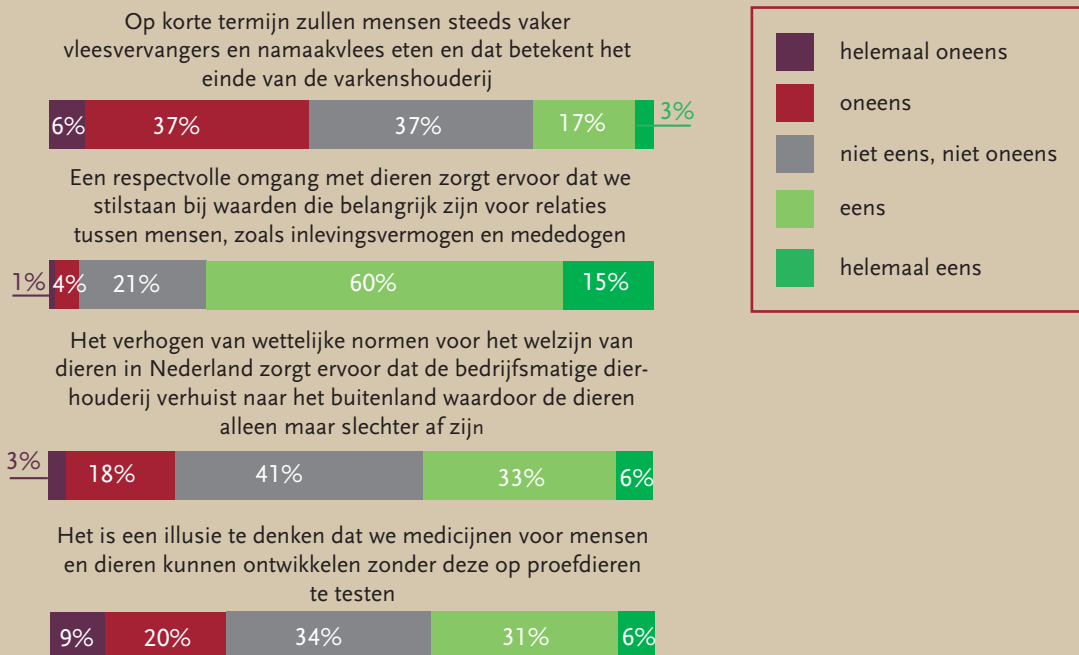
Basis: alle respondenten (n=2.010)

Een respectvolle omgang met dieren zorgt ook voor meer inlevingsvermogen en mededogen in de samenleving

Drie kwart van de Nederlanders (75%) vindt dat een respectvolle omgang met dieren ervoor zorgt dat we stilstaan bij waarden die belangrijk zijn voor relaties tussen mensen, zoals inlevingsvermogen en mededogen.

Verder verwacht men niet dat er (omdat we steeds vaker vleesvervangers en namaakvlees zullen eten) op korte termijn een einde komt aan de varkenshouderij. Slechts een vijfde (20%) is het (helemaal) met deze stelling eens.

Er volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent.
Basis: alle respondenten (n=2.010)

Dierenmishandeling en verwaarlozing is de meest negatieve kant van onze omgang met dieren

Nederlanders noemen het vaakst dierenmishandeling en verwaarlozing (86%) als de meest negatieve kant aan onze omgang met dieren.

Aan de andere kant vinden ze het meest positieve van onze omgang met dieren dat deze liefde, warmte en gezelligheid geven (82%).

Dierenmishandeling/verwaarlozing
86%

Gezondheidsrisico's voor de mens als gevolg van hoog antibioticagebruik in veehouderij en dierziektes die op mensen kunnen overgaan

43%

Het ruimen van gezonde dieren bij een dierziekte-epidemie

40%

Transport van productiedieren over grote afstanden

37%

Krappe en saaie huisvesting

33%

Zet de drie volgens u belangrijkste negatieve kanten aan onze omgang met dieren op volgorde van belangrijkheid. In dit figuur zijn uitsluitend de vijf meest genoemde kanten weergegeven. Basis: alle respondenten (n=2.010)

Dieren geven liefde, warmte en gezelligheid
82%

Dieren zijn belangrijk voor de emotionele ontwikkeling van kinderen

58%

Dieren helpen gehandicapten en ouderen in het dagelijkse leven

50%

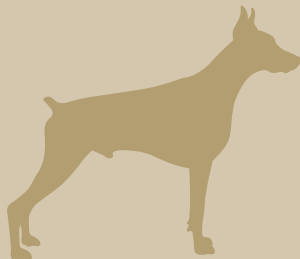
Dieren zijn een bron van kennis, verwondering en inspiratie

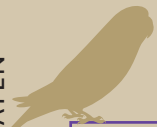
33%

Gevarieerd aanbod aan smakelijk en gezond vlees, melk en eieren

28%

Zet de drie volgens u belangrijkste positieve kanten aan onze omgang met dieren op volgorde van belangrijkheid. In dit figuur zijn uitsluitend de vijf meest genoemde kanten weergegeven. Basis: alle respondenten (n=2.010)

Mens en dier zijn niet gelijkwaardig, maar dieren hebben wel een eigen waarde

Er is enige verdeeldheid over de gelijkwaardigheid van mensen en dieren. Circa een kwart (24%) vindt dat mensen en dieren gelijkwaardig zijn. Het overige deel vindt dat de mens superieur is (al dan niet met grensgevallen).

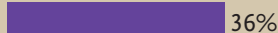
Verder vindt de meerderheid dat: de mens de morele plicht heeft om goed te doen voor alle dieren (72%); alle dieren een moreel recht op leven hebben (80%); en alle dieren een eigen waarde hebben (99%). Bij die laatste stelling zegt overigens de helft van de mensen (50%) dat de betekenis die mensen aan een eigen waarde geven wel van mens tot mens verschilt.

Gelijkwaardigheid van mens en dier

De mens staat boven het dier

De mens is superieur maar er zijn ook grensgevallen

Mens en dier zijn gelijkwaardig

Morele plicht om goed te doen voor dieren

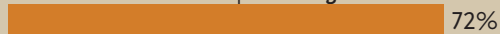
De mens heeft **geen** morele plicht om goed te doen voor dieren

De mens heeft de morele plicht om goed te doen voor dieren, **afhankelijk van de relatie met een dier**

De mens heeft de morele plicht om **goed te doen voor alle dieren**

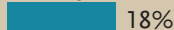

Recht op leven

Dieren hebben geen moreel recht op leven

Niet alle dieren hebben een moreel recht op leven, dat hangt van het nut voor de mens af

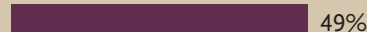

Alle dieren hebben een moreel recht op leven

Eigen waarde

Alle dieren hebben een eigen waarde, ongeacht hun nut voor de mens

Alle dieren hebben een eigen waarde, maar de betekenis die mensen daar aan geven verschilt van mens tot mens

Dieren hebben geen eigen waarde

Kies het antwoord dat het dichtst bij uw eigen mening. Basis: alle respondenten (n=2.010)

Dieren hebben een eigen waarde, omdat ze gevoel hebben en omdat ze onderdeel zijn van het ecosysteem

Aan de mensen die vinden dat dieren een eigen waarde hebben, is gevraagd wat daarvoor hun belangrijkste argumenten zijn.

De meest genoemde antwoorden zijn:

- Omdat dieren levende wezens zijn en gevoel hebben (63%);
- Omdat dieren en mensen onderdeel zijn van het ecosysteem (54%).

Wat zijn de belangrijkste argumenten voor uw mening dat dieren een eigen waarde hebben.

Basis: alle respondenten die vinden dat dieren een eigen waarde hebben (n=1.984)

Welzijn productiedieren is verbeterd in afgelopen 10 jaar

Ruim twee vijfde van de Nederlanders (43%) is van mening dat het welzijn van productiedieren de afgelopen tien jaar sterk is verbeterd. Verder vindt men relatief vaak dat productiedieren het in Nederland veel beter hebben dan in andere Europese landen. Bij recreatiedieren liggen deze percentages hoger. Zie de figuur op de pagina hiernaast.

Organisaties doen het maximale om welzijn van natuurdieren te waarborgen

Zes op de tien Nederlanders (63%) vinden dat organisaties die zich beroepshalve met natuurdieren bezig houden het maximale doen om het welzijn van deze dieren te waarborgen. Over de overheid is men iets minder optimistisch; een derde (37%) vindt dat de overheid doet wat nodig is om het welzijn van natuurdieren te waarborgen. Bij proefdieren liggen deze percentages lager. Zie de figuur op de pagina hiernaast.

Dierenwelzijn

Dierenwelzijn is een genuanceerd begrip; met recreatiedieren wordt beter omgegaan dan met productiedieren volgens de respondenten. Wanneer we vragen hoe er in Nederland wordt omgegaan met dieren, blijkt dat het nogal uitmaakt over welke diergroep we het hebben. Bij proefdieren en productiedieren geven mensen een lager rapportcijfer (5,7 en 6,1) dan bij natuurdieren en recreatiedieren (6,8 en 7,3).*

* Wanneer in dit rapport wordt gesproken over verschillen (hoger of lager / groter of kleiner) gaat het om getoetste significante verschillen. In de statistische toetsen is uitgegaan van een betrouwbaarheidsinterval van 95%. Dit betekent dat indien de gevonden verschillen significant zijn, het voor 95% zeker is dat de verschillen berusten op werkelijke verschillen en niet op toevallige (steekproef)fluctuaties. Er is gebruik gemaakt van de t-toets en de chi-kwadraat toets.

Welk cijfer van 1 t/m 10 zou u geven voor de manier waarop erin Nederland in het algemeen wordt omgegaan met deze diergroep?
Basis: helft respondenten (n= circa 1.000)¹

Productiedieren

6,1

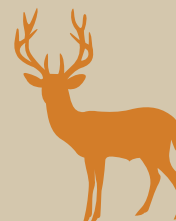
Recreatiedieren

7,3

Proefdieren

5,7

Natuurdieren

6,8

Productiedieren

Recreatiedieren

Proefdieren

Natuurdieren

Het welzijn van de dieren* is de afgelopen 10 jaar sterk verbeterd.

De dieren hebben het in Nederland veel beter dan in andere Europese landen.

Organisaties die zich beroepshalve met de dieren bezig houden, doen echt hun best om het welzijn van hun dieren te verbeteren.

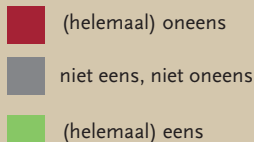
De Nederlandse overheid doet wat nodig is om het welzijn van de dieren te waarborgen

Houders en verzorgers van de dieren doen het maximale om het welzijn van hun dieren te waarborgen.

Als inwoner van Nederland ben ik de laatste 10 jaar aanzienlijk beter geïnformeerd over het welzijn van de dieren.

*in de vraagstellingen werd dieren gespecificeerd als productiedieren, natuurdieren et cetera

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

In het kader van zijn 25-jarig bestaan heeft de Raad voor de Dierenaangelegenheden in 2018 een enquête uitgevoerd onder een representatieve steekproef van Nederlanders tussen 18 en 69 jaar. Hoe beoordelen Nederlanders het welzijn van dieren en de manier waarop wij dieren behandelen? En vinden zij dat we in de afgelopen jaren voortgang geboekt hebben op dit vlak? In dit hoofdstuk bespreken we een aantal diergroep-overstijgende enquêteresultaten.

2.1 Aanleiding

In lijn met de groeiende maatschappelijke aandacht voor dierenwelzijn richt de Raad voor Dierenaangelegenheden zich de laatste jaren op een breder publiek.¹ Daarom hebben wij eind 2018 – in het kader van ons 25-jarig jubileum – een publieksenquête gehouden over de manier waarop Nederlanders denken over dieren en omgaan met dieren.² Een goed moment voor een dergelijk onderzoek, aangezien er een aantal belangrijke ontwikkelingen spelen – zoals een revisie van de Europese richtlijn voor dierenproeven, de evaluatie van de Nederlandse Wet Dieren en de nieuwe landbouwvisie van Minister Carola Schouten. De publieksenquête past in een traditie van eerdere onderzoeken naar de ‘Staat van het Dier’ en hoe het publiek daarover denkt.³⁻⁶ Waar eerdere onderzoeken echter typisch keken naar dieren als generieke categorie, verbijzondert ons onderzoek naar vier diergroepen: dieren in de natuur, productiedieren, recreatiedieren en proefdieren (zie kader met definities van de diergroepen).

De definities van de diergroepen

- **Productiedieren:** dieren die in Nederland bedrijfsmatig worden gehouden in verband met producten die van die dieren afkomstig zijn (vlees, melk, eieren, kweekvis, wol, leer en dergelijke);
- **Recreatiedieren:** dieren die thuis gehouden worden of op andere locaties (bijvoorbeeld op: maneges, kinderboerderijen of dierentuinen) voor vrijetijdsbesteding van mensen: gezelschapsdieren, hobbydieren en dierentuindieren;
- **Proefdieren:** dieren die vooral worden gehouden voor wetenschappelijk onderzoek en voor wettelijk vereiste veiligheidstesten van consumentenproducten;
- **Natuurdieren:** dieren die niet gehouden worden, maar die in de natuur hun eigen weg (kunnen) zoeken, ongeacht of deze dieren de mens wel (plaagdieren) of geen overlast bezorgen.

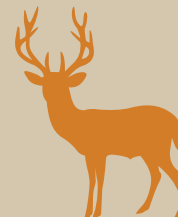
Productiedieren

Recreatiedieren

Proefdieren

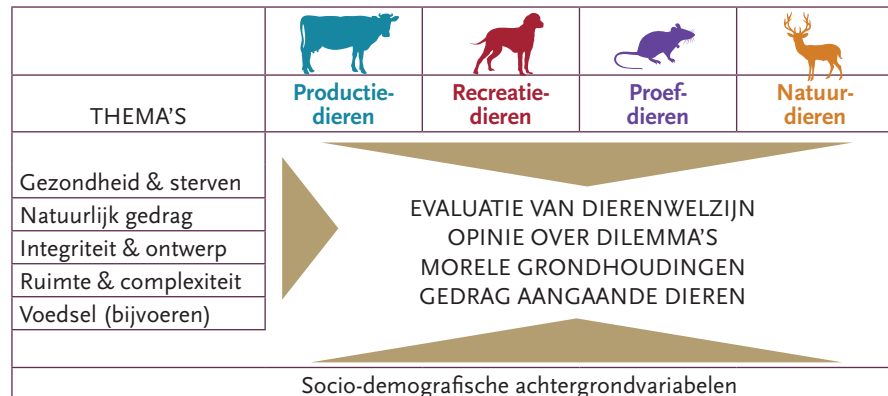

Natuurdieren

2.2 Publieksenquête

Het onderzoeksbureau Kantar Public heeft de publieksenquête uitgevoerd onder een representatieve steekproef van 2.010 Nederlanders tussen 18 en 69 jaar. De uitgenodigde respondenten wisten op voorhand niet dat het onderzoek over dierenwelzijn zou gaan. Sommige enquêtevragen gingen over dierenwelzijn in het algemeen – bijvoorbeeld hoe beoordelen de respondenten het welzijn van dieren in Nederland en is dit volgens hen veranderd in de afgelopen tien jaar. Andere vragen gingen over dilemma's die een afweging vergen tussen het persoonlijk belang en het belang van dieren – zoals het doden van dieren, 'knutselen' aan het DNA van dieren, eigenheid van dieren en het belang van bewegingsruimte, afleiding en soortgeen gedrag.

De onderzoekers stelden ook veel vragen over de specifieke diergroepen. Iedere respondent kreeg daarbij vragen over twee van de vier verschillende diergroepen voorgelegd. De vragen over de specifieke diergroepen zijn dus door ongeveer 1.000 respondenten beantwoord. De structuur van de enquête is schematisch weergegeven in Figuur 1. Meer details kunt u vinden in het rapport van Kantar Public.² In dit hoofdstuk zoomen we in op de publieke perceptie van het welzijn van dieren en de mens-dier-relatie *in het algemeen*. In hoofdstuk 3-7 bespreken we de publieke perceptie in relatie tot specifieke diergroepen en in hoofdstuk 8-13 tot specifieke schurende kwesties. De volledige enquêteresultaten kunt u desgewenst opvragen bij de Raad voor Dierenaangelegenheden.

Figuur 1: Opbouw van de publieksenquête. De thema's zijn gebaseerd op de formele Welfare Quality-dimensies van Animal Welfare.⁷

2.3 Dierenwelzijn is belangrijk en het is verbeterd

Het welzijn van dieren gaat mensen aan het hart – dat is een belangrijke conclusie van de publieksenquête. Op de vraag ‘Kunt u op een schaal van 1 t/m 10 aangeven hoezeer het welzijn van dieren u aan het hart gaat?’ koos bijna drie kwart (73%) een cijfer van 8 of hoger. Slechts een heel kleine groep (6%) koos een cijfer 5 of lager. Het gemiddelde cijfer van 8,2 zou op geen enkele cijferlijst misstaan. Mensen die in het dagelijks leven professioneel of privé contact hebben met dieren gaat dierenwelzijn significant meer aan het hart dan mensen die dit niet hebben (89% gaf een score van 8 of hoger, versus 53%). In lijn met deze hoge rapportcijfers vonden veel respondenten een respectvolle omgang met dieren belangrijk: 75% was het (helemaal) eens met de stelling ‘Een respectvolle omgang met dieren zorgt ervoor dat we stilstaan bij waarden die belangrijk zijn voor relaties tussen mensen, zoals inlevingsvermogen en mededogen’ en slechts 5% was het hier (helemaal) mee oneens. In de publieksenquête is ook gevraagd naar de staat van het dier op dit moment vergeleken met tien jaar geleden. Voor recreatiedieren dacht 53% van de ondervraagden dat het welzijn sterk verbeterd is, maar voor productiedieren (43%), dieren in de natuur (39%) en proefdieren (34%) lagen die percentages lager.

2.4 Hedendaagse relatie tussen mens en dier

Dieren hebben een bijzondere plek in onze samenleving. Ze geven liefde, warmte en gezelligheid (82% noemde dit als een van de belangrijkste positieve kanten aan onze omgang met dieren), zijn belangrijk voor de emotionele ontwikkeling van kinderen (58%) en helpen gehandicapten en ouderen in het dagelijks leven (50%). De respondenten erkenden ook negatieve kanten aan onze omgang met dieren: dierenmishandeling en verwaarlozing (86%), gezondheidsrisico's voor de mens als gevolg van antibioticagebruik en dierziekten (43%), de noodzaak voor ruimen van dieren bij een dierziekte-epidemie (40%), transport van productiedieren over grote afstanden (37%) en krappe en saaie huisvesting (33%).

Bij de vraag ‘Welk cijfer van 1 t/m 10 zou u geven voor de manier waarop er in Nederland in het algemeen wordt omgegaan met deze diergroep?’ maakten de respondenten duidelijk onderscheid tussen de vier diergroepen: proefdieren zijn het slechtst af (score 5,7) en recreatiedieren het best (score 7,3). Productiedieren

(score 6,1) en dieren in de natuur (score 6,8) zitten ertussenin. Voor dieren in de natuur was meer dan 60% van mening dat zowel beheerders als organisaties hun best doen om het dierenwelzijn te borgen en te verbeteren. Bij recreatiedieren was een ruime meerderheid (70%) het (helemaal) eens met de stelling dat organisaties die zich beroepshalve met recreatiedieren bezighouden, echt hun best doen om het welzijn van hun dieren te verbeteren. Voor proefdieren (38%) en productiedieren (47%) lagen deze percentages aanzienlijk lager. Bij recreatiedieren was 57% het (helemaal) eens met de stelling dat houders en verzorgers het maximale doen om het welzijn van hun dieren te waarborgen. Bij proefdieren (29%) en productiedieren (32%) lagen die percentages opnieuw aanzienlijk lager.

De respondenten achtten zich in het algemeen goed geïnformeerd over het welzijn van dieren, maar voor proefdieren gold dit minder – 35% van de respondenten was het (helemaal) oneens met de stelling dat zij als inwoner van Nederland de laatste tien jaar aanzienlijk beter geïnformeerd zijn over het welzijn van proefdieren. Met de stelling ‘Dieren hebben het in Nederland veel beter dan in andere Europese landen’ was 60% het (helemaal) eens als het gaat om recreatiedieren, 46% voor productiedieren, 34% voor dieren in de natuur en 39% voor proefdieren.

2.5 Morele attitudes

Wij hebben ook een aantal morele houdingen uitgevraagd op basis van het concept ‘fundamentele morele attitude’.³ Ruim 80% van de respondenten was van mening dat alle dieren een moreel recht op leven hebben – 18% vond dat dit afhangt van het nut voor de mens. Een ruime meerderheid (72%) vond dat de mens een morele plicht heeft om goed te doen voor alle dieren – 25% vond dit afhankelijk van de relatie met een dier. Ongeveer 24% was van mening dat mens en dier gelijkwaardig zijn, 40% vond dat de mens altijd superieur is en 36% koos voor ‘De mens is superieur maar er zijn ook grensgevallen waar een strikt onderscheid niet is vol te houden.’ De eigen waarde van dieren staat buiten kijf (99% vond dat) – maar de ene helft vond dit ongeacht het nut voor de mens en de andere helft vond dat de betekenis die mensen daaraan geven verschilt van mens tot mens. De meest genoemde argumenten waarom dieren een eigen waarde hebben, waren: ‘omdat dieren levende wezens zijn en gevoel hebben’ (63%) en ‘omdat dieren en mensen onderdeel zijn van het ecosysteem’ (54%).

2.6 Conclusie en reflectie

De resultaten van de publieksenquête zijn uiteraard een momentopname. Maar ze laten wel zien dat het Nederlandse publiek momenteel begaan is met dierenwelzijn. Er is grote instemming met de stellingen dat alle dieren een moreel recht op leven hebben en dat mensen de morele plicht hebben om goed te doen voor alle dieren. De subjectieve beoordeling van de manier waarop we in Nederland met dieren omgaan, laat een genuanceerd, maar over het algemeen redelijk positief beeld zien – met name voor recreatiedieren en dieren in de natuur. Voor productiedieren en proefdieren – dieren die veel minder zichtbaar zijn voor het publiek – zien de respondenten meer ruimte voor verbetering. Met name ten aanzien van proefdieren acht men zich minder goed geïnformeerd en heeft men een minder uitgesproken mening. Opvallend was ook dat de meningen redelijk homogeen waren naar leeftijd van de respondent en naar urbanisatiegraad – deze uitgesplitste resultaten kunt u lezen in de Kantar Public-rapportage² uit 2018. De belangrijkste verschillen zagen we tussen respondenten die in het dagelijks leven contact met dieren hebben en degenen die dat niet hebben. Dit zou erop kunnen wijzen dat contact met dieren – met name recreatiedieren – bijdraagt aan empathie voor dieren en begrip voor hun belangen. Dierenwelzijn is complex en of er sprake is van een goed dierenwelzijn is lastig in te schatten zonder gedegen inzicht en kennis van de situatie. Dit geldt met name ook voor vraagstukken rond integriteit en de toepassing van genetische modificatie. Zeker bij het laatste is sprake van veel weerstand – hier komen we in hoofdstuk 12 uitgebreid op terug. Voor het in kaart brengen van de onderliggende overtuigingen die hieraan ten grondslag liggen, is verdiepend onderzoek nodig. Daarnaast is het zinvol om periodiek na te gaan hoe deze onderliggende overtuigingen – die onze opvattingen over dierenwelzijn bepalen – in de tijd veranderen. De RDA is van plan om deze enquête in de toekomst vaker te herhalen.

Bij de meeste vragen is er een relatief grote middengroep met een minder uitgesproken mening. Dit laat onverlet dat in het publieke debat de flanken nadrukkelijker van zich laten horen dan de middengroep. Het zou goed zijn om met name deze grote middengroep nader te onderzoeken – in het bijzonder of hun positiebepaling voortkomt uit desinteresse, beleefd gebrek aan kennis en inzicht, of het vertrouwen dat het geregeld is of wordt. De vraag is dan uiteraard ook hoe deze *silent middle group* erkenning kan krijgen in de soms verhitte discussie tussen de extremen.

In de enquête zijn veel opinievragen uitgedrukt als dilemma's om recht te doen aan de complexiteit van het dierenwelzijnsvraagstuk. Hoewel dierenwelzijn praktisch iedereen aan het hart gaat, lijkt het alsof de stellingname meer genuanceerd wordt als de consequenties dichterbij komen en het ongemak meer voelbaar wordt. Men vindt het belangrijk dat dieren hun natuurlijk gedrag uit kunnen voeren, maar die steun brokkelt af als het bijvoorbeeld gaat om wolven die op schapen jagen of om muizen die overlast geven. Dit laat zien dat er steeds een balansoefening bestaat tussen respect voor het dier enerzijds en eigenbelang anderzijds.

Bronnen

1. Jacobs, N. en Theunissen, B., 2018. Welzijn en ongemak. De Raad voor Dierenaangelegenheden 1993-2018. Xerox/OBT, Den Haag. 64 pp.
2. Kantar Public, 2018. De staat van het dier. Rapportage december 2018 in opdracht van de Raad voor Dierenaangelegenheden. Kantar Public, Amsterdam. 38 pp.
3. Cohen, N.E., 2010. Considering Animals. Moral convictions concerning animals and judgement on the culling of healthy animals in animal disease epidemics. Proefschrift Wageningen University, 194 pp.
4. Trouw, 2014. De staat van het dier. Publieksenquête onder 800 Nederlanders, mei 2014.
5. De Cock Buning, T., Pompe, V., Hopster, H. en de Brauw, C., 2012. Denken over dieren. Dier en ding, zegen en zorg. Rapport Athena Instituut, Vrije Universiteit Amsterdam, 68 pp.
6. Leenstra, F.R., Bergevoet, R.H.M., Neijenhuis, F., *et al.*, 2010. Staat van het Dier. Monitoring van dierenwelzijn en diergezondheid in Nederland (0-meting). Wageningen UR Livestock Research, Lelystad, rapport 323, 61 pp.
7. Website Welfare Quality Network: <http://www.welfarequality.net/en-us/home/>. Bezocht op 17-07-2019.

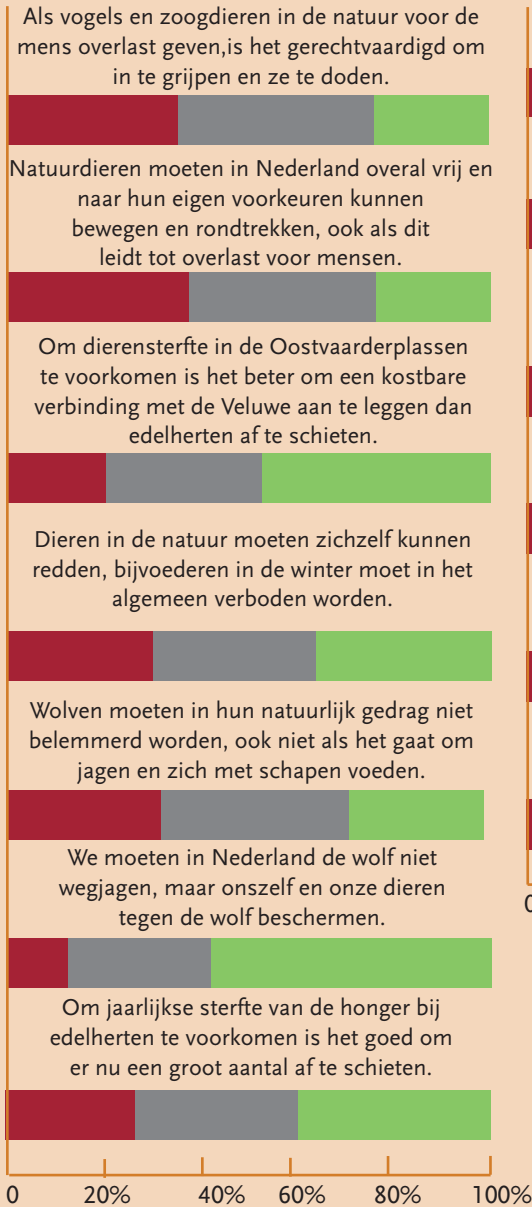
3. Grenzeloos samenleven

BESCHOUWING OVER DIEREN IN DE NATUUR

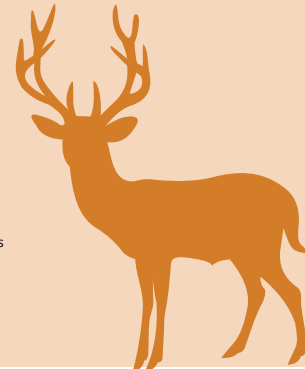
Het welzijn van dieren in de natuur staat steeds meer in de belangstelling van beleidsmakers en het publiek. Door meer kennis van ecologie en diergedrag weten we ook beter hoe we dit welzijn kunnen waarborgen. Is de publieke opinie over dieren in de natuur ook gebaseerd op deze kennis of spelen wetenschappelijk verouderde inzichten een grote rol? En welke gevolgen hebben beslissingen over het welzijn van een individueel dier voor het welzijn van hun soortgenoten en zelfs van het hele ecosysteem? In dit hoofdstuk bespreken we deze en andere kwesties die momenteel spelen rondom dieren in de Nederlandse natuur.

3.1 De staat van dieren in de natuur

Het oppervlak en de kwaliteit van het leefgebied beïnvloeden de grootte en de verspreiding van populaties én het welzijn van dieren in die populaties.¹ Om diersoorten in staat te stellen op lange termijn te overleven, zijn voldoende grote leefgebieden nodig en de mogelijkheid om zich te verplaatsen tussen leefgebieden.¹ Daarnaast is de kwaliteit van de leefomgeving belangrijk, zoals die van de bodem en het water en de aanwezigheid van voedsel. Ook de mate van verstoring is van invloed – bijvoorbeeld door licht, geluid en andere menselijke activiteiten. In de afgelopen 25 jaar hebben diverse partijen zich ingespannen om dieren in de Nederlandse natuur meer leefruimte te geven en meer mogelijkheden om zich te verspreiden via faunapassages. Niettemin is hun leefomgeving vaak te klein en van onvoldoende kwaliteit om een duurzaam voortbestaan te garanderen. De huidige landbouwmethoden en onze levenswijze geven dieren in de natuur weinig kans om duurzaam te leven in het areaal dat voor cultuurlandschappen wordt gebruikt. Ook de kwaliteit van gebieden met de status ‘natuur’ neemt in veel gevallen af door negatieve invloed van de omliggende landbouwgebieden, toenemend verkeer en verstedelijking van de omgeving. Het gevolg is een schrikbarende achteruitgang van de biodiversiteit, vooral merkbaar aan het verdwijnen van vele insecten- en vogelsoorten.²

Dieren in de natuur: dieren die niet gehouden worden, maar die in de natuur hun eigen weg (kunnen) zoeken, ongeacht of deze dieren de mens wel (plaagdieren) of geen overlast bezorgen.

3.2 Verdeelde meningen

Nederlanders zijn sterk verdeeld als het gaat om hoe we met natuur om moeten gaan. De een vindt dat natuur voor zichzelf moet zorgen en dat ingrepen in de natuur uit den boze zijn – de ‘afblijfplicht’. De ander vindt dat wij als mens verantwoordelijk zijn voor het wel en wee van dieren in de natuur en de plicht hebben om in te grijpen als dieren daar lijden – de ‘zorgplicht’. Mensen die de laatste mening verdedigen, zijn het onderling weer oneens over de aard van dat ingrijpen: Zieke dieren genezen of ze uit hun lijden verlossen? Voorkom of veroorzaak je dierenleed door afschieten? Moet je hongerige dieren bijvoeren?

De verdeeldheid zagen wij ook terug in de reacties op de stellingen in onze publieksenquête.³ Zo was 36% van de respondenten het (helemaal) eens met de stelling dat dieren in de natuur zichzelf moeten kunnen redden en dat bijvoederen in de winter in het algemeen verboden moet worden, terwijl 30% het hier (helemaal) niet mee eens was. Met de stelling dat natuurdieren in Nederland overal vrij en naar hun eigen voorkeuren moeten kunnen bewegen en rondtrekken – ook als dit leidt tot overlast voor mensen – was 25% het (helemaal) eens en 37% (helemaal) oneens.

Nog ingewikkelder wordt het als de natuur binnendringt in de ruimte die wij als ons eigendom beschouwen en als dieren overlast veroorzaken. Met de stelling ‘Als vogels en zoogdieren in de natuur voor de mens overlast geven, is het gerechtvaardigd om in te grijpen en ze te doden’ was 25% het (helemaal) eens en 35% (helemaal) oneens. En 34% was het er (helemaal) mee eens dat muizen lastpakken zijn en je ze daarom mag vergiften, terwijl 27% dat (helemaal) niet vond. Wilde ganzen op akkers en boerengraslanden, spreeuwen in een kersenboomgaard, muizen in de provisiekast, bevers die waterwegen blokkeren, trekvogels die vogelgriep verspreiden en wilde zwijnen die Afrikaanse varkenspest overbrengen – zij worden alleen getolereerd op onze voorwaarden. Zo zijn er in 2018 in Limburg bijvoorbeeld vijftien bevers afgeschoten en mogen wilde zwijnen in Nederland maar op twee plaatsen voorkomen. De discussie over het beheer van grote grazers in de Oostvaardersplassen komt daarbij op ons over als wel heel selectieve verontwaardiging. Is het mogelijk om een meer consistent beleid ten opzichte van het welzijn van dieren in de natuur te formuleren?

In 1993 werd de RDA opgericht als overlegorgaan om de overheid te adviseren over vraagstukken op het gebied van gezondheid en welzijn van dieren en biotechnologische toepassingen bij dieren, inclusief ethische aspecten. Tegenwoordig adviseert de RDA over productiedieren, proefdieren, gezelschapsdieren en dieren in de natuur. De Raad hanteert daarbij algemene uitgangspunten en principes zoals verwoord in het *RDA Denkkader*.⁴ In *Animal Farm*⁵ bracht George Orwell de relatieve gelijkheid tussen boerderijdieren treffend door te stellen dat alle dieren gelijk zijn maar dat sommige dieren meer gelijk zijn dan andere. In zijn zienswijze *Wegen van Welzijn van Dieren in de Natuur*⁶ overweegt de RDA dat het concept welzijn voor alle dieren gelijk geldt. Daarbij stellen we dat de menselijke zorgplicht afhankelijk is van de mogelijkheid om te interveniëren. Voordat er een interventie met inbreuken op het welzijn plaatsvindt, moeten alternatieven serieus en gedegen ethisch worden afgewogen.

Sommige groepen in de samenleving geven uiting aan hun gevoel van verantwoordelijkheid door in de natuur in te grijpen met maatregelen die geen deel uitmaken van het officiële beheer. Dit veroorzaakt spanningen, maar het leidt ook tot een brede discussie over hoe we in Nederland met de natuur omgaan. Die discussie kan vervolgens leiden tot aanpassingen in het beheer van dieren in de natuur. In hoofdstuk 8 gaan we hier verder op in met een aantal voorbeelden.

3.3 Mythen, emoties, ecologie en wolven

Het begrip ‘welzijn’ is gebaseerd op het individuele dier (zie ‘Definities’ aan het begin van deze publicatie). Dieren in de natuur maken deel uit van populaties van soortgenoten en hebben interacties met individuen van andere soorten. We moeten daarom ecologische kennis meewegen in beslissingen over het welzijn of de gezondheid van een individueel dier. We moeten bijvoorbeeld kijken naar de plaats van een dier in het voedselweb – dieren eten en worden gegeten. Beslissingen om de aantallen van een bepaalde dierenpopulatie te reguleren, hebben effect op andere soorten. Zowel in de Amsterdamse Waterleidingduinen als in de Oostvaardersplassen hebben de grote aantallen herten – respectievelijk damherten en edelherten – de vegetatie veranderd, met gevolgen voor insecten, vogels en andere dieren. Reeën zijn in deze gebieden bijvoorbeeld door voedselconcurrentie uitgestorven, omdat de populaties dam- of edelherten ongebreideld toe konden nemen. In de discussie over de effecten

van populatiebeheer op het welzijn van de edelherten zullen we dus ook de effecten op het welzijn van de andere dieren in het ecosysteem mee moeten wegen.

Adviezen van de RDA zijn altijd gebaseerd op de beschikbare wetenschappelijke kennis. In de publieke opinie over kwesties rondom dieren in de natuur spelen beperkte kennis en wetenschappelijk verouderde inzichten vaak een prominente rol. In hoofdstuk 8 hebben we twee recente voorbeelden die dit illustreren, uitgewerkt – het beheer van grote grazers in de Oostvaardersplassen en de opvang van jonge en gestrande zeehonden. Een ander voorbeeld – de terugkeer van de wolf in Nederland – werken we hieronder uit. We zullen zien dat in deze kwestie gebrek aan feitelijke kennis een belangrijke rol speelt en dat ingrepen in populaties van dieren in de natuur vaak gevolgen hebben voor complete ecosystemen.

Voorbeeld: de wolf

De wolf is terug van weggeweest. In 2018 werden tien verschillende wolven in Nederland waargenomen. In juni 2019 staat de teller op zes. Twee vrouwtjes hebben zich definitief gevestigd – van een ervan is in juni 2019 geconstateerd dat ze zeker drie jongen heeft, mogelijk zelfs vijf. De soort was in Nederland aan het eind van de negentiende eeuw uitgestorven, na eeuwen van intensieve vervolging. Zijn afwezigheid van 130 jaar is voor sommigen een reden om hem het bestaansrecht in Nederland te ontzeggen en voor anderen een reden voor blijdschap dat hij er weer is. Het nieuws dat de wolf terug is, roept kennelijk heel verschillende associaties op. Bij die associaties kunnen een aantal verhaallijnen over wolven een rol spelen – we beschrijven er hieronder vijf.

Een van die verhaallijnen is al erg oud en stamt uit Europese mythologieën, legenden en folklore. Hierin hebben gevaarlijke mensen het vermogen om zichzelf te veranderen in een kwaadaardige wolf of een antropomorf wezen dicht bij de wolf, meestal gemodelleerd naar de bijna onverslaanbare wolf Fenhir uit de Germaanse mythologie. Zulke mensen worden ‘lycanthropen’ genoemd, in het Frans staan ze bekend als ‘*loup-garou*’. Een tweede verhaallijn is de antropomorfe visie op de wolf. Al vanaf de middeleeuwen krijgt de wolf in de literatuur allerlei menselijke eigenschappen toegedicht – vaak niet de meest gunstige. Denkt u aan de vraatzuchtige Isengrim, tegenspeler van Reynaerd de vos. De wolf figureert ook in maar liefst veertien fabels van La Fontaine.

Deze eerste twee verhaallijnen getuigen van diepe culturele wortels van angst voor en weerzin tegen de wolf. Die angst wordt iedere generatie opnieuw gevoed met sprookjes zoals Roodkapje, De Zeven Geitjes en de Dodenrit van Drs. P. Dit verklaart mogelijk voor een deel waarom sommige respondenten in onze publieksenquête niet positief waren over het vrij rondlopen van wolven in Nederland: 31% was het (helemaal) oneens met de stelling ‘Wolven moeten in hun natuurlijk gedrag niet belemmerd worden, ook niet als het gaat om jagen en zich met schapen voeden.’

De derde verhaallijn is die van de wolf als predator van de mens – in sprookjes en verhalen is de wolf vaak een menseneter. Is de wolf inderdaad zo gevaarlijk voor de mens? Jean-Marc Moriceau⁷ vermeldt in zijn boek over de wolf in Frankrijk 7.755 mensen die ten gevolge van wolvenaantallen het leven hebben verloren in de periode van 1362-1918. Het merendeel van de slachtoffers (7.522), viel vóór 1855. Van alle sterfgevallen zijn er met zekerheid 3.135 veroorzaakt door hondsdolle wolven. Dat wil zeggen dat de andere 4.620 Fransen in de boeken staan als prooi van wolven. Een aantal hiervan is waarschijnlijk ook slachtoffer geworden van hondsdolle wolven, maar omdat ze al dood waren voordat ze symptomen van rabiës konden ontwikkelen, ontbrak het bewijs. Een aantal van de slachtoffers is waarschijnlijk door verwilderde honden gedood of door bastaarden van hond en wolf. Zo had het ‘Beest van Gâtinais’ een blonde vacht met een witte hals – bepaald niet de beschrijving van een wolf.

Toch blijven er dan nog veel echte gevallen van predatie door de wolf over. De meeste slachtoffers waren jonger dan twintig – vooral kinderen die als koeienhoeders en hoedsters ’s zomers met de koeien de natuur in trokken. Wat zeggen deze indrukwekkende aantallen nu precies over de wolf als mensenpredator? De wolf kwam vroeger overal in Frankrijk voor – ook in het laagland en in hoge dichtheden. Aan het eind van de achttiende eeuw leefden er zo’n 20.000 wolven in Frankrijk – nu tussen de 450 en 500. Door overbejaging was er weinig wild, waardoor wolven de nabijheid van de mens en zijn huisdieren zochten. Toch was een overgrote meerderheid van de wolven bang voor mensen en niet gevaarlijk als predator. Vaak ontwikkelden de mensen-etende wolven hun slechte gewoonten op de slagvelden, waar ze zich voedden met de kadavers van omgekomen soldaten. Het waren steeds de zeldzame individuen die door gewenning hun angst voor de mens hadden verloren en dan veel slachtoffers maakten. Zo wordt het ‘Beest van

Gévaudin' verantwoordelijk gehouden voor de dood van 76 mensen en Moriceau⁷ noemt veel andere voorbeelden van individuen die elders in Frankrijk zorgden voor een serie doden. Moriceau citeert bijvoorbeeld een geval waarbij één wolf 56 dodelijke slachtoffers maakte voordat hij kon worden gedood.

John Linnell publiceerde – samen met zeventien coauteurs – een overzicht van wat er bekend is over predatie van mensen door wolven over de hele wereld.⁸ Hun conclusie was: in die uiterst zeldzame gevallen waarin wolven mensen hebben gedood, zijn de meeste aanvallen gepleegd door hondsdolle wolven. Predatie-aanvallen bleken vooral op kinderen gericht te zijn. Zulke aanvallen zijn heel ongebruikelijk en mensen maken geen deel uit van het normale wolvenmenu. Alle bekende aanvallen van wolven op mensen kwamen voor in een van de volgende situaties: door hondsdolheid van de wolf, uit zelfverdediging van de wolf, om de jongen te verdedigen, in aanwezigheid van honden die bij de wolf een verdedigingsreactie oproepen, door wolven die door gewenning aan mensen – bijvoorbeeld door voederen – hun angst voor mensen hebben verloren.

Alles wijst erop dat wolven – na een eeuwenlange vervolging door de mens – vooral bang zijn voor mensen. Bovendien zijn de dichtheden van wolven veel lager dan ze in achttiende eeuw en eerder waren en is de wildstand overal in West-Europa tegenwoordig hoog. In West-Europa is rabiës goed onder controle en niet langer een factor van belang. Toch leert de gruwelijke geschiedenis dat we voorzichtig zullen moeten zijn met wolven. Dus niet met honden natuurgebieden betreden waar wolven leven, wolven niet voeren en uit de buurt blijven van hun jongen.

Een vierde verhaallijn is die van de wolf als predator van landbouwhuisdieren. Zoals gezegd kwamen wolven vroeger in grote aantallen voor in West-Europa, terwijl de wildstand door overbejaging laag was. Wolven zullen daarom zeker een schadepost zijn geweest door predatie op landbouwhuisdieren. De beperkte aantallen wolven die nu in Duitsland leven – ongeveer 200 – laten een heel ander beeld zien. Onderzoekers van het Senckenberg Research Institute in Görlitz⁹ hebben de eetgewoonten van Duitse wolven bestudeerd. Hiertoe verzamelden ze meer dan 3.000 uitwerpselen. Het blijkt dat 96% van het dieet bestaat uit reeën (55%), edelherten (21%), wilde zwijnen (18%), hazen (1%) en landbouwhuisdieren

(1%). De overige 4% van het wolvendieet bestaat uit ander voedsel, bijvoorbeeld plantaardig. Italiaanse, Hongaarse en Scandinavische studies laten vergelijkbare resultaten zien.

In Europese landen waar de wolf nooit is weggeweest, neemt men voorzorgsmaatregelen om predatie op landbouwhuisdieren te voorkomen – men sluit de dieren 's nachts op en/of laat ze bewaken door honden. Een overzicht van de mogelijke maatregelen om huisdieren te beschermen tegen wolvenpredatie is te vinden in van Bommel *et al.*¹⁰ We kunnen dus schade aan onze landbouwhuisdieren voorkomen door ons aan te passen aan de aanwezigheid van de wolf, al zal dat nogal wat gedragsveranderingen en investeringen vragen. Een bijdrage van de overheid in de wolf-werende investeringen zou redelijk zijn. Met de stelling dat we in Nederland de wolf niet moeten weggagen, maar onszelf en onze dieren tegen de wolf moeten beschermen, was 58% van de respondenten in onze publieksenquête het (helemaal) eens en 13% (helemaal) oneens.

De meeste wolven die tot nu toe in Nederland zijn waargenomen, waren jonge dieren op zoek naar een territorium. Zoals gebleken is, vergrijpen deze zwervers zich soms wel aan schapen – vooral als die onbeschermd in de wei staan. Voor wolven is niet overal in Nederland plaats. Zelfs wanneer alle potentiële territoria in natuurgebieden bezet zijn, blijven er zwerfende jonge wolven op zoek naar een eigen plek. Die kunnen dan mogelijk op onverwachte plaatsen schapen aanvallen. Afschieten van zulke zwervers is niet de oplossing, want het zwerven van jonge wolven is een noodzakelijke fase in hun levensgeschiedenis.

De vijfde verhaallijn is minder bekend en speelt tot nu toe een ondergeschikte rol in de discussie. Dat is het verhaal over de ecologische functie van wolf. Ook in de Verenigde Staten is de wolf vrijwel overal uitgeroeid. In 1926 werd de laatste wolf van het Yellowstone National Park gedood. Na het verdwijnen van de wolven begonnen de hertenaantallen daar snel toe te nemen. Dat resulteerde in overbegrazing, waardoor de wilgen- en populierenbossen verdwenen. Met het verdwijnen van die bomen verdwenen ook de bevers en werd de omgeving droger. Een cascade van effecten op andere dieren en planten was het gevolg. Coyote-aantallen namen enorm toe, waardoor de antilopenpopulatie afnam. Jacht op herten kon de effecten van overbegrazing onvoldoende ongedaan maken. In 1995 werd de wolf opnieuw

geïntroduceerd. Geholpen door de klimaatverandering die voor meer regen zorgde, begon de vegetatie zich daarna te herstellen, keerden de bevers terug en nam de biodiversiteit weer toe. De aantallen wolven in Yellowstone variëren nu tussen de 100 en 180. De wolf is dus een sleutelsoort (*keystone species*¹¹) die de kwaliteit van complete ecosystemen in stand houdt.

Door 130 jaar afwezigheid in Nederland is het ecologisch belang van de wolf hier vergeten. De dramatische geschiedenis van de damherten in de Amsterdamse Waterleidingduinen zou mogelijk anders verlopen zijn als er wolven waren geweest. Het belangrijkste argument om de wolf terug te willen, is daarom dat de Nederlandse natuur bestaat uit incomplete ecosystemen – zonder topcarnivoren en vaak ook zonder grote herbivoren. De terugkeer van de wolf in Yellowstone Park laat zien wat een enorm en gunstig effect de terugkeer van een sleutelsoort heeft op het hele ecosysteem. Het gunstige effect van de wolven op het ecosysteem komt niet alleen doordat ze hertenpopulaties reduceren. Even belangrijk zijn de veranderingen in het gedrag van de herten in aanwezigheid van de wolven. De herten verplaatsen zich vaker in reactie op jagende wolven en ze vermijden de gevaarlijkste plekken, waardoor de diversiteit in de vegetatie kan toenemen.

Het argument dat er geen wolven moeten komen in de Oostvaardersplassen omdat ‘mensen veel humaner doden dan wolven’¹² gaat dus voorbij aan de manier waarop de wolven bijdragen aan het functioneren van ecosystemen. Wij vinden dat de terugkeer van de wolf in Nederland ecologisch gezien een goede ontwikkeling is. De natuur in Nederland is gebaat bij de aanwezigheid van wolven. Nu rabiës in West-Europa goed onder controle is en er voldoende wild is, vormt de wolf nauwelijks een bedreiging voor de mens, al wordt dat soms anders ervaren. Wel zullen we maatregelen moeten nemen om onze (landbouw)huisdieren tegen wolven te beschermen. Wij vinden dat de wolf – al zo lang aanwezig in onze literatuur – ook in levenden lijve welkom is in het Nederlandse landschap. Om kennis over de wolf breed beschikbaar te maken, zou een voorlichtingscentrum voor de wolf in Nederland nuttig zijn.

3.4 Veranderingen in het Nederlandse landschap

Invloed van intensieve landbouw

Veel oudere natuurliefhebbers ervaren een gevoel van permanent verlies als ze in de Nederlandse natuur komen. De natuur en het landschap zijn tijdens hun leven sterk veranderd en – zo vinden zij – niet ten goede. Dat gevoel van verlies vertaalt zich in heimwee naar hoe de natuur en het landschap er uit zagen toen ze jong waren en de wens dat landschap te herscheppen. De verstedelijking en de sterk veranderde landbouwmethoden maken die wens ijdel. De huidige manier van melkvee houden, de verstedelijking en de groei van het aantal predatoren heeft weidevogels als grutto en tureluur schaars gemaakt en de kempaan doen verdwijnen als Nederlandse broedvogel (zie ook hoofdstuk 10). Alle pogingen om dat proces om te keren zonder terug te keren naar die oude landbouwmethoden zijn gedoemd te falen. We moeten daarom accepteren dat de weidevogels alleen nog maar floreren binnen de daarvoor speciaal beheerde reservaten en bij veeboeren die natuurinclusieve landbouw bedrijven.

De keerzijde van dit verlies zijn de nieuwe natuur en landschapselementen, zoals verbindingszones en bloemrijke akkerranden. Ze zijn door mensen ontworpen en gemaakt, zoals dat ook gold voor het oude landschap. Een van de eigenschappen van oude landschappen was hun kleinschaligheid. De gemechaniseerde landbouw is gebaat bij grootschaligheid. De winst in efficiëntie door de schaalvergroting blijkt een keerzijde te hebben, namelijk het verlies van ecosystemendiensten die een sleutelrol vervullen in een gezonde landbouw en daarbuiten (zie kader 'Achteruitgang insecten'). Langzaam groeit het besef dat de huidige manier van landbouw bedrijven niet houdbaar is.¹³ Dit besef wordt vertaald in het beleidsvoornemen van Minister Carola Schouten om in Nederland een circulaire landbouw na te streven (zie hoofdstuk 4).

Nieuwe diersoorten en herintroducties

Door klimaatverandering en de grote mobiliteit van mensen vestigen zich veel nieuwe organismen in Nederland. De dieren die door het warmere klimaat hun areaal naar het noorden kunnen uitbreiden, komen

Achteruitgang insecten

Bestuivers en natuurlijke vijanden van plaaginsecten leven vaak op een relatief kleine ruimtelijke schaal. In het oude kleinschalige landschap vormden houtwallen, bermen en de bloeiende kruiden in akkers en weiden daar geschikte habitats voor. De moderne grootschalige landbouw met eensoortige vegetaties vormt voor bestuivers een woestijn. En voor de natuurlijke vijanden van plaaginsecten zijn ze maar ten dele bereikbaar door te grote vliegafstanden. Pesticiden reduceren vervolgens de aantallen van de natuurlijke vijanden nog verder. Ook hoge stikstofbelasting, klimaatverandering en gebruik van chemicaliën dragen bij aan de achteruitgang. De alarmerende achteruitgang van insecten in West-Europa² heeft nu gelukkig geleid tot initiatieven ter verbetering. De Nationale Bijenstrategie werkt met een diverse groep van organisaties aan meer plaats voor de natuur in akkers, onder meer door de aanleg van bloemrijke bermen. Daarnaast is er het Deltaplan Biodiversiteit dat onder andere verder verlies van biodiversiteit probeert te stoppen via een brede, lokale samenwerking van boeren, terreinbeheerders, particulieren, onderzoekers en overheden. Er is nog een lange weg te gaan, maar met deze programma's kan een deel van de effecten van de grootschalige landbouw worden teruggedrongen. Het Europese programma Partridge – in Nederland georganiseerd door de Vogelbescherming – is een voorbeeld van een project dat dezelfde doelen nastreeft.

op eigen kracht. Anders is het met door de mens ingevoerde diersoorten. Deze exoten kunnen een gevaar vormen voor de stabiliteit van ecosystemen, bijvoorbeeld als ze ziekten dragen die nog niet in Europa voorkwamen of als ze inheemse soorten beconcurreren. Zo is de vuursalamander in Zuid-Limburg uitgeroeid door een schimmelziekte die meegekomen is met amfibieën uit Azië. De vuursalamander zal vrijwel zeker uit een groot deel van zijn Europese areaal verdwijnen.¹⁴ In Engeland is de inheemse rode eekhoorn grotendeels verdwenen door een virus dat met de grijze eekhoorn uit Noord-Amerika meegekomen is.¹⁵ De invoer van Chinese lieveheersbeestjes heeft ertoe geleid dat enkele Europese soorten lieveheersbeestjes – en mogelijk ook zweefvliegen en gaasvliegen – zeldzaam zijn geworden.

Deze voorbeelden laten zien dat de Europese Unie behoefte heeft aan strengere regels voor de invoer van exotische soorten. Intussen hebben veel exoten zich blijvend gevestigd in West-Europa. De Europese Unie heeft een lijst gepubliceerd met ongewenste soorten en de lidstaten gevraagd deze soorten te vervolgen om de schade te beperken. Het is echter onwaarschijnlijk dat soorten als Canadese gans, rosse stekelstaartend, grijze eekhoorn, wasbeer, wasbeerhond, beverrat en muskusrat nog kunnen worden uitgeroeid. Wij zullen moeten accepteren dat we alleen hun aantallen kunnen beperken. Gelukkig is niet van alle soorten op de lijst duidelijk dat ze echt schade toebrengen aan ecosystemen of economie.

Er zijn in het verleden ook een aantal diersoorten met opzet opnieuw geïntroduceerd in Nederland, bijvoorbeeld ooievaars, raven, bevers en otters. Deze soorten doen het goed in het veranderde landschap. Andere soorten zijn op eigen kracht teruggekeerd – al dan niet profiterend van de veranderde landbouw. Het sterk toegenomen oppervlak waarop mais verbouwd wordt in Europa heeft geleid tot een grote toename van de aantallen kraanvogels in de West-Europese trekbaan en de terugkeer van deze broedvogel in Nederland. De eerdergenoemde oudere natuurliefhebber zou ongelovig hebben gereageerd als hem of haar veertig geleden voorspeld was dat er kraanvogels, zilverreigers, zeearenden en visarenden zouden gaan broeden in Nederland en dat de wolf terug zou keren.

3.5 Wat nog meer speelt

Veranderingen in wetgeving

De trend in de aandacht voor het welzijn van dieren in de natuur is niet terug te zien in de wettelijke bescherming van soorten en individuen, die juist is verminderd sinds de invoering van de Wet Natuurbescherming¹⁶ in 2017. Door het samengaan van de Flora- en faunawet (2002) en de Natuurbeschermingswet (1998) in de Wet Natuurbescherming in 2017 zijn 200 soorten niet meer beschermd en is de bescherming van soorten/individuen verminderd, bijvoorbeeld minder verboden en minder bescherming voor nationale soorten. Decentralisaties naar provincies zorgen bovendien voor regionale verschillen in beleid en de dieren hebben meer bestuurlijke bazen gekregen. In hoofdstuk 13 bespreken we welke gevolgen dit heeft voor de positie en het welzijn van dieren in de natuur.

Waardestelsel

Een andere kwestie die speelt rondom dieren in de natuur stipten we in sectie 3.2 al aan: mensen behandelen diersoorten niet gelijk. De natuurlijkheid en eigen waarde van ieder dier is wettelijk verankerd in het begrip ‘intrinsieke waarde’. Daarmee geven we uitdrukking aan het respect voor de eigenheid van iedere levensvorm. Intrinsieke waarde is geen meetbare grootte en kan dus niet gebruikt worden om soorten te vergelijken. Toch hanteren mensen bewust of onbewust een waardestelsel bij het vergelijken diersoorten. Enerzijds is dat waardestelsel gebaseerd op de grootte van de dieren, anderzijds op de evolutionaire en psychologische afstand tussen de mens en het dier in kwestie. We vinden het kennelijk minder erg om een muis te doden dan een edelhert.

De biologische rechtvaardiging voor zo'n waardeschaal zit hem in de vervangingswaarde van een individu – hoe kleiner het dier, hoe korter de generatietijd en hoe groter de vruchtbaarheid. Kleinere dieren zijn dus makkelijker te vervangen dan grote. Ook de zeldzaamheid van een dier wordt meegewogen – individuen van zeldzame soorten zijn moeilijker te vervangen dan die van algemene soorten. Daarom doen we veel om de grote vuurvlieder te beschermen, maar veel minder voor de dagpauwoog. Hoe dit impliciete waardestelsel zich verhoudt tot het in de wet vastgelegde respect voor de eigenheid van iedere levensvorm is een vraag waar we ons meer mee zullen moeten bezighouden. In de dagelijkse praktijk komt het

verschil dat we maken tussen diersoorten regelmatig tevoorschijn, bijvoorbeeld als we kiezen om vossen te doden om grutto's te redden, of als we besluiten dat wilde zwijnen niet in alle geschikte natuurgebieden mogen leven, maar reeën wel.

Huisdiergezondheid

Het beschermen van de gezondheid van onze huisdieren is soms aanleiding om preventief in te grijpen in populaties van dieren in de natuur om overdracht van ziekten te voorkomen. In 2002 is het Dutch Wildlife Health Centre opgericht – een expertisecentrum dat ziekten onder in het wild levende dieren signaleert en onderzoekt. Voorbeelden van dieren in de natuur die pathogenen dragen die gehouden dieren kunnen besmetten, zijn trekkende watervogels met vogelgriep, dassen met rundertuberculose in het Verenigd Koninkrijk en wilde zwijnen met de Afrikaanse varkenspest. In de laatste twee voorbeelden heeft men ervoor gekozen om de populaties van dassen en wilde zwijnen sterk te reduceren, in de hoop daarmee de besmettingskans voor koeien en varkens te minimaliseren. Of dat slaagt, hangt van het gedrag van de dieren af. Het verwijderen van dieren schept namelijk lege territoria en dit kan dieren uit andere gebieden aantrekken. Dit gebeurde bijvoorbeeld in de jaren zestig van de vorige eeuw, toen Nederland besloot om vossen in de grensstreek af te schieten omdat er rabiës heerste in de Duitse vossenpopulatie. De rabiës kwam toch – namelijk met Duitse vossen die de leeggefallen territoria in Nederland kwamen bezetten.

Wij vinden dat het afschieten van grote aantallen gezonde dieren alleen zou moeten gebeuren als daar geen alternatieven voor bestaan. In Frankrijk en Zwitserland heeft men de rabiës bijvoorbeeld onderdrukt door de vossenpopulatie te immuniseren tegen rabiës door dode ratten met entstof uit te strooien over het landschap. Er zijn op dit moment plannen om wilde konijnen te immuniseren tegen myxomatose en het Rabbit Haemorrhagic Disease-virus en dassen tegen rundertuberculose.

Voedselkwaliteit en dierenwelzijn

Een toenemend aantal mensen is bereid meer te betalen voor voedsel als de kwaliteit daarvan hoger is. In een circulaire landbouw past het niet om varkens te voeren met geïmporteerde sojabonen. Dat er ook een relatie bestaat tussen de kwaliteit van ons voedsel en het welzijn van onze landbouwhuisdieren, is niet voor iedereen duidelijk. De Fransen weten dat je alleen een goede *Coq au Vin* kunt

maken van een haan die vrij heeft rondgelopen – dan is het vlees van de bouten mooi donkerrood en veel smakelijker dan van een bio-industriehaantje. Een ander aansprekend voorbeeld komt uit het boek van Graham Harvey.¹³ Melkkoeien zijn geselecteerd op maximalisatie van de melkproductie. Holstein-koeien kunnen de topproductie van melk alleen volhouden als ze veel eiwitrijk en energierijk voedsel krijgen, zoals soja en mais. Het eten van krachtvoer verandert de samenstelling van de bacterieflora in de pens van zulke koeien in vergelijking met koeien die alleen grazen. Het gevolg is dat de samenstelling van vetten in de melk en kaas verschilt – melk en kaas van Jersey-koeien bevatten een hoog gehalte aan omega-3 vetten en zijn dus beter voor hart en bloedvaten. Bovendien is de kaas veel rijker van smaak. Het laatste geldt ook voor de kaas uit de Comté in de Franse Jura – deze mag alleen gemaakt worden van koeien die in bloemrijke hooilanden ge graasd hebben. De relatie tussen dierenwelzijn en de kwaliteit van het voedsel dat ze leveren is nog maar weinig onderzocht. Er valt daar waarschijnlijk nog veel interessants te ontdekken. De genoemde voorbeelden laten zien dat dierenwelzijn, de gezondheid van de mens en de kwaliteit van landbouwecosystemen met elkaar verbonden zijn en baat hebben bij een ecologisch meer verantwoorde landbouw.

3.6 Resumé

Dieren in de Nederlandse natuur hebben de afgelopen 25 jaar meer leefruimte gekregen en meer mogelijkheden om zich te verspreiden via faunapassages. Maar de kwaliteit van hun leefomgeving neemt af – zelfs in natuureservaten. Dat komt onder meer doordat meststoffen en pesticiden² ook in de natuurlijke milieus doordringen en doordat er onvoldoende verbindingzones zijn tussen geïsoleerde reservaten. Dit zijn belangrijke knelpunten die van invloed kunnen zijn op het welzijn van deze dieren. Welzijn van dieren in de natuur krijgt steeds meer aandacht van beleidsmakers en het publiek, maar dit is niet terug te zien in de wettelijke bescherming van dieren in de natuur. Steeds meer mensen lijken zich verantwoordelijk te voelen voor het welzijn van wilde dieren. Maar de meningen verschillen – waar sommige mensen vinden dat ingrijpen in de natuur uit den boze is, stellen anderen voorop dat wij als mens verantwoordelijk zijn voor het wel en wee van dieren in de natuur. Ook hanteren mensen bewust of onbewust een waardestelsel voor diersoorten – we vinden het vaak minder erg om een muis te doden dan een edelhert. In de schurende kwesties die daardoor ontstaan, kunnen kennis van ecologie en diergedrag een leidraad vormen bij de oplossing ervan.

Wat er moet gebeuren voor dieren in de natuur

- Maatregelen nemen om biodiversiteitsverlies te stoppen – leefomgeving van voldoende oppervlak en kwaliteit realiseren;
- Toekomstplannen landbouw – naar een kringlooplandbouw met voldoende ruimte voor natuur, zodat ecosysteemdiensten als bestuiving en biologische plaagbestrijding ten volle benut kunnen worden. Dit zal bijdragen aan het welzijn van zowel gehouden dieren als dieren in de natuur;
- Als schade door dieren in de natuur alleen kan worden bestreden door dieren te doden, zorgen dat de bestrijdingsmethoden zo diervriendelijk mogelijk zijn;
- Meenemen van welzijnsaspecten bij populatiebeheer, waarbij het welzijn van individuele dieren afgewogen moet worden tegen dat van andere dieren in de populatie en het welzijn van de nu levende dieren tegen dat van de individuen die in de toekomst de populatie zullen vormen (zie RDA-zienswijze *Wegen van welzijn van dieren in de natuur*⁶). Voortgaande dialoog over het lijden van dieren in de natuur en hoe daarmee om te gaan – zorgplicht versus afblijfplicht.

Bronnen

1. Website Environmental Data Compendium: <https://www.clo.nl/en/node/27139>. Bezocht op 17-07-2019.
2. Hallmann, C.A., Sorg, M., Jongejans, E., *et al.*, 2017. More than 75 percent decline over 27 years in total flying insect biomass in protected areas. *PLoS One*. 12, 18-22.
3. Kantar Public, 2018. De staat van het dier. Rapportage december 2018 in opdracht van de Raad voor Dierenaangelegenheden. Kantar Public, Amsterdam. 38 pp.
4. RDA, 2018. Denkkader Dierenwelzijn. RDA, Den Haag. 30 pp.
5. Orwell, G., 1945. *Animal Farm*. Secker and Warburg, London.
6. RDA, 2017. Wegen van Welzijn van Dieren in de Natuur. Toepassing afwegingskader voor fauna. RDA, Den Haag. 64 pp.
7. Moriceau, J-M., 2013. *Sur les pas du loup*. Tour de France historique et culturel du loup du Moyen Âge à nos jours. Montbel, Parijs. 352 pp.
8. Linnell, J.D.C., Andersen, R., Andersone, Z., *et al.*, 2002. The fear of wolves: a review of wolf attacks on humans. *Norsk Insittutt for Naturforskning*, Trondheim. 65 pp.
9. Wagner, C. en Holzapfel, M., 2012. Wolf (*Canis lupus*) feeding habits during the first eight years of its occurrence in Germany. *Mamm Biol*. 77(3), 196-203.
10. Van Bommel, F., Linnartz, L. en Floor, L., 2015. Effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven. *ARK Natuurontwikkeling en Van Bommel Faunawerk*, Nijmegen. 54 pp.
11. Paine, R., 1969. A note on trophic complexity and community stability. *Am Nat*. 103, 93-96.
12. Boersma, H., 2018. Waarom Nederland volgens natuurfilosoof Martin Drenthen nog niet klaar is voor nieuwe wildernis. *de Volkskrant*, 7 december 2018.
13. Harvey, G., 2016. *Grass-Fed Nation. Getting Back the Food We Deserve*. Icon Books, Londen. 240 pp.
14. Smith, H. K., Pasmans, F., Dhaenens, M., *et al.*, 2018. Skin mucosome activity as an indicator of *Batrachochytrium salamandrivorans* susceptibility in salamanders. *PLoS One*. 13, 1-14.
15. Sheehy, E., Sutherland, C., O'Reilly, C. en Lambin, X., 2018. The enemy of my enemy is my friend: Native pine marten recovery reverses the decline of the red squirrel by suppressing grey squirrel populations *Proc R Soc B Biol Sci*. 285, 20172603.
16. Wet Natuurbescherming: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0037552/2019-01-01>. Website bezocht op 17-07-2019.

4. Naar een dierwaardige kringlooplandbouw

BESCHOUWING OVER PRODUCTIEDIEREN

In de afgelopen 25 jaar is de wettelijke positie van dieren versterkt. Zo worden dieren in het 'Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie' erkend als wezens met gevoel en is de intrinsieke waarde van het dier blijvend verankerd in de Nederlandse wetgeving. Betekent dit dat het welzijn van productiedieren ook verbeterd is? Of zijn er nog hardnekkige welzijnskwesties overgebleven? Welke ontwikkelingen om dierenwelzijn te verbeteren zien we in de sector en in de maatschappij? En wat is de plaats van de Nederlandse veehouderij in de geplande transitie naar een kringlooplandbouw? In dit hoofdstuk maken we de balans op van het welzijn van productiedieren.

4.1 Nooit meer honger

Nu we op het punt staan om met ons voedselproductiesysteem een andere richting in te slaan, is het goed om kort een blik achterom te werpen. Kort, want de uitdagingen liggen vóór ons. Een eeuw geleden woedde in Europa de Eerste Wereldoorlog, waardoor ons werelddeel afhankelijk werd van Amerikaanse voedselhulp. Met geleend geld breidden de Amerikaanse boeren hun productie snel uit. Na deze oorlog ontstond in Amerika overproductie en tuimelden de prijzen omlaag. Het hoge – op voedselhulp afgestemde – productievolume was immers niet langer nodig. Bovendien was de industriële productie door mechanisering snel toegenomen, terwijl de lonen achterbleven en laagbetaalde immigranten uit arme delen van de wereld geen geld hadden om deze producten aan te schaffen. De overproductie, de verstoorde economische verhoudingen, de beurskrach van 1929 en de wereldwijde crisis die daarop volgde, waren uiteindelijk medeoorzaak voor de Tweede Wereldoorlog.¹ Hierin werd Europa opnieuw getroffen door voedselgebrek en honger.

Om na beide oorlogen de voedselvoorziening in Europa veilig te stellen, ontwikkelden de zes toenmalige EEG-lidstaten – Nederland, België, Luxemburg, West-Duitsland, Frankrijk en Italië – in 1958 een gemeenschappelijk landbouwbeleid.

Productiedieren: dieren die in Nederland bedrijfsmatig worden gehouden in verband met producten die van die dieren afkomstig zijn (vlees, melk, eieren, kweekvis, wol, leer en dergelijke).

(helemaal) oneens

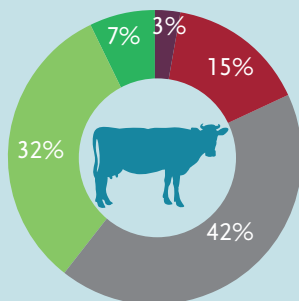
niet eens, niet oneens

(helemaal) eens

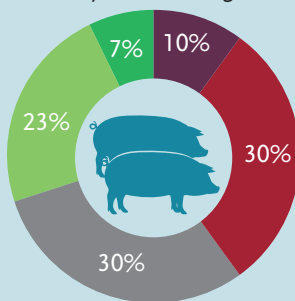
Verdeeldheid over dierenwelzijn in huidige vorm van veehouderij

- Circa vier op de tien Nederlanders (39%) vinden dat we moeten luisteren naar wat het dier wil in plaats van onze eigen maatstaven gebruiken.
- Er bestaat verdeeldheid over de stelling dat het niet mogelijk is om dierenwelzijn te kunnen waarborgen in de huidige vorm van veehouderij: 30% is het hier (helemaal) mee eens, terwijl 40% het (helemaal) niet eens is met de stelling.
- Megastallen zijn in ieder geval niet populair. Zes op de tien Nederlanders (60%) vinden dat er in megastallen nooit sprake kan zijn van voldoende aandacht voor gezondheid en het welzijn van productiedieren.

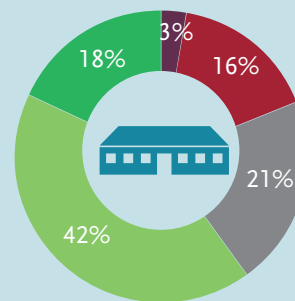
Wij mensen moeten niet onze eigen menselijke maatstaven gebruiken, maar hoognodig luisteren naar wat het dier wil.

In de huidige vorm van veehouderij is het niet mogelijk om dierenwelzijn te waarborgen.

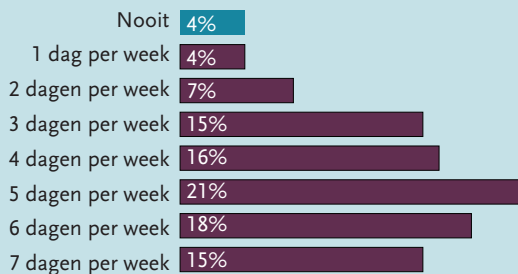

In megastallen kan nooit sprake zijn van voldoende aandacht voor gezondheid en welzijn van de productiedieren.

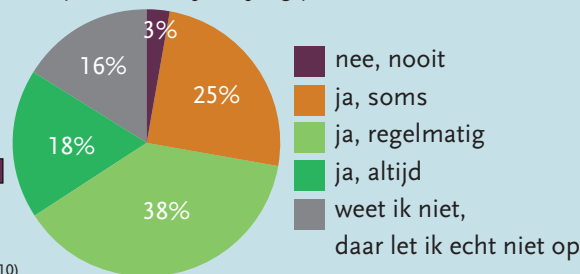

Vier vijfde (81%) van de Nederlanders die vlees kopen zegt te letten op het Beter Leven Keurmerk of anderszins op diervriendelijke wijze is geproduceerd.

Hoe vaak eet u vlees bij de warme maaltijd?

Is vlees dan voorzien van het Beter Leven Keurmerk of anderszins op diervriendelijke wijze geproduceerd?

Basis: alle respondenten (n=2.010)

Hierin stond voldoende betaalbaar voedsel voor alle burgers centraal – middels productieverhoging, een acceptabele levensstandaard voor boeren en stabilisering van markten.

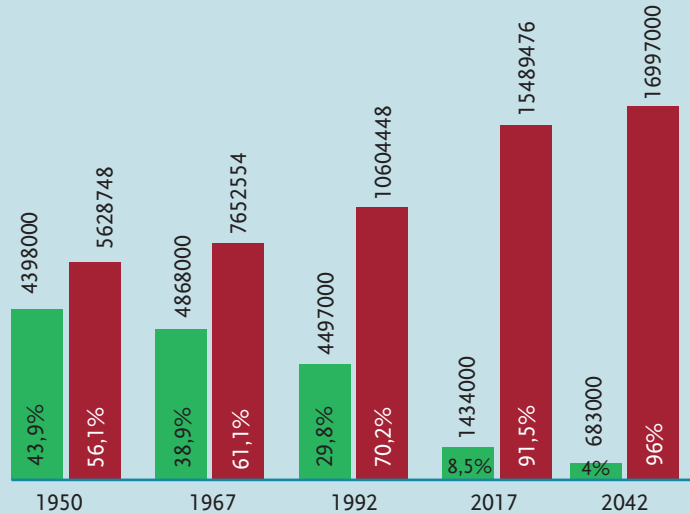
Technologische innovaties hebben de productiviteit sindsdien steeds verder verhoogd, bijvoorbeeld door het verbeteren van de voersamenstelling, voederwinning, voedermethoden, melktechniek, mestaanwending, mestverwerking, huisvesting, diergezondheidszorg en dierfokkerij. Ook structuurverbetering, specialisatie, schaalvergroting, onderzoek, onderwijs, samenwerking en professionalisering hebben bijgedragen aan een hogere productiviteit. De veehouderijsector is economisch sterk geworden door zoveel mogelijk, zo efficiënt mogelijk en met zo min mogelijk kosten te produceren. Lange tijd had de sector daarbij weinig oog voor de onbedoelde negatieve gevolgen voor dieren, milieu en biodiversiteit. De verandering kwam pas op gang nadat onderzoek en experimenteerwerk perspectief boden op alternatieven. Tegelijkertijd trokken steeds meer Nederlanders van het platteland naar de stad (zie kader), raakte de veehouderij steeds minder vervlochten met de samenleving, groeide de kritiek vanuit de burgerij en werden de schaduwzijden van het economisch succes steeds pijnlijker zichtbaar.

4.2 Doorgeschoten succes

Anno 2019 hebben de samenleving en de landbouw een ambivalente relatie. Veel burgers beschouwen de voordelen van intensieve landbouw als vanzelfsprekend – goedkope levensmiddelen, een ruim assortiment, grote voedselzekerheid en voedselveiligheid en werkgelegenheid. Onze samenleving profiteert ook economisch van de bijzonder sterke exportpositie die de Nederlandse landbouw heeft opgebouwd, mede dankzij de Europese markt en het Europese landbouwbeleid, met een vrijwel gelijk speelveld als basis. Tegelijkertijd neemt de maatschappelijke kritiek op de negatieve gevolgen voor dieren, milieu en biodiversiteit toe. Burgers hebben kritiek op vroegtijdige sterfte van jonge dieren, routinematige lichamelijke ingrepen, het fokken op hoge productie, megastallen, gevaren voor de volksgezondheid, overbemesting en de uitstoot van fijnstof, ammoniak, broeikasgassen, de aantasting van het landschap en de natuur en de achteruitgang van biodiversiteit. In deze thema's zien we de twee gezichten van onze moderne tijd – individuele ontplooiing en vrijheid, efficiency en gemak gaan ten koste van de natuur en van andere collectieve waarden.

Van het platteland naar de stad

Gegevens van de Verenigde Naties² laten zien dat Nederland steeds minder plattelanders telt (Figuur 1). Dit komt enerzijds door de groei van de steden, anderzijds door de ontvolking van het platteland. De daling van het aantal plattelanders tussen 1950 en 2017 is in Nederland het sterkst van alle Europese landen: 67%. Waar de relatieve afname van het aantal plattelanders 9% bedroeg in de 25 jaar tussen 1967 en 1992, was deze in de 25 jaar daarop maar liefst 21%. In de periode waarop we in deze beschouwing terugblikken, heeft er dus een flinke verschuiving plaatsgevonden tussen de stads- en plattelandbevolking – ten gunste van de stedelingen. De prognose is dat in 2042 meer dan 96% van de Nederlanders in de stad zal wonen.

Figuur 1: Inwonersaantallen van het Nederlandse platteland (groen) en de steden (rood) in 1950, 1967, 1992, 2017 en (prognose voor) 2042. Bron: Verenigde Naties².

De wereldwijde bevolkingstoename is de katalysator in het actuele debat over duurzame voedselvoorziening, eiwittransitie en CO₂/klimaat. In onze pluriforme samenleving bepalen waardeoriëntaties, overtuigingen, referentiekaders en niet in de laatste plaats belangen de soms ver uit elkaar gelegen posities van partijen en burgers in dit debat.³ Dat geldt eveneens voor controversiële kwesties in het debat, zoals de omgang met dieren, het gebruik van sensor- en reproductietechnologie,

ontwatering van grasland, weidevogelbeheer, mestproductie en mestaanwending, huisvesting, voeding en management, GMO en bestrijdingsmiddelen.

Dierenwelzijn is voor burgers een belangrijk element van integrale duurzaamheid. Zij willen van de veehouderijsectoren garanties dat dierenwelzijn voldoende is geborgd. Europese afspraken over de manier waarop wij dieren houden – en die leiden tot hogere productiekosten – gelden echter niet voor producenten buiten de Europese Unie (EU). Om ook bij importen van buiten de EU het speelveld gelijk te houden, ligt de bal daarom bij inkooporganisaties zoals supermarkten, die dezelfde eisen kunnen stellen aan voedselproducten van buiten de EU. *Noblesse oblige*: wat supermarkten aanbieden, wordt verkocht. De wereldorganisatie voor diergezondheid – de OIE, met 181 aangesloten landen – heeft recent richtlijnen voor diergezondheid en dierenwelzijn opgesteld. Deze tonen aan dat de roep om ons anders tot productiedieren te verhouden zich niet beperkt tot Nederland of Europa, maar zich uitstrekt over continenten en culturen.

4.3 Welzijn van productiedieren

In 2018 is op verzoek van Minister Carola Schouten een overzicht gemaakt van feiten en cijfers over de verschillende veehouderijsectoren.⁴ De makers van dit overzicht concludeerden dat er op het vlak van diergezondheid en dierenwelzijn slechts beperkt feiten en cijfers beschikbaar zijn. Daardoor kan er geen compleet overzicht van de welzijnssituatie per veehouderijsector worden gegeven en moeten we op dit punt vooral af gaan op de meningen van deskundigen. Ook kunnen we soms op basis van veranderingen in de huisvesting en verzorging van de dieren een gefundeerde inschatting maken van de ontwikkeling in hun welzijn.

Diersoorten die in Nederland voor de productie van dierlijke producten mogen worden gehouden, staan vermeld in bijlage II van het Besluit houders van dieren. We beperken ons in deze beschouwing tot de diersoorten die in Nederland het meest gehouden worden voor hun producten (zie Tabel 1). De gemiddelde leeftijd in maanden waarop deze dieren worden geslacht varieert van anderhalf voor vleeskuikens zonder keurmerk, tot zes voor blankvleeskalveren en vleesvarkens, 7-12 voor rosé vleeskalveren, 16-20 voor leghennen, 36 voor fokzeugen en 68 voor melkkoeien.

Tabel 1: Dierplaatsen in 2018, uitgedrukt per diersoort in miljoenen.*

Diersoort	Miljoenen dierplaatsen
Vleeskuikens	41,8
Vleeskuiken-ouderdieren	8,2
Leghennen	45,5
Leghen-ouderdieren	1,5
Vleesvarkens	5,6
Fokvarkens	1,2
Melkkoeien	1,6
Jongvee	1,0
Vleeskalveren	1,0
Schape	0,8
Melkgeiten	0,6

* Gegevens afkomstig van het CBS⁵. Voor slachtdieren die korter dan een jaar op het veehouderijbedrijf verblijven, geldt dat het aantal dierplaatsen moet worden vermenigvuldigd met het aantal productierondes per jaar om het totale aantal dieren in 2018 te berekenen.

Belangrijke stappen voorwaarts

In reactie op maatschappelijke zorgen over het welzijn van productiedieren zijn er de afgelopen 25 jaar belangrijke stappen gezet. In diverse dierhouderijsystemen zijn welzijnsverbeteringen doorgevoerd, deels naar aanleiding van wettelijke bepalingen:

- Sinds 2004 mogen vleeskalveren niet langer in donkere krappe eenlingboxen worden gehouden, maar leven ze verplicht in groepen. Ook zijn er wettelijke normen opgesteld voor het verstrekken van vezel houdend ruwvoer en voor het gemiddeld hemoglobinegehalte van de kalveren;
- Leghennen worden niet meer in batterijkooien gehouden, maar in scharrelsystemen – soms zelfs met uitloop in de buitenlucht;
- Snavelkappen bij legkippen is inmiddels niet meer toegestaan;
- Melkkoeien hebben in moderne ligboxenstallen meer comfort, lucht, licht en bewegingsvrijheid dan in de vroegere aanbindstallen;
- Melkinstallaties zijn sterk verbeterd en op een kwart van de bedrijven kunnen de melkkoeien tegenwoordig zelf bepalen wanneer en hoe vaak per dag ze gemolken worden;
- Zeugen moeten sinds 2013 in groepen worden gehouden en de varkenshouder is inmiddels ook verplicht zijn varkens voldoende afleidingsmateriaal te bieden. In Nederland wordt 65% van de mannetjesbiggen niet langer gecastreerd.⁶Voor de rest is het wachten tot ook de Duitse en andere exportmarkten het vlees van non-castraten accepteren;

- Het houden van vossen en chinchilla's voor de productie van bont is sinds april 2007 verboden en met ingang van januari 2024 mogen in Nederland hiervoor ook geen nertsen meer worden gehouden.

Daarnaast is er aanzienlijke vooruitgang geboekt op het gebied van georganiseerde dierziektebestrijding. Mede door de eisen die de internationale exportpositie aan gezondheid en welzijn stelt, heeft Nederland een van de meest gezonde dierpopulaties in Europa:

- Sinds ruim twintig jaar daalt de prevalentie van *Salmonella* in pluimvee. Het *Salmonella*-programma heeft geresulteerd in een vrijwel volledig *Salmonella*-vrije Nederlandse pluimveepopulatie;
- Nederland is al jaren vrij van *Aujeszky* bij varkens – het succes van een nationaal eradicatieprogramma;
- Sinds een uitbraak van Q-koorts in 2009 wordt er een screenings- en vaccinatieprogramma uitgevoerd bij alle geitenbedrijven die melk leveren. Sinds 2015 zijn er geen uitbraken van Q-koorts meer geweest in geitenpopulaties in Nederland;
- Bij alle rundveebedrijven die melk leveren, vindt controle plaats op zowel *Leptospirose* en *Salmonella* (beide in tankmelk) als *Paratuberculose* (in melk van individuele koeien). Alle melkleverende bedrijven zijn vrij van *Leptospirose*; voor *Salmonella* en *Paratuberculose* is de prevalentie gedaald tot respectievelijk minder dan 5% van de bedrijven en 1% van de koeien;
- Momenteel loopt een programma voor de eradicatie van IBR (Infectieuze Bovine Rhinotracheïtis) en BVD (Bovine Virus Diarree) bij alle melkveebedrijven in Nederland;
- Nederland is al jaren vrij van *Mycoplasma synoviae* en *gallisepticum*, *Salmonella gallinarum* en Newcastle Disease in pluimveekoppels;
- Nederland heeft een proactief programma voor monitoring van dierziekten bij alle landbouwhuisdieren en paarden.

Hardnekkige en nieuwe problemen

Dieren in de Nederlandse veehouderij hebben dus over de hele linie de afgelopen decennia een beter leven gekregen. Een aantal ernstige welzijnsproblemen lijken opgelost. Maar er blijft nog genoeg te verbeteren over. Er bestaan nog steeds zorgen over de hoge productie-eisen, de korte levensduur van productiedieren, de beperkte ruimte die de dieren krijgen, het vaak matige stalklimaat en de beperkte mogelijkheden om natuurlijk gedrag te uiten. Veel burgers vinden dat we er met

goede diergezondheid nog niet zijn. In onze publieksenquête⁷ was bijvoorbeeld de helft van de respondenten het (helemaal) oneens met de stelling 'Ik kan aanvaarden dat varkens, kippen en koeien onvoldoende ruimte en afleiding krijgen zolang het geen negatieve gevolgen heeft voor hun lichamelijke gezondheid.' Verder was 45% van de respondenten het (helemaal) eens met de stelling 'Als wij varkens, koeien en kippen niet de mogelijkheden kunnen geven om hun natuurlijk gedrag uit te voeren, dan moeten we die soorten niet als productiedier willen houden.'

Naast de hardnekkige oudere problemen zijn er ook nieuwe problemen ontstaan. Groepshuisvesting stelt dieren bijvoorbeeld bloot aan de groepsdynamiek, die niet voor elk individu even goed uitpakt. Ook is het voor veehouders lastiger om in (grote) groepen het wel en wee van individuele dieren goed in de gaten te houden. Ongecastreerde mannetjesvarkens kunnen agressief en overmatig seksueel gedrag vertonen. Verenpikken bij pluimvee en staart- en oorbijten bij varkens kennen complexe oorzaken, ontstaan vaak plotseling, ontwikkelen zich explosief en zijn slecht beheersbaar. Daarom beschouwen veehouders ingrepen zoals het verwijderen van staart- en snavelpunten en het beletten van hoorn groei nog steeds als een noodzakelijk kwaad. Maar snavelkappen bij legkippen is inmiddels niet meer toegestaan en aan het beëindigen van routinematig couperen van varkensstaarten wordt gewerkt.

Levensduur is in het maatschappelijk debat een gevoelig thema. Hierbij lijkt het niet zo zeer te gaan om levensduur op zich, maar meer om levensduur als een maat voor kwaliteit van leven. Burgers zien verkorte levensduur als het gevolg van het falen van het dierhouderijstelsel, waardoor dieren kwetsbaar en ziek worden, uitgeput raken, niet langer renderen en om die redenen voortijdig moeten worden afgevoerd. Een lange levensduur is als een krulstaart voor een varken – het stelt ons gerust over de kwaliteit van leven die de dieren hebben ervaren. De resultaten van onze publieksenquête illustreren dit: de meeste respondenten (83%) vonden het gerechtvaardigd om dieren uit hun lijden te verlossen indien dit ernstig en uitzichtloos is, maar slechts 20% vond dat je een (ouder) productiedier ook mag doden als het economisch niet meer nuttig is. Ook uit de andere stellingen in de enquête blijkt een weerstand tegen het doden van dieren anders dan voor vleesproductie, als dit voor het welzijn van het dier niet van het zwaarste belang is. Burgers hebben waarschijnlijk dus vooral bezwaar tegen de tol die

hoge productie – melk, eieren, vlees – van dieren eist, het ernstig ongerief en de aandoeningen die daar op den duur uit ontstaan en het voortijdig doden om te hoge zorgkosten te voorkomen.

Ongeveer 40-50% van de respondenten was van mening dat het welzijn van productiedieren de afgelopen tien jaar sterk verbeterd is, dat organisaties die zich beroepshalve met productiedieren bezighouden echt hun best doen om het welzijn van dieren te verbeteren en dat deze dieren het in ons land veel beter hebben dan elders in Europa. Tegelijkertijd is ongeveer 25% ontevreden over de inspanningen van houders, verzorgers en de overheid en legt men de vinger op hardnekkige knelpunten die om oplossingen vragen. Oplossingen die lastig haalbaar lijken binnen de economische randvoorwaarden van grote volumes produceren tegen lage prijzen. Er is overigens ook een relatief grote middengroep (35-45%) die over deze onderwerpen geen uitgesproken mening heeft.

4.4 Positieve ontwikkelingen

Keurmerken

Een hoopvolle ontwikkeling is de introductie van keurmerken die burgers helpen om diervriendelijke keuzes te maken bij de aankoop van vlees, zuivel en eieren. Het Beter Leven-keurmerk, biologische producten, 'On the way to Planet Proof' en weidemelk zijn allemaal waardevolle aanzetten om burgers te verleiden om dierenwelzijn met hun betaalpasje te verbeteren. De omslag van de laagste kostprijs-benadering naar duurzame productiewijzen vraagt een lange adem, maar de groei van duurzame keurmerken houdt aan. In 2017 besteedden Nederlandse consumenten circa 6,5 miljard euro aan vlees (waren), eieren en zuivel.⁸ Ruim 1,6 miljard daarvan (25%) was voorzien van een duurzaamheidskeurmerk. Iets meer dan de helft (53%) van dit duurzame voedsel droeg het Beter Leven-keurmerk van de Dierenbescherming. In 2018 realiseerde het Beter Leven-keurmerk (BLK) een groei van 25%, met name in eieren omdat 'scharrel' werd omgezet in 'BLK 1-ster'.⁹ De groei kwam hoofdzakelijk op conto van het 1-ster-segment, waarmee miljoenen dieren het een beetje beter krijgen. De marktpenetratie van keurmerken zagen we ook terug in onze publieksenquête, waarin 56% van de respondenten aangaf dat zij bij de aankoop van vlees altijd (18%) of regelmatig (38%) kiest voor producten met een Beter Leven-keurmerk of anderszins diervriendelijk geproduceerd. Wij

vinden de opmars van keurmerken een goede ontwikkeling, die wel wat progressiever zou mogen worden doorgevoerd op een wijze waarbij veehouders integraal beloond worden voor hun inspanningen om het welzijn van dieren te verbeteren.

Het beroep op burgers om via bewuste aankoopkeuzes het welzijn van dieren te verbeteren, kent echter belangrijke beperkingen. Ondanks de groei van duurzaamheidskeurmerken als Beter Leven gedurende de afgelopen twaalf en een half jaar, bestaat driekwart van de omzet aan vlees, melk en eieren uit producten zonder zo'n keurmerk.⁸ We refereren hier graag naar Willem Elschoot's versregel 'Tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren.'¹⁰ De omzet aan Beter Leven-producten bestond in 2018 voor driekwart uit producten uit het 1-ster segment. Voor varkensvlees geldt 1-ster voor supermarkten als de nieuwe basisnorm; consumenten kunnen daarin dus niet voor minder kiezen. De omzet van 1-ster-varkensvlees wordt daarmee vooral bepaald door het aanbod en waarschijnlijk nauwelijks door de bewuste vraag van consumenten naar varkensvriendelijkere producten. Met een omzetgroei van gemiddeld circa 1% per jaar is duidelijk dat verbetering van het leven van miljoenen productiedieren via keurmerken een lange adem vraagt. Het wordt steeds duidelijker dat ons aankoopgedrag sterk berust op routines – vastgeroeste gewoontes – aangestuurd door het onderbewuste en marketingtrucs. Ook biedt niet elke huishoudportemonnee de ruimte om een meerprijs te betalen voor diervriendelijkere producten. Bovendien wordt 'minder (vaak) vlees is meer kwaliteit' gedwarsboemd door een diepgewortelde cultuur van goedkoop vlees eten. De supermarkten hebben in deze transitie de kantelmacht in handen – zij brachten in 2017 91% van alle Beter Leven-producten aan de man.

Korte-keten-concepten

Naast initiatieven om dierenwelzijn via keurmerken mainstream en met kleine stapjes te verbeteren, ontstaan er tal van zogenaamde korte-keten-concepten die gebaseerd zijn op volledige transparantie en een hersteld vertrouwen tussen producent, retail en consument. Beeldbepalende voorbeelden zijn Kipster en Hamletz. Het betreft hier pioniers die zich willen ontworstelen aan de lock-in van de gangbare kostprijs-gedreven veehouderij door integraal duurzamer te produceren. De merkproducten die dit oplevert, vinden via vaste prijsafspraken met retailorganisaties direct hun weg naar een groeiende groep consumenten.

Kwaliteitssystemen

Ondertussen spannen ook andere partijen zich in om het welzijn van productiedieren verder te verbeteren. Men neemt bijvoorbeeld steeds vaker meetbare welzijnsindicatoren op in kwaliteitssystemen. Het Europese Welfare Quality-project heeft hiertoe een aanzet gegeven. Via een gestructureerde aanpak (*plan-do-check-act*) wordt dierenwelzijn onderdeel van de kwaliteitsverbetering. De sectorpartijen of brancheorganisaties implementeren de zogenaamde *animal-based measures*, of ontwikkelen ze verder door. Voorbeelden van deze aanpak zijn het Koekompas, de KalfOK-score, de Risicocheck op Staartbijten – binnenkort in de varkenssector in te voeren – en de score voor voetzollaesies bij vleeskuikens.

De uitvoering van dergelijke kwaliteitssystemen wordt in de regel overgelaten aan onafhankelijke controle- en certificeringsinstanties. Veehouders die onder de maat presteren, worden door de afnemers verplicht om een verbeterplan op te stellen – veelal in samenwerking met hun dierenarts. De meetbare grootheden die de basis vormen voor deze kwaliteitssystemen bieden bovendien mogelijkheden voor prijsdifferentiatie op basis van kwaliteit en bonus/malus regelingen die leveranciers stimuleren om de kwaliteit van de houderij-omstandigheden verder te verbeteren. Zo wordt binnen de grenzen van de gangbare veehouderijsystemen de gezondheid en het welzijn van dieren geoptimaliseerd.

Sceptische burgers

Intussen blijven veel burgers sceptisch. In onze publieksenquête was 30% van de respondenten er niet van overtuigd dat het mogelijk is om binnen de grenzen van de gangbare veehouderijsystemen het welzijn van dieren te waarborgen. Even zoveel wisten het niet en de resterende 40% was van mening dat dit wel mogelijk is. In de publieke opinie blijkt de schaalgrootte waarin dieren worden gehouden een belangrijk element. Ongeveer 60% van de respondenten was van mening dat in megastallen nooit sprake kan zijn van voldoende aandacht voor de gezondheid en het welzijn van productiedieren, terwijl bijna 20% dacht dat dit wel kan. Respondenten die in sterk stedelijke gebieden wonen en respondenten die in het dagelijks leven contact hebben met dieren vertrouwden er minder dan anderen op dat het welzijn van dieren in de huidige veehouderij gewaarborgd kan worden.

Plantaardig voedsel

Het vervangen van dierlijke producten door plantaardige producten wordt steeds meer gezien als een noodzakelijke transitie, vooral vanuit het oogpunt van duurzaamheid. We zien in Nederland al een verschuiving in het voedselpatroon van dierlijke naar plantaardige producten. Het aantal vegetariërs (circa 4-5%) stabiliseert de laatste jaren in Nederland, maar het aantal veganisten (circa 0,6%) en flexitariërs (circa 55%) stijgt.^{11,12} Veganisme wint met name aan populariteit onder (studerende) jongeren in de Randstad. De relatieve toename in plantaardige consumptie zit vooral in het aantal flexitariërs die drie of meer dagen in de week geen vlees eten.¹² Dit wordt bevestigd in onze publieksenquête, waar 4% van de respondenten aangaf nooit en 42% op maximaal vier dagen per week vlees te eten. Ook is er een sterke toename te zien van vleesvervangers.¹³

Kweekvlees wordt ook wel genoemd als alternatief voor dierlijke producten. Er wordt soms gesteld dat kweekvlees binnen enkele jaren breed beschikbaar komt voor de consument¹⁴, maar voorlopig is kweekvlees nog het onderwerp van onderzoek. Dichterbij is het gebruik van vleesvervangers. Slechts 20% van de respondenten in onze publieksenquête dacht echter dat het eten van vleesvervangers en namaakvlees op de korte termijn een dermate hoge vlucht zal nemen dat dit het einde van de varkenshouderij zal betekenen. Niettemin lijken investeerders de potentie van alternatieven voor vlees te zien, getuige bijvoorbeeld het feit dat Beyond Meat – een producent van plantaardige vleesvervangers – bij de recente beursintroductie haar waarde binnen een dag meer dan verdubbeld zag. Beyond Meat zag zijn netto-omzet tussen 2016 en 2018 groeien van 16,2 naar 87,9 miljoen dollar en het bedrijf heeft zich recent ook in Nederland gevestigd. Ook de recente overname van De Vegetarische Slager door multinational Unilever illustreert dat vleesvervangers inmiddels als een serieuze commerciële markt worden beschouwd.

Verbetersporen

Samenvattend kunnen we stellen dat er een diversiteit aan ontwikkelingen gaande is om het welzijn van productiedieren verder te verbeteren. Globaal verlopen deze verbeteringen langs (combinaties van) de volgende sporen:

1. Minimumnormen – en de verhoging daarvan – die door nationale of Europese regelgeving worden geborgd;

2. Richtlijnen waar deelnemers zich aan te houden hebben, opgesteld door intergouvernementele of internationale organisaties;
3. Kwaliteitssystemen die binnen dierlijke productieketens of binnen schakels daarin op basis van meetbare grootheden en een gestructureerde aanpak het welzijn van dieren planmatig verbeteren;
4. Productievoorwaarden waar leveranciers aan moeten voldoen – aangegeven door afnemers van dierlijke producten;
5. Welzijnseisen in keurmerken die via het marktmechanisme consumenten de keuze bieden voor diervriendelijkere productiemethodes;
6. Vervangen van dierlijke producten in ons menu door plantaardige producten.

Een punt van aandacht is dat er behalve dierenwelzijnseisen ook allerlei andere eisen aan de verschillende producten en productiesystemen gesteld worden. Tussen de diverse eisen – bijvoorbeeld milieu en volksgezondheid – kan spanning ontstaan, waardoor het welzijn van dieren in het gedrang kan komen. Denkt u bijvoorbeeld aan de eis dat kippen moeten kunnen scharrelen maar dat dit geen fijnstofprobleem mag veroorzaken. Deze spanning is bij de producenten duidelijk merkbaar en noopt tot weloverwogen integrale keuzes op het veehouderijbedrijf.

4.5 Dierenwelzijn in de kringlooplandbouw

‘De Nederlandse landbouw moet omschakelen naar kringlooplandbouw,’ aldus Minister Carola Schouten in haar toekomstvisie *Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden* van september 2018. Een toekomstvisie die breed gedeeld wordt en tegelijkertijd veel vragen oproept. Wat betekent kringlooplandbouw voor de Nederlandse boeren en tuinders in een internationale markt? Wat betekent kringlooplandbouw voor de dieren in de veehouderij? Voor de Raad voor Dierenangelegenheden zijn de meest relevante vragen: hoe zorgen we dat de grote maatschappelijke aandacht voor klimaat en milieu niet ten koste gaat van de vooruitgang in dierenwelzijn en diergezondheid die de veehouderij in de afgelopen decennia heeft geboekt? En hoe zorgen we dat we vooruitgang blijven boeken met het oog op de toenemende zorgen over het welzijn van dieren in de Nederlandse samenleving?

Naar aanleiding van de toekomstvisie van Minister Schouten zal de Nederlandse veehouderij zijn ambitie verleggen naar het bewerkstelligen van een maatschappelijk gewaardeerde positie in de kringlooplandbouw. Een Nederlandse kringlooplandbouw als wegbereider van een circulaire economie binnen de EU en daarbuiten. De eerste vraag die hierbij opkomt is: welke rol speelt de veehouderij in het nieuwe concept kringlooplandbouw? Hierover zijn de opvattingen in de Nederlandse samenleving zeer verdeeld.

In sectie 4.4 zagen we al dat het Nederlandse voedselpatroon langzaam opschuift van dierlijke naar plantaardige producten. Dat sluit aan bij de resultaten van een meerjarig onderzoek van Hannah van Zanten.¹⁵ Zij bepleit dat we niet langer moeten streven naar de hoogste productiviteit per dier, maar naar het voeden van zoveel mogelijk mensen per beschikbare hectare grond. Dit is mogelijk als we onze landbouwhuisdieren vooral producten voeren die niet geschikt zijn voor humane consumptie. Denkt u hierbij aan nevenstromen van de voedings- en levensmiddelenindustrie en gras van marginale gronden. Op deze manier gaat het produceren van voedsel voor dieren niet ten koste van het gebruik van gronden die geschikt zijn voor plantaardige eiwitproductie voor de mens. In een dergelijk landbouwsysteem kan de veehouderijsector een hoeveelheid hoogwaardig dierlijk eiwit produceren van ongeveer 9 tot 23 gram per dag per Nederlander. Dit is ongeveer een derde van onze dagelijkse behoefte – circa 55 gram eiwit voor een persoon van 70 kilogram volgens het Voedingscentrum. Bij een optimalisatie van de voedselproductie zou de gemiddelde consumptie van dierlijke producten in Nederland met ongeveer een derde af moeten nemen. Van Zanten pleit voor veehouderijsystemen die gericht zijn op de hoogste eiwitproductie voor mensen per hectare. Een belangrijke toevoeging is dat tevens wordt geproduceerd binnen de gestelde grenzen van publieke waarden als bodem-, lucht-, water- en natuurkwaliteit en klimaat, landschap en biodiversiteit, zodat we ook de grenzen van de leefomgeving in acht nemen.

We kunnen dus stellen dat de veehouderij zeker een bijdrage kan leveren aan de omschakeling naar kringlooplandbouw. We hebben het dan wel over een veehouderijsysteem dat wereldwijd kleiner in omvang is dan de huidige veehouderij. In dit veehouderijsysteem worden bijna uitsluitend voor humaan voedsel ongeschikte plantaardige grondstoffen en reststromen van de voedingsmiddelenindustrie

gebruikt. Ook mag worden verwacht dat in een kringlooplandbouw de beschikbaarheid van deze grondstoffen in de regio meer bepalend wordt voor de omvang van de veehouderij en niet andersom. Dit betekent dat overzeese importen van eiwitrijke grondstoffen zoals sojaschroot in de toekomst af zal nemen. De veehouderij voorziet ook in een behoefte aan organische meststoffen voor het bemesten van gewassen, zodat kunstmest kan worden uitgebannen in de kringlooplandbouw.¹⁶ Natuur-inclusiviteit en (bio)diversiteit zouden onderdeel van de kringlooplandbouw moeten zijn.

4.6 Hoe nu verder?

De huidige veehouderijketens zijn sterk verweven met de internationale markt. Dit heeft onder andere te maken met de export van levend fokkerijmateriaal, de export van technologie en kennis, en de vierkantsverwaarding van dierlijke producten – vierkantsverwaarding betekent dat alle onderdelen van een dier optimaal worden verwaard, met als doel een zo hoog mogelijke economische waarde te realiseren in een wereldwijde markt. Zo worden bijvoorbeeld de oren en staarten van Nederlandse varkens als lekkernij verkocht in Zuidoost-Azië. In opkomende economieën in Azië en Afrika neemt de vraag naar dierlijke producten sterk toe – net als in Nederland en andere delen van Europa in de jaren zestig en zeventig. De veehouderijsectoren in deze landen doorlopen een vergelijkbare ontwikkeling als indertijd bij ons, waarbij de maatschappelijke aandacht voor voedselveiligheid, dierenwelzijn, volksgezondheid en milieu toeneemt.

Tezamen met enkele andere landen in Noordwest-Europa heeft Nederland een koploperspositie opgebouwd in het verduurzamen van de veehouderij. Via export van uitgangsmaterialen, technologie en kennis levert Nederland een bijdrage aan het versnellen van de verduurzaming van de internationale veehouderij. Daarbij is het van groot belang dat de recente inzichten in de mogelijkheden voor verdere verduurzaming en kringlooplandbouw in deze ontwikkelingen centraal worden gezet. Een verregaande segmentering van de (inter)nationale markt is een voorwaarde voor een dierwaardige kringlooplandbouw. De Nederlandse veehouderij transformeert definitief van het aanbod-gedreven kostprijsmodel naar een vraag-gestuurde meerwaardestrategie met vernieuwende businessmodellen (zie ‘Waardevolle perspectieven voor vlees’¹⁷). Vanwege de verschillen in schaalniveau is het noodzakelijk

dat de overheid zorgdraagt voor een maatschappelijk breed gedragen basisniveau van dierenwelzijn en diergezondheid voor alle dieren in veehouderijketens. Het vernieuwde veehouderijsysteem in de kringlooplandbouw moet alle dieren aantoonbaar voldoende ruimte bieden, omgevingsverrijking bieden voor het uiten van natuurlijk gedrag en lichamelijke ingrepen aan dieren overbodig maken. Dit betekent dat in de komende jaren nog de nodige verbeteringen in de veehouderij moeten worden doorgevoerd (zie '25 jaar worstelen met ingrepen'¹⁸).

Net als nu zal het basisniveau van dierenwelzijn in (gesloten) veehouderijketens voor de Europese markt en daarbuiten de Europese standaard zijn. Samenwerkende ketenpartijen passen (informatie)technologie toe voor het efficiënt omzetten van plantaardige eiwitten van onder andere reststromen van de voedingsmiddelenindustrie in vlees, eieren en zuivel. Ook in een vernieuwd veehouderijsysteem is het niet uitgesloten dat er op grote schaal dierlijke producten met een geringe voetafdruk wereldwijd kunnen worden vermarkt. Daarbovenop is ruimte voor een diversiteit aan (gesloten) veehouderijketens met hogere standaarden voor dierenwelzijn. Naast kleinschaligheid is de uitdaging voor deze ketens om in te spelen op dierenaangelegenheden zoals het benutten van 'restdieren', wel of niet doden van dieren en transportafstanden.

Vanwege het kennisniveau, de intensieve samenwerking en de structuur van ons veehouderijsysteem kunnen we Nederland beschouwen als de proeftuin waarin we nieuwe mogelijkheden voor duurzamere veehouderijsystemen ontwikkelen en onderzoeken om daarmee de belangen van mens, dier en aarde te respecteren. Een integrale, transparante benadering waarin het volledige complex van uiteenlopende belangen zorgvuldig wordt afgewogen is daarbij zonder meer noodzakelijk.

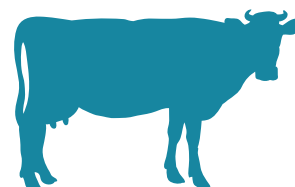
4.7 Resumé

Sinds de snelle opmars van de Nederlandse veehouderij is de wettelijke positie van dieren versterkt. Dat we anders over dieren zijn gaan denken, heeft hun welzijn merkbaar verbeterd. Ook heeft de introductie van keurmerken voor diervriendelijkere voedselproducten een plus betekend voor het welzijn van dieren. Desondanks hebben de veehouderijsectoren nog steeds te maken met hardnekkige en nieuwe welzijnsproblemen. Tegelijkertijd dient de veehouderij een omslag

te maken passend in de wereldwijde transitie van het huidige naar een circulair voedselproductiesysteem. Het toekomstperspectief van de Nederlandse veehouderij ligt in een dierwaardige kringlooplandbouw.

Wat er moet gebeuren voor productiedieren

- Dialoog over verdergaande verbetering van welzijn van productiedieren in kringlooplandbouw en de implicaties voor huisvesting, fokkerij en verzorging – stel het welzijn van dieren nu eens echt centraal¹⁹;
- Versterken van bewustzijn en kennisniveau onder diervverzorgers en veehouders over het diervriendelijk houden en verzorgen van productiedieren, met meer aandacht voor soorteigen gedrag;
- Stimuleren van de ontwikkeling van diervriendelijkere (korte-keten) concepten met bovenwettelijke niveaus van dierenwelzijn;
- Sectorpartijen ondersteunen bij het inrichten van diervriendelijke criteria in keurmerken en ketenkwiteitssystemen;
- Verantwoordelijkheid nemen voor verbetering van de kennisinfrastructuur – nodig om belangen van productiedieren beter te doorgronden;
- Bevorderen van transparantie over het leven van productiedieren en verder stimuleren van bewustwording van consumenten;
- Ontwikkelen van een landbouwsysteem passend binnen publieke waarden.

Bronnen

1. Van Ewijk, C. en Teulings, C., 2009. De grote recessie. Het Centraal Planbureau over de kredietcrisis. Uitgeverij Balans, Amsterdam. 247 pp.
2. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2018. *World Urbanization Prospects. The 2018 Revision*, custom data acquired via website. Bezocht op 17-07-2019.
3. Boogaard, B.K., Bock, B.B., Oosting, S.J., Wiskerke, J.S.C. en van der Zijpp, A.J., 2011. Social Acceptance of Dairy Farming: The ambivalence between the two faces of modernity. *J Agric Environ Ethics*. 24, 259-282.
4. Van der Peet, G., Leenstra, F., Vermeij, I., Bondt, N., Puister, L. en van Os, J., 2018. Feiten en cijfers over de Nederlandse veehouderijsectoren 2018. Wageningen Livestock Research Rapport 1134. 110 pp.

5. CBS Statline, Landbouw; gewassen, dieren, grondgebruik en arbeid op nationaal niveau. Bezocht op 17-07-2019.
6. Backus, G., Higuera, M., Juul, N., Nalon, E. en De Briyne, N., 2018. Second progress report 2015 – 2017 on the European declaration on alternatives to surgical castration of pigs. Expert Group on ending surgical castration of pigs. Brussel, 18 pp.
7. Kantar Public, 2018. De staat van het dier. Rapportage december 2018 in opdracht van de Raad voor Dierenaangelegenheden. Kantar Public, Amsterdam. 38 pp.
8. Logatcheva, K., Hovens, R. en Baltussen, W., 2017. Monitor Duurzaam Voedsel. Notitie Wageningen University & Research.
9. IRI, 2019. Omzet duurzamere voeding met keurmerk verdubbeld in vier jaar. Persbericht, 03-06-2019.
10. Elsschot, W., 1910. Het huwelijk. *In* Verzen van Willem Elsschot, 1882-1960.
11. Postma-Smeets, A. en van Dooren, C., 2018. Vegetarisch en veganistisch eten. Factsheet. Voedingscentrum, Den Haag. 8 pp.
12. Voedingscentrum, 2015. Meer dan de helft van de Nederlanders is 'flexitariër'. Persbericht.
13. NOS, 2019. Vleesvervanger bezig met snelle opmars, verkoop vlees daalt. Persbericht.
14. De Volkskrant, 2018. De Voedselzaak.
15. Van Zanten, H., 2016. Feed sources for livestock: recycling towards a green planet. Proefschrift Wageningen University & Research, 252 pp.
16. Wageningen University & Research, 2018. Circular agriculture: a new perspective for Dutch agriculture. Web-artikel, gepubliceerd op 13-09-2018. Bezocht op 17-07-2019.
17. Reinders, M.J., Poppe, K., Immink, V., van den Broek, E., van Horne, P. en Hoste, R., 2013. Waardevolle perspectieven voor vlees. LEI Wageningen UR, Den Haag, 72 pp.
18. Van den Berg, B., 2018. 25 jaar worstelen met ingrepen. Hoe te stoppen met betwiste ingrepen in de veehouderij? Dierenbescherming, Den Haag. 78 pp.
19. Staman, J., 2019. Stel het welzijn van dieren nu eens echt centraal. De Volkskrant, 21-05-2019.

5. Pets, passie en professionaliteit

BESCHOUWING OVER GEZELSCHAPS- EN HOBBYDIEREN

In dit hoofdstuk nemen we het welzijn van gezelschapsdieren en hobbydieren onder de loep. Deze dieren spelen allerlei onmisbare rollen in onze samenleving. De band tussen mens en dier wordt steeds hechter en eigenaren zijn vaak bereid tot grote financiële offers voor hun dier. Deze ontwikkeling heeft over het algemeen een positief effect op het welzijn van de dieren. Maar zijn er misschien ook schaduwzijden? En gaat het echt zo goed met het welzijn van onze dierbare metgezellen of zijn we blind voor onze eigen tekortkomingen? Hoe verzamelen mensen in deze tijd van internet kennis over het houden en fokken van dieren en hoe brengen ze die kennis in de praktijk? De rode draad in dit hoofdstuk is passie en professionalisering bij mensen die (van) dieren houden.

5.1 Een verrijking van ons leven

Deze beschouwing gaat over de dieren die wij houden voor gezelschap of als hobby. Naast de dieren die bij ons in huis wonen, scharen we ook grotere dieren zoals paarden en pony's in deze categorie. Het betreft dus een rijke schakering aan soorten in een veelkleurig palet van contexten. Onze relatie met deze dieren is de afgelopen 25 jaar sterk veranderd en verandert nog steeds. Dat hangt samen met een scala aan factoren, waaronder urbanisatie (natuur op afstand) en welvaartsgroei (meer geld, meer vrije tijd). Uit onze publieksenquête¹ blijkt dat veel Nederlanders de liefde, warmte en gezelligheid die dieren geven als hun belangrijkste *raison d'être* beschouwen – 82% noemde dit als een van de belangrijkste positieve kanten aan onze omgang met dieren (zie ook De Cock Buning *et al.*²). Het gezegde 'Je treft de hemel op aard, op de rug van een paard' illustreert hoe de omgang met dieren gelukzalige ervaringen op kan leveren.

Veel respondenten in onze publieksenquête vonden dat dieren belangrijk zijn voor de emotionele ontwikkeling van kinderen – 58% noemde dit als een van de belangrijkste positieve kanten aan onze omgang met dieren. Het is dan ook geen wonder dat de meeste huisdieren worden gehouden in gezinnen met kinderen. Driekwart van de respondenten vond eveneens dat een respectvolle omgang met dieren ervoor zorgt dat we stilstaan bij waarden die belangrijk zijn voor relaties

Recreatiedieren: dieren die thuis gehouden worden of op andere locaties (bijvoorbeeld op: maneges, kinderboerderijen of dierentuinen) voor vrijetijdsbesteding van mensen: gezelschapsdieren, hobbydieren en dierentuindieren.

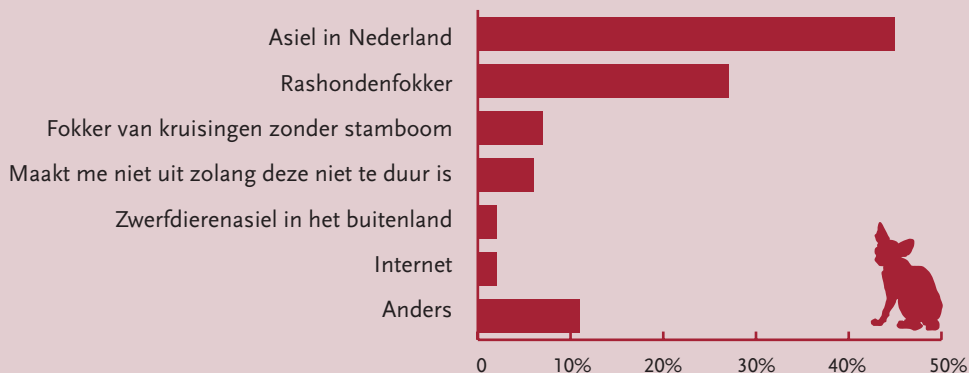

(helemaal) oneens
niet eens, niet oneens
(helemaal) eens

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent.
Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Nederlanders zouden eerder een hond kopen bij een asiel dan bij een fokker

Er is gevraagd waar Nederlanders een hond zouden aanschaffen in het hypothetische geval dat ze dat zouden willen. Het meest gegeven antwoord is het dierenasiel: 45%

Stel dat u een hond zou willen aanschaffen, waar zou deze dan bij voorkeur vandaan komen? Basis: alle respondenten (n=2.010)

tussen mensen, zoals inlevingsvermogen en mededogen. Huisdieren hebben dus voor mensen een belangrijke gevoelswaarde, dicht bij die van onze naasten en met vergelijkbare aspecten van intimiteit. In Nederland werden in 2018 ongeveer 25 miljoen gezelschapsdieren gehouden (zie Figuur 1 op de volgende pagina).

Vanwege hun ondersteunende, verrijkende werking groeit ook de waardering voor honden en paarden in de rol van co-therapeut of ondersteuner bij mensen met verstandelijke of fysieke beperkingen. In 2016 waren er maar liefst 652 actieve combinaties van KNGF-geleidehonden met cliënten in Nederland⁴ en 3.300 kindertherapie sessies met honden⁵. Wekelijks rijden bovendien 6.000 verstandelijk en/of fysiek beperkte ruiters bij maneges aangesloten bij de Federatie Paardrijden Gehandicapten⁶ en de opmars van paardencoaches⁷ lijkt niet meer te stoppen. Het zou niet gek zijn als het beleid met betrekking tot de positieve rol van gezelschaps- en hobbydieren bij sport, welzijn en gezondheid meer aandacht zou krijgen (ook bijvoorbeeld bij het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport).

Figuur 1: In 2018 hielden 4,3 miljoen huishoudens ongeveer 25 miljoen gezelschapsdieren, onderverdeeld in de getoonde diersoorten. Bron: jaarlijks onderzoek onder 7.500 huishoudens in opdracht van Dibevo³.

Wij verwachten dat gezelschaps- en hobbydieren ook een positieve invloed op onze *algehele* gezondheid hebben, met name bij ouderen.⁸ Mensen met een hond bewegen meer, komen vaker buiten, knopen gemakkelijker een praatje aan en worden daarmee uit een eventueel isolement gehaald, waardoor het gevoel van eenzaamheid vermindert. Bovendien geeft de zorg voor een huisdier mensen het prettige gevoel nuttig te zijn – er is ‘iemand’ die je nodig heeft. Gedegen onderzoek op dit terrein is echter schaars omdat mensen met en mensen zonder huisdieren in veel socio-demografische variabelen verschillen – zoals geslacht, leeftijd, ras, woonsituatie, inkomen en werkstatus. Deze verschillen houden eveneens verband met hun gezondheid, waardoor de zuivere effecten van huisdierbezit op gezondheid zich uitermate lastig laten vaststellen.⁹

5.2 Grote offers

Vrijwel alle Nederlanders zeggen begaan te zijn met het welzijn van dieren. De respondenten van onze publieksenquête gaven gemiddeld een 8,2 als antwoord op de vraag ‘Kunt u op een schaal van 1 t/m 10 aangeven hoezeer het welzijn van dieren u aan het hart gaat?’ Van de mensen die in het dagelijks leven professioneel of privé contact te hebben met dieren gaf maar liefst 89% een score van 8 of hoger. Als mensen dierenwelzijn zo belangrijk vinden en de kennis om het goed te doen binnen handbereik is, waarom laat het welzijn bij deze groep dieren dan toch te wensen over? Of valt het allemaal best mee, worden incidenten breed uitgemeten in de media en worden we door negatieve framing op het verkeerde been gezet? We komen hier later in dit hoofdstuk op terug.

Huisdieren worden steeds meer gezien als een gezinslid – ze hebben een hogere sociale status dan vroeger. Daardoor neemt de vraag naar kostbare, hoogkwalitatieve diergeneeskundige zorg toe en zijn mensen bereid tot relatief grote financiële offers. De gemiddelde honden- of kattenbezitter is bereid om 750-850 euro uit te geven om het huisdier te redden, blijkt uit peilingen van TNS-NIPO.¹⁰ Een aanzienlijk bedrag, waardoor de markt voor huisdierverzekeringen ook aantrekt.¹¹ In onze enquête was 48% van de respondenten het (helemaal) eens met de stelling ‘Als eigenaar van een ziek hobby-of gezelschapsdier moet je altijd een maximale inspanning leveren om het leven van dit dier te redden, wat het je ook kost.’ Zonder twijfel brengt deze instelling heel veel goeds voor het dier. De toegenomen aandacht en zorg maakt dat veel huisdieren een langer en beter leven leiden, mits ouderdom-gerelateerde problemen tijdig worden verlicht. Tegelijk is er ook het risico op te lang door ‘knutselen’, hetgeen niet zozeer in het belang van het dier is.

De toegenomen vraag naar specialistische veterinaire kennis heeft aan de aanbodzijde een professionaliseringsgolf in beweging gezet. Dierenartsen moeten beter uitgerust zijn en over veel – vaak dure – apparatuur beschikken. Daarom verenigen steeds meer dierenartsen zich in uitstekend geoutilleerde veterinaire centra. Ook worden in Nederland in rap tempo dierenartspraktijken overgenomen door buitenlandse investeerders, die strakker sturen op efficiëntie, kwaliteit, omzet en kosten, met een betere klantervaring en meer winst als resultaat. Het in 2018 door Mars Petcare overgenomen AniCura bijvoorbeeld, is met meer dan

4.000 veterinaire professionals en 200 dierenziekenhuizen in zeven Europese lidstaten in korte tijd een speler van formaat geworden en presenteert zich als een rolmodel voor hoogwaardige, gespecialiseerde diergeneeskundige zorg. Met de toename van de kwaliteit van veterinaire zorg, stijgen ook de kosten, waardoor het de vraag is of deze voor iedereen betaalbaar blijven. Huisdierzorgverzekeringen worden daardoor steeds belangrijker.

Ook de wijze waarop we met het overlijden van onze huisdieren omgaan, is illustratief voor de hedendaagse relatie tussen mens en huisdier. Steeds meer mensen laten hun geliefde huisdier aan het eind van diens leven thuis inslapen. Ook is er een markt voor huisdiercrematoria, huisdierbegraafplaatsen, urnen voor de as van huisdieren en huisdier-as-sieraden. Dit zijn tekenen van diepe emotionele banden tussen mens en dier. Eigenaren vinden het ook niet vreemd als de dierenarts een kaartje stuurt in reactie op het overlijden van een hond of kat – dat wordt zelfs zeer gewaardeerd. Kortom: dieren zijn heel belangrijk voor mensen.

5.3 Kunnen we tevreden zijn?

Op de vraag ‘Welk cijfer van 1 t/m 10 zou u geven voor de manier waarop erin Nederland in het algemeen wordt omgegaan met recreatiedieren?’ gaven de respondenten in onze publieksenquête gemiddeld een 7,3. Dat is de hoogste score van de vier diergroepen (zie hoofdstuk 2). ‘Recreatiedieren hebben het in Nederland veel beter dan in andere Europese landen,’ zei 60% van de respondenten. De meeste mensen waren van mening dat organisaties die zich beroepshalve met recreatiedieren bezighouden en de houders/verzorgers van deze dieren echt hun best doen om het welzijn van de dieren te verbeteren – respectievelijk 70% en 57% was het hier (helemaal) mee eens. Meer dan de helft (53%) van de respondenten meende bovendien dat het welzijn van recreatiedieren in de afgelopen tien jaar sterk is verbeterd. Overigens vielen in de enquête ook dieren in dierentuinen onder de recreatiedieren – deze zullen we in hoofdstuk 6 bespreken. Misschien kunnen we concluderen dat burgers in het algemeen behoorlijk tevreden zijn over wat er is bereikt om het welzijn van recreatiedieren te verbeteren, maar dat ze niettemin nog verbetermogelijkheden zien.

Maar gaat het echt zo goed met onze dieren? Of kijken wij Nederlanders door een roze bril en ontkennen we het liever als onze dierbare huisgenoten onvoldoende kwaliteit van leven hebben? Tenslotte heeft de helft van de Nederlanders zelf ook huisdieren en zelfkritiek blijft lastig. Natuurlijk zijn er heel veel positieve effecten van de versterkte relatie tussen mens en dier, waarbij het dier steeds meer een gelijke wordt. Positieve effecten voor zowel mens als dier. Maar er zijn ook schaduwzijden. De belangrijkste nemen we hieronder in ogenschouw.

Gezondheidsrisico's

Waar dieren dicht op mensen leven, ontstaan gezondheidsrisico's. Er zijn immers ziektekiemen – waaronder resistente bacteriën – die van huisdier op mens kunnen worden overgedragen. Dit vormt vooral een risico voor mensen met een verminderde afweer (bijvoorbeeld door een chemokuur), een hoge leeftijd, een wond of een chronische ziekte. Zestig procent van de eigenaren laat de hond of kat in de slaapkamer; 45% (hond) en 60% (kat) van de dieren mogen op bed en 18% (hond) en 30% (kat) slaapt bij de eigenaar in bed.¹² De helft van de baasjes die hun huisdier in bed of in de slaapkamer laat slapen, is zich in het geheel niet bewust van de risico's voor de eigen gezondheid.

Een ander infectiegevaar ontstaat als mensen rauw vlees aan hun huisdier voeren. Deze trend is tot grote zorg van dierenartsen over komen waaien uit Australië. Via internet is dit een hype geworden. In de diervoedingsindustrie gaat gigantisch veel geld om, dus de promotie daarachter is heel krachtig. Die promotie appelleert aan het idee om het huisdier 'natuurlijke' voeding te geven. Rauw vlees kan echter de gezondheid van mens en dier in gevaar brengen door de overdracht van multiresistente bacteriën of parasieten. Wetenschappelijke inzichten over deze risico's worden soms weggezet als 'wetenschap is ook maar een mening'. Het is daarom heel belangrijk dat dierenartsen deze gevaren onvermoeibaar onder de aandacht van hun collegae in de humane geneeskunde brengen en dat branchepartijen werken aan certificering om de veiligheid van rauw vlees te borgen.

Een groeiend probleem van een heel andere orde is dat gezelschapsdieren net als mensen welvaartsziekten ontwikkelen. Zo is het aantal honden en katten met obesitas de afgelopen jaren schrikbarend toegenomen. Volgens de laatste schattingen lijdt een op de drie Nederlandse honden en katten aan overgewicht of obesitas,

en bijna een op de vijf paarden.¹³ Men denkt de dieren aan zich te binden door ze te voeren en te belonen – door hen te verwennen met voedingsproducten die voor een huis- of hobbydier feitelijk ongeschikt of overbodig zijn. Mensen weten meestal wel dat het niet goed is, maar het blijft uitermate lastig om deze aandrang te beheersen.

Vermenselijking

Zoals we ook zullen zien in hoofdstuk 11, zijn we gaandeweg steeds meer menselijke eigenschappen en emoties aan onze huisdieren toe gaan dichten. We praten met ze – soms lange gesprekken – en we denken dat ze ons begrijpen als we in volzinnen uitleggen dat ze de bank niet moeten beschadigen als we even weg zijn. We troosten en aaien ze als ze bang zijn. Goedbedoelde handelingen die bij menig diergedragsdeskundige de wenkbrauwen doen fronsen. Wanneer bijvoorbeeld de hond de mooie volzinnen toch niet blijkt te begrijpen, kan dat leiden tot frustratie bij zowel hond als eigenaar – met gedragsproblemen bij de hond als gevolg. Het op een juiste manier lezen en interpreteren van diergedrag is niet iets wat iedereen zomaar vanzelfsprekend beheerst (zie ook kader ‘Dieren opvoeden’). Het is bijvoorbeeld niet zo verstandig om enthousiast op een vreemde hond af te rennen en te gaan knuffelen terwijl de hond de staart tussen de benen heeft, trilt en de bek stijf dicht houdt. En wanneer een jong paard tijdens het beleren de oren in de nek legt en wegspringt, wordt dat soms gezien als ondeugend, maar waarschijnlijk is het paard verward en weet het niet goed wat er van hem gevraagd wordt.

De vermenselijking uit zich ook in kleding voor huisdieren. We trekken onze honden een jasje aan zodat ze het buiten niet koud hebben. We zetten onze paarden met een modieuze deken in een lekkere warme stal, want buiten in de sneeuw is veel te koud. Kerstmutsen, loopsheidsbroekjes met inlegkruisjes en juwelen voor huisdieren – we vergeten soms dat dieren exemplaren van een andere soort zijn. Dat wordt een probleem zodra de dieren geen dier meer kunnen zijn. Dus wanneer dat schattige hondenjasje vooral niet vuil mag worden en de hond dus niet in de modder rond mag rennen.

Modegrillen en uiterlijk schoon

Op het cruciale moment dat het besluit valt om een specifiek dier aan te schaffen, dreigt kennis te worden geparkeerd en volgen mensen hun hart en de mode.¹⁴ Het

Dieren opvoeden

Het opvoeden van een paard, hond of kat is essentieel voor het wederzijds plezier en het welzijn en de gezondheid van het dier. Naast het leren lezen van gedrag betekent dit ook duidelijk en consequent handelen. Zowel bij het stimuleren van gewenst gedrag als bij het tegengaan van ongewenst gedrag is het zaak om vanuit het perspectief van het dier te handelen. Uw hond ervan langs geven als hij na zijn eigenzinnige konijnenjacht naar u toekomt, is zinloos. Sterker nog: de volgende keer kijkt hij wel uit om naar zijn baasje terug te keren.

Wij moeten ons ook voldoende verdiepen in hoe dieren onderling communiceren. Recent bleek uit onderzoek dat paarden zeventien verschillende gelaatsuitdrukkingen kunnen onderscheiden. Ze zijn dus meesters in het waarnemen van subtiele veranderingen in lichaamstaal. Ook is het van belang te weten dat een paard primair een vluchtdier is. Een paard zal een aversieve prikkel dus liever vermijden dan de strijd aan gaan. Het is daarom logisch dat een paard gemakkelijk leert om de druk van een been of hand te vermijden. Voorbeelden uit de dressuur bevestigen dit – alleen met de zit en door de druk met een been kan men een dressuurpaard de meest ingewikkelde figuren laten rijden.

uiterlijk van het huisdier is belangrijker geworden, zeker nu het dier deel uitmaakt van het gezin. We willen immers iets prettigs om naar te kijken in de woonkamer. Daarnaast zegt het uiterlijk van het dier ook iets over uzelf – het straalt op u af. Denkt u aan de pitbull-achtigen die voor sommige mensen stoer gezelschap vormen. Mensen willen een dier dat qua uiterlijk of gedrag bij hun ideale zelfbeeld past – het dier is een onderdeel van onze eigen identiteit geworden.

Sommigen gaan nog verder en willen dat het lichaam van hun hond of kat een specifieke vorm heeft – buitensporig groot of juist heel klein en gedrongen, een korte snuit, grote ogen, buitensporig veel rimpels of een kleine kop. Helaas onderkennen huisdieren door deze zogenaamde ‘over-typering’ vaak een leven lang last van gezondheidsproblemen. Dit is een schrijnend gevolg van het doorfokken op uiterlijke eigenschappen die in de smaak vallen. We zien ook dat reclames en films waarin bepaalde rassen figureren – vaak in een menselijke rol – de vraag naar deze dieren aanwakkeren. Hetzelfde geldt voor modedieren van beroemdheden. Fokkers kunnen onmogelijk tijdig en op een verantwoorde wijze aan die toegenomen vraag voldoen. Het gevolg is een toename van *lookalikes* en importhonden – gefokt door fokkers die zich niet aan de regels van rasverenigingen hoeven te houden.

Ook bij paarden drijft de hang naar uiterlijk schoon paardenfokkers en -sporters soms ver. Het couperen van paardenstaarten en het afscheren van tasthanen wordt alom beschouwd als een ontoelaatbare inbreuk op de integriteit van het paard. Lange haren rond de mond en ogen kunnen er bij wedstrijden wellicht onverzorgd uitzien, maar ze waarschuwen het paard voor objecten vlakbij de ogen of de neus. In onze publieksenquête vond driekwart van de respondenten het niet acceptabel om de tasthanen van een paard te knippen of te scheren. Bij het trekpaard – met de gecoupeerde staart als iconische blikvanger op de dikke kont – blijkt de hang naar de schoonheid weerbarstig. Ondanks dat het couperen van paardenstaarten al sinds 2001 verboden is, werden er in Nederland tot voor kort toch paarden met gecoupeerde staarten tentoongesteld. In het najaar van 2018 is de wet zodanig gewijzigd dat er geen enkele uitzondering meer mogelijk is – dus geen ontsnapingsroute via het buitenland of vanwege medische noodzaak. Wie mooi wil zijn, moet pijn lijden, maar het is niet te rechtvaardigen als mensen dat voor dieren besluiten.

Erfelijke aandoeningen

Gezelschapsdierenartsen worden regelmatig geconfronteerd met rasgebonden, erfelijke gezondheids- en welzijnsproblemen. Bij honden komen er ongeveer duizend erfelijke ziekten voor en bij katten een paar honderd. Eigenaren accepteren die problemen vaak als ‘normaal’ en ‘typisch voor het ras’.¹⁴ Onderzoek door de Hogeschool Van Hall Larenstein¹⁴ wijst uit dat bijna 95% van de houders van ‘risicovolle’ honden – honden met meer dan gemiddeld rasgebonden gezondheidsproblemen – aangeeft het ras of de soort zo nodig opnieuw te willen aanschaffen, ondanks dat ze zich bewust zijn van de risico’s en de bijkomende kosten. En meer dan 75% van deze groep zegt het risicovolle dier eventueel ook aan anderen aan te bevelen. Voor deze mensen telt de passie voor een bepaald type hond dus zwaarder dan de problemen van het ras. ‘Bekendheid met het type’ en ‘de positieve waardering van anderen’ bleken de relevante sociale factoren die de aanschaf stimuleren. Bovendien bleken deze respondenten veelal getypeerd te kunnen worden als ‘eigengereid’. Traditionele voorlichting heeft dan ook weinig effect op deze groep. Het zal effectiever zijn om de sociale prikkels voor aanschaf te devalueren.

Gelukkig wordt er een enorme vooruitgang geboekt in het begrijpen van erfelijke ziekten, die zowel bij raszuivere dieren als bij *lookalikes* voorkomen. Initiatieven als het ‘Landelijk Informatie Centrum Gezelschapsdieren’ (LICG), ‘Petscan’ en ‘Fairfok’ zetten fokkers en dierenhouders aan tot het beter fokken en houden van gezelschapsdieren. Oplossingen om via DNA-testen genetische risico’s in beeld te brengen – gekoppeld aan gerichte fokkerijadviezen – krijgen bij rasverenigingen allengs voet aan de grond. Ook de samenwerking tussen fokkerijdeskundigen, dierenartsen en rasverenigingen is sterk verbeterd. Bovendien hanteren rasverenigingen in toenemende mate strikte regels voor verantwoord fokken, met het doel dierenleed ten gevolge van onverantwoord fokken te voorkomen. In onze publieksenquête gaf echter maar 27% van de respondenten aan dat zij een hond het liefst bij een rashondenfokker aanschafte; 45% zei een hond het liefst uit een dierenasiel te halen. Dat zou een sociaal wenselijk antwoord kunnen zijn.

Internationale handel

Helaas zijn hondenfokkers die via verantwoorde, transparante en professionele selectie- en fokkerijmethoden hun verantwoordelijkheid nemen niet in staat om de binnenlandse vraag te stillen. Bovendien kent kwaliteit een prijs, die niet alle

mensen willen of kunnen betalen. Daardoor is er een markt voor importhonden ontstaan waar veel geld in omgaat. De Belgische onderzoeksjournalist Annick Hus van het onafhankelijke platform Apache bracht veel van deze misstanden aan het licht. Via internet worden puppy's laagdrempelig en relatief goedkoop aangeboden. Wat online-kopers vaak niet weten, is dat veel van deze pups via clandestiene handel uit Oost-Europa gehaald worden, waar de dieren in soms zeer slechte omstandigheden worden gefokt. Ze worden te vroeg gescheiden van hun moeder en verblijven de eerste weken van hun leven in donkere, vieze hokken zonder gewenning aan de mens en de menselijke omgeving. Vervolgens worden ze op transport gezet voor verkoop in heel Europa.

In België werden in 2016 meer dan 17.000 Slowaakse puppy's legaal geïmporteerd. Navraag bij 300 eigenaren van zo'n pup leerde dat maar liefst 35% ziek was bij aankoop. Dieren bleken niet of niet goed gevaccineerd en hun documenten bleken vervalst. De dierenartskosten kunnen daardoor fors oplopen en soms moet de eigenaar afstand van het dier doen omdat dit na enige tijd onhandelbaar blijkt. In Europa worden elk jaar naar schatting acht miljoen pups verkocht¹⁵; een handel met een omzet van ruim een miljard euro. Het gaat hier om legale en illegale verkoop. Het Europees Parlement constateerde in 2016 dat de illegale dierenhandel banden heeft met de zware georganiseerde misdaad.¹⁶

Hondenpups zijn niet de enige dieren die uit het buitenland hun weg vinden naar de Nederlandse huiskamers. Hetzelfde geldt voor een scala aan andere zoogdieren, vogels, reptielen, amfibieën en vissen. Veel van deze diersoorten vragen een behoorlijke kennis en inzet van de houder en zijn helemaal niet geschikt om zomaar door iedereen te worden gehouden. Een recente uitzending van *Rambam*¹⁷ over exotische diersoorten toonde aan dat het in Nederland relatief gemakkelijk is om een kaaiman, een serval-kat of een zilvervos aan te schaffen. Het staat verkopers vrij om hun eigen regels te hanteren. Met als smoes het diertje cadeau te willen geven aan een vriend, kregen de medewerksters van het programma zelfs een kaaiman mee. Recent moest Stichting AAP ook in actie komen om twee leeuwjes weg te halen bij een particulier in het Duitse Kassel. Deze persoon had de dieren in Roemenië besteld en de levering vond plaats zonder dat er ooit persoonlijk contact was geweest. Dat de situatie al snel uit de hand liep, viel te verwachten.

Internethandel in dieren

In vroeger tijden verliep de aanschaf van dieren langs andere kanalen. Een dierenwinkel had dan een nestje hondjes of katten, of wist iemand die binnenkort een nestje zou krijgen. Via deze route wisselden pup en kitten van eigenaar. Fouten waren daarmee niet uitgesloten, maar enige vorm van kwaliteitsbewaking was er wel. Als iemand een volstrekt verkeerd advies kreeg, dan zette dat de betrokken verkoper stellig in een kwaad daglicht. De winkel zou te boek komen te staan als ondeskundig of zelfs malafide – en uiteindelijk gesloten worden. En de particulier waarbij je een dier uit het nestje mocht uitzoeken, liep als hij/zij een wanprestatie geleverd had het risico een boze koper aan de deur te krijgen die verhaal kwam halen.

Zulke zelfregulerende mechanismen ontbreken bij internetverkoop. Als de online verkoper een lelijke sneer toegeworpen krijgt, maakt deze een nieuwe alias aan. Of hij besluit om vijf maanden uit de lucht te gaan omdat hij toch even niets te verkopen heeft. Om vervolgens via een ander account weer een afnemer te vinden voor de volgende partij – daartoe in staat gesteld door naïeve kopers die op elk moment van de dag in een opwelling kunnen besluiten om via internet voor de laagste prijs een dier aan te schaffen. Het volgende berichtje op de Facebookpagina van AAP, ofschoon anekdotisch, illustreert die naïviteit: ‘Hallo, ik heb net een stinkdier gekocht voor €350,-. Hij heet Stich ... niet goedkoop maar kan je mij een persoonlijk bericht sturen met wat hij moet eten, hoe ik hem in huis kan houden en hoe ik van die geur af kom?’ Stinkdieren worden waarschijnlijk niet in grote aantallen aangeschaft, maar een vergelijkbare naïviteit speelt stellig een rol bij de aanschaf van huisdieren die niet gemakkelijk door iedereen te houden zijn.

De laatste jaren is de roep om meer regulering van de handel via internet steeds luider geworden. Toegegeven: internethandel reguleren is net zo makkelijk als een drilpudding aan de muur spijkeren, maar dat maakt het niet minder relevant. Voor het welzijn van dieren zou een verschuiving naar een kundig en professioneel verkoopkanaal ongetwijfeld gunstig uitpakken.

Gedumpte dieren

Een relatief klein deel van de mensen dat een huisdier aanschaf, is niet bereid of niet in staat om het dier tot zijn dood te verzorgen – veelal omdat ze uit de mode raken of na verloop van tijd minder goed blijken te passen in het leven van de

eigenaar. Relatief is dit deel weliswaar klein, maar het gaat jaarlijks om duizenden dieren. Deze dieren verdwijnen dan in asielen, opvangcentra of via de internethandel. Omdat vraag en aanbod elkaar op het internet makkelijk vinden, is het asiel vaak het ‘afvoerputje’ voor dieren die niet gewild of niet herplaatsbaar zijn. Dit plaatst overvolle asielen en opvangcentra voor een lastig dilemma: moeten we niet-herplaatsbare dieren laten inslapen? Het doden van een fysiek gezond dier stuit de meeste dierenvrienden tegen de borst. Er is in de samenleving dan ook weinig steun voor het laten inslapen van niet-herplaatsbare dieren. Slechts 18% van de respondenten in onze enquête was het (helemaal) eens met de stelling ‘Als er voor een dier in een dierentuin, asiel of opvangcentrum geen plek meer is, is het aanvaardbaar dit dier te doden indien er binnen een half jaar geen goede bestemming voor kan worden gevonden.’ Het blijft de vraag hoe we het probleem van niet-herplaatsbare dan op moeten lossen.

Voor de hippische sector zijn paardenmarkten een belangrijke handelsplaats, hoewel ook in deze sector steeds meer dieren verhandeld worden op online marktplaatsen. Ook internationale handelaren bezoeken de Nederlandse paardenmarkten – zij lijken vaak voor de slachtpaarden te komen. In ons land bestaat een structureel overschot aan paarden en pony’s. Dit zijn vooral ‘afdankertjes’ uit de hippische sector en hengstveulens, waarnaar in Nederland weinig vraag is. Deze vinden vanwege hoge slacht- en keuringskosten via de paardenmarkten hun weg naar het buitenland.¹⁸ In 2018 heeft de sector – samen met belangenorganisaties en de rijksoverheid – het Protocol Paardenmarkten opgesteld. Dit moet zoveel mogelijk paardenleed op de paardenmarkten voorkomen. Uiteraard werkt zo’n protocol pas naar volle tevredenheid als het ook voldoende wordt gehandhaafd.

5.4 Professionalisering begint bij kennis

In sectie 5.3 hebben we gezien dat er aardig wat aan te merken valt op het welzijn van onze huis- en hobbydieren. Het verantwoord fokken, huisvesten en verzorgen van dieren vraagt om kennis. Toen bijvoorbeeld bekend werd dat volspectrum verlichting – inclusief UV – gunstig is voor reptielen, hebben hobbyisten dit opvallend snel geïmplementeerd. Daardoor worden nu veel meer soorten succesvol gehouden en gekweekt. In 1975 was schildpaddenweek bijvoorbeeld nog zeldzaam¹⁹, in 1990 was het voor veel schildpadsoorten al redelijk gebruikelijk en in 2019

vernietigen hobbyisten soms zelfs eieren van Griekse landschildpadden om geen overschot te kweken. Ook bij vogels, zoogdieren en amfibieën worden door inzet en kennis van de houders – maar bijvoorbeeld ook door een betere beschikbaarheid van speciaal voedsel – steeds meer soorten succesvol gehouden en gekweekt.

In 2014 is het Besluit houders van dieren ingegaan. Deze regelgeving heeft flinke gevolgen voor mensen die bedrijfsmatig met dieren bezig zijn – ook voor degenen die al decennialang met dieren werken. Wie bedrijfsmatig met dieren bezig is, is verplicht om een bewijs van vakbekwaamheid te halen. Voor particulieren is dit echter niet vereist en is het internet-aanbod van kennis over het houden van dieren overweldigend. Niet voor niets blijkt internet voor houders van dieren de meest gebruikte bron.¹⁴ Zij blijken zich veelal vooraf en anders vlak na de aanschaf van een dier intensief te informeren over de eigenschappen en behoeftes van het dier en hoe ze daaraan kunnen voldoen. In eerste instantie wordt er gezocht via Google, om vervolgens websites en Facebook-pagina's van fora en verenigingen te raadplegen. Men toont zich veelal zeer bewust van het feit dat lang niet alle informatie juist is en dat vooral op fora veel gebaseerd is op meningen. Voor de meesten is dit reden om altijd verschillende internetbronnen te raadplegen en informatie te vergelijken.

Ook in de hippische sector is een duidelijke trend te zien dat men steeds meer mensen met dezelfde belangstelling op internet opzoekt om meningen en informatie uit te wisselen. In 2009 is door Wageningen University & Research (WUR) onderzocht welke informatiebronnen paardenliefhebbers raadplegen.²⁰ Hieruit bleek dat familie, vrienden en kennissen de belangrijkste bron van informatie waren, gevolgd door de dierenarts. Ook in het HAS Nationaal Ruitersonderzoek van 2018 bleek dat ruiters veel waarde hechten aan de mening van vrienden, familie, kennissen, stalgenoten en instructeurs.²¹ Dit is niet specifiek voor ruiters – in het algemeen vertrouwen mensen die informatie zoeken vooral op familie en bekenden. Waar in het WUR-onderzoek uit 2009 internet nog niet zo populair was en dus met een zesde plek relatief laag scoorde, toonde het ruitersonderzoek van 2018 dat ruiters familie en bekenden vooral raadplegen via sociale media zoals Instagram, Facebook en WhatsApp.

Kennis vergaren toen en nu

RDA-lid Gijsbert Six vertelt: 'Eind jaren zestig vond ik als tienjarig jongetje een oud aquarium bij het grofvuil. Met hulp van opa werden de gebroken ruiten vervangen. Van mijn zakgeld kocht ik het boek *Aquarium houden kunt U ook*. Met de gretigheid van een tienjarige werd het boek van kaft tot kaft uitgeplozen. Aanwijzingen zoals *Voer matig! Liever minder doch vaker en Hoe beter de verzorging, hoe minder last van ziekten!* knoopte ik tussen de oren. Ik ging bij klasgenoten met een aquarium langs om te kijken en van een van hen kreeg ik een paar guppy's en waterplanten. Nog vele jaren heb ik kunnen genieten van deze leuke visjes. Zo ging het toen er nog geen internet was.'

In 2017 heeft Nikky Kok aan de Universiteit Utrecht een inventarisatie uitgevoerd van het kennislandschap inzake het op welzijnsverantwoorde wijze houden van gezelschapsdieren.²² Geen van de geïnterviewde beginnende dierhouders had een informatief boek gekocht. De kennis werd vooral van websites, fora en sociale kanalen op internet gehaald. Wat is gebeven, is de kennisvergaring via familie en vrienden.

Er zijn gelukkig veel websites met goede informatie. Een veel bezochte website is die van het LICG, www.ligc.nl, met een miljoen unieke bezoekers per jaar. De informatie op deze website is door deskundigen gecontroleerd. De LICG-bijsluiters worden door de professionele detailhandel aan nieuwe eigenaren meegegeven. Op sociale media wordt best wel eens onzin beweerd, maar meestal wordt dit direct door anderen gecorrigeerd. Zo wordt de vraag 'Hoe vaak ontwormen jullie en met welk middel?' op de Facebookgroep 'Schapenforum' steevast beantwoord met 'Niet meer van deze tijd. Ga eerst maar eens mestonderzoek doen.'

Deskundigen hebben de neiging om 'de enige juiste en betrouwbare' boodschap te willen zenden. Het gezag van deskundigen is echter niet meer vanzelfsprekend. Lange teksten worden niet door iedereen gelezen. Mensen verzamelen her en der kleine losse stukjes informatie en verwerken dat – meestal nadat ze hierover van gedachten hebben gewisseld met bekenden of via sociale media – tot iets waar ze mee verder gaan. Wat als waarheid wordt geaccepteerd, is het resultaat van een convergerende wolk informatie in de *cloud*.

5.5 Van weten naar doen

Als mensen dierenwelzijn zo belangrijk vinden en de kennis om 'het goed te doen' binnen handbereik is, waarom laat het welzijn van onze huis- en hobbydieren dan toch te wensen over? De beschikbaarheid van kennis is geen garantie voor het toepassen van die kennis. Allerlei mechanismen kunnen hieraan ten grondslag liggen – ingesleten gewoonten, vast zitten in een systeem, een gebrek aan discipline of verzet tegen beperking van de persoonlijke vrijheid. Ook financiële motieven kunnen een rol spelen. Wij mensen zijn bijzonder creatief in het goedpraten van ons eigen gedrag.

In een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) met de titel *Weten is nog geen doen*²³ wordt aandacht gevraagd voor het belang van niet-cognitieve vermogens, zoals een doel stellen, in actie komen, volhouden en om kunnen gaan met verleiding en tegenslag. Hoewel het WRR-rapport zich richt op de redzaamheid van burgers met betrekking tot de eigen levenskwaliteit, zijn de adviezen stellig ook relevant voor de levenskwaliteit van onze dierbare metgezellen. Naast het denkvermogen (kennis) stelt de redzaamheid van burgers

eisen aan het 'doenvermogen' (handelen) – ook intrinsieke motivatie, praktische mogelijkheden en sociale invloed of druk zijn belangrijke factoren die maken of gewenst gedrag ook in de praktijk tot uiting komt.²⁴

Een voorbeeld zijn welzijnsverbeteringen in de paardenhouderij. In de hippische sector staat paardenwelzijn in de spotlights. Sinds 2007 zijn – onder druk van de overheid en de maatschappij – initiatieven op gang gekomen om paardenwelzijn beter te waarborgen vanuit de sector. Een voorbeeld is de ontwikkeling van het Keurmerk Paard en Welzijn. Begonnen als een particulier initiatief – met als basis een wetenschappelijke onderbouwde welzijnsmonitor – is dit keurmerk eind 2017 overgenomen door de Sectorraad Paarden. Paardenbedrijven die aan de gestelde welzijnsnormen voldoen, kunnen zich daarmee onderscheiden in de markt. Diezelfde markt bepaalt echter tevens het ambitieniveau en het tempo waarmee

Madelief, of het doenvermogen van een tienjarig meisje

Een voorbeeld van hoe sociale druk weten om kan zetten in handelen, is de casus van het tienjarige meisje Madelief. Zij heeft een grote verandering teweeggebracht – haar kinderbrein heeft stellig doenvermogen. Bij een bezoek aan een Welkoop-winkel was het Madelief opgevallen dat de konijnen daar in hokjes met weinig bewegingsruimte zaten. Samen met haar zevenjarige zusje Jasmien schreef zij een brief naar het NOS Jeugdjournaal. Een week later verklaarde de landelijk directeur van Welkoop voor de camera dat deze wijze van konijnen houden in alle vestigingen van het concern zou worden beëindigd. Van een groot en professioneel geleid bedrijf als de Welkoop – onderdeel van de multinational Agrifirm – mag worden verondersteld dat het niet aan kennis ontbreekt over de wijze waarop konijnen moeten worden gehouden. Toch werd deze kennis niet omgezet in handelen. Er was media-aandacht nodig om weten om te zetten in doen. Het was nog beter geweest als de Welkoop had besloten om voortaan enkel konijnen inclusief passende huisvesting en adequate verzorgingsvoorschriften te verkopen – dit om konijnen voor minder professionele internetverkoop te behoeden. Maar wellicht was het marktbelang daarvoor te gering. Duidelijk is dat het gedrag van een groot bedrijf door media-aandacht kan kantelen, maar bij de grote diffuse massa van particulieren en kleine bedrijfjes ligt dat lastiger. Gelijksortige problemen spelen op andere terreinen zoals bijvoorbeeld het stimuleren van een gezonde levensstijl of de energietransitie. Moderne communicatie- en marketingstrategieën kunnen ons wellicht verder helpen.

verbeteringen worden doorgevoerd. Het is daarmee van groot belang de vinger aan de pols te houden.

Recent is het doenvermogen van Nederlanders in kaart gebracht met een toets die door de Utrechtse hoogleraar psychologie Denise de Ridder ontwikkeld is. Daaruit bleek dat de meesten een zeventje scoren. De onderzoekers concludeerden dat velen van ons niet altijd in staat zijn om goede voornemens in acties om te zetten. Geen wonder dus dat ondanks de toegankelijkheid van kennis het welzijn van dieren op bepaalde punten verbetering behoeft. Om weten om te zetten in doen, pleiten wij in het belang van dierenwelzijn voor een accentverschuiving in de beleidsaandacht van de natuurwetenschappen naar de gedrags- en communicatiewetenschappen. Daarmee kan worden voortgebouwd op de wetenschappelijke inzichten en ervaringen bij het stimuleren van een gezonde leefstijl, bijvoorbeeld omtrent alcoholgebruik en roken.

5.6 Conclusie

De band tussen mens en gezelschapsdier of hobbydier wordt hechter. Dieren betekenen veel voor mensen – vooral honden, katten en paarden. Eigenaren zijn tot grote offers bereid en stellen hoge eisen aan de veterinaire zorg. Deze ontwikkeling heeft over het algemeen een positief effect op het welzijn van de dieren, maar er zijn ook schaduwzijden. Men waant zich soms ten onrechte deskundig, risico's worden onderschat en is er onvoldoende erkenning voor de behoeftes van het dier. Waar voorheen vertrouwd werd op de kennis en adviezen van instituties en deskundigen, sprokkelen mensen tegenwoordig vaker hun eigen waarheid bij elkaar – vooral via internet. Dat betreft ook de aankoop van dieren, die zich door de komst van internet gemakkelijk aan kwaliteitscontrole onttrekt.

Kennis over dieren is tegenwoordig alom beschikbaar, maar om van weten naar doen te komen, is meer nodig dan kennis aanbieden. Of het nu gaat om gezelschapsdieren, hobbydieren of dieren in dierentuinen (zie hoofdstuk 6) – waar mensen zich organiseren en samenwerken in verenigingen of in bedrijfsverbanden, zie je dat ze elkaar scherp houden, corrigeren en zin en onzin gemakkelijker onderscheiden. Binnen deze collectieven worden eigen standaarden voor dierenwelzijn ontwikkeld, waaraan men elkaar wil houden en waarop men aangesproken kan

worden. Transparantie is hierbij essentieel om naar de samenleving toe de toets op kwaliteit af te leggen. Dergelijke vormen van professionalisering, transparantie en kwaliteitsverbetering pakken voor de dieren gunstig uit en maken het verschil.

Wat er moet gebeuren voor gezelschaps- en hobbydieren

- Verdere professionalisering aanmoedigen en partijen faciliteren en stimuleren tot onderlinge samenwerking in de keten en met kennisinstellingen, teneinde te komen tot beter inzicht in de aard en omvang van dierenwelzijnskwesties en gerichte maatregelen ter voorkoming van problemen;
- Betrouwbare kennis blijven ontsluiten via bijvoorbeeld LICG, maar vooral ook vanuit deskundigheid proactief deelnemen aan discussies over dierenwelzijnskwesties in fora, platforms, communities en op internet;
- Kennis ontwikkelen en kennisinfrastructuur versterken – nodig om belangen van gezelschaps- en hobbydieren beter te doorgronden en te voorkomen dat dierenwelzijnskwesties onbedoeld projecties van mensen worden;
- Binnen diersectoren en gebruikersgroepen transparante gedragscodes ontwikkelen voor het borgen van dierenwelzijn en naleving bevorderen;
- Inrichten van een onafhankelijke toetsing die toeziet op de diervriendelijke kwaliteit van ontwikkelde standaarden en gidsen voor goede praktijken;
- Met innovatieve, indirecte vormen van (online) communicatie bij potentiële houders van gezelschaps- en hobbydieren weloverwogen keuzes voor de aanschaf en verzorging van dieren stimuleren en aanschaf van over getypeerde dieren ontmoedigen.

Bronnen

1. Kantar Public, 2018. De staat van het dier. Rapportage december 2018 in opdracht van de Raad voor Dierenaangelegenheden. Kantar Public, Amsterdam. 38 pp.
2. De Cock Buning, T., Pompe, V., Hopster, H. en de Brauw, C., 2012. Denken over dieren. Dier en ding, zegen en zorg. Athena Instituut, Vrije Universiteit Amsterdam, 68 pp.
3. Website Dibevo: <https://dibevo.nl/>. Bezocht op 24 augustus 2019.
4. RDA, 2019. Dierbare hulpverleners. Welzijn voor mens en dier? RDA, Den Haag. 35 pp.
5. Stichting Hulphond Nederland, 2017. Jaarrekening 2016. 29 pp.
6. KNHS, 2016. Het grote Paardensportonderzoek 2015. KNHS, Ermelo. 43 pp.
7. Barten, M. en de Boer, M., 2013. Samen op weg naar professionalisering: Een onderzoek naar mogelijke interne en-/of externe samenwerkingsverbanden om het werkveld paardencoaching te professionaliseren. Hogeschool Van Hall Larenstein, Leeuwarden.
8. Gee, N.R. en Mueller, M.K., 2019. A Systematic Review of Research on Pet Ownership and Animal Interactions among Older Adults. *Anthrozoös*. 32(2), 183-207.
9. Saunders, J., Parast, L., Babey, S.H. en Miles, J.V., 2017. Exploring the differences between pet and non-pet owners: Implications for human-animal interaction research and policy. *PLoS ONE*. 12(6):e0179494. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0179494>.
10. Kanne P. en T. Siderius, 2014. De staat van het dier. Rapport TNS-Nipo bestemd voor Dagblad Trouw (par. 2.2. peilingen TNS-NIPO uit 2009, 2011 en 2014).
11. NU.nl, 2019. Aantal huisdierenverzekeringen met 55 procent gestegen. Persbericht.
12. Overgaauw, P.A.M., van Zutphen, L., Hoek, D., *et al.*, 2009. Zoonotic parasites in fecal samples and fur from dogs and cats in The Netherlands. *Vet Parasitol*. 163, 115-122.
13. Visser, E.K., Neijenhuis, F., de Graaf-Roelfsema, E., *et al.*, 2014. Risk factors associated with health disorders in sport and leisure horses in the Netherlands. *J Anim Sci*. 92, 844-855.
14. Pompe, V.M.M., Hopster, H. en van Dieren, M., 2013. Liefde maakt blind? Onderzoek naar waardenoriëntaties en waardenafwegingen van kopers/houders van 'risicovolle' dieren. Hogeschool Van Hall Larenstein, Leeuwarden, 82 pp.
15. Website Companion Animal Responsible Ownership: <https://www.carodog.eu/animal-health-law-a-power-tool-against-illegal-puppy-trade/>. Bezocht op 17-07-2019.
16. Sommer, R., Brannen, P., Girling, J., *et al.*, 2016. Joint motion for a resolution on the introduction of compatible systems for the registration of pet animals across Member States. Europees Parlement, RC\1087285EN.doc, 6 pp.
17. Uitzending Rambam, Exotische Dieren. BNNVARA, 07-02-2019.

18. RDA, 2017. Paardenmarkten in Nederland. Man en Paard noemen. RDA, Den Haag. 74 pp.
19. Aleven, I.M., 1970. Schildpadden in het terrarium. L.J. Veen's uitgeverij, Amsterdam, ISBN 9020412760, p. 106.
20. Van Wijk, E.E.C., Visser, E.K., Versteegen, J.A.A.M. en Kortstee, H.J.M., 2009. Passie voor paarden. Een onderzoek naar de belevingswereld en het informatiezoekgedrag van paardenliefhebbers in Nederland. LEI Wageningen UR, Den Haag, Rapport 2009024. 164 pp.
21. HAS Hogeschool, 2018. Hippische Monitor 2018. Van traditie naar transitie. Has kennisoverdracht en opleidingen. 20 pp.
22. Kok, N., 2017. Inventarisatie kennislandschap inzake het op welzijnsverantwoorde wijze houden van gezelschapsdieren. Stagerapport Universiteit Utrecht. 27 pp.
23. Boot, A.W.A., Bovens, M.A.P., Engbersen, G.B.M., *et al.*, 2017. Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag. 186 pp.
24. Visser, E.K. en van Wijk-Jansen, E.E.C., 2012. Diversity in horse enthusiasts with respect to horse welfare: an explorative study. *J Vet Behav Clin Appl Res.* 7, 295-304.

6. Vreemde snoeshanen ter lering ende vermaeck

BESCHOUWING OVER DIEREN IN DIERENTUINEN

Er is heel wat veranderd sinds de eerste Nederlandse dierentuin in 1838 de deuren opende. Zijn dierentuinen nog wel van deze tijd? Is het ethisch verantwoord om een overtollige giraffe aan de leeuwen voeren? En waarom geeft ARTIS zijn dieren geen namen meer? Op welke manieren proberen dierentuinen het welzijn van hun dieren te verbeteren? En welke bijdrage leveren hobbyisten aan het behoud van soorten die met uitsterven worden bedreigd? In dit hoofdstuk kijken we kort naar een aantal kwesties die spelen rond het welzijn van dieren in dierentuinen.

6.1 Draagvlak

In 1838 opende het Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra (ARTIS) als eerste in ons land een dierentuin. Sindsdien is het aantal instellingen met een dierentuinvergunning gestegen tot 66.¹ Dit zijn dierentuinen in de klassieke betekenis, maar ook vlindertuinen en opvang-, opleidings- en natuurinformatiecentra. Het gros van de dieren bevindt zich in een van de dertien grote dierentuinen die verenigd zijn in de Nederlandse Vereniging van Dierentuinen (NVD). Maar ook de verschillende aquaria en vlindertuinen herbergen relatief grote aantallen dieren.

Volgens het Besluit houders van dieren bevorderen dierentuinvergunninghouders de instandhouding van diersoorten door tenminste een van de volgende activiteiten: onderzoek en fokprogramma's gericht op het behoud van diersoorten en opvang van dieren via opvangcentra en als gevolg van inbeslagname. Dierentuinen leveren dus vaak een bijdrage aan conservatie en herintroductie van dieren in het wild (zie bijvoorbeeld het valse gieren-project van ARTIS²). Daarnaast hebben dierentuinen de opdracht om het publiek te informeren en te onderwijzen over de tentoongestelde diersoorten en hun natuurlijke habitat. Levende wilde dieren dienen volgens de Europese wetgeving³ ten minste zeven dagen per jaar tentoongesteld te worden aan het publiek. Een conservatieve schatting is dat jaarlijks een stabiel aantal van meer dan tien miljoen mensen de dierentuin bezoekt.⁴ Qua orde-grootte komt dit

Als er voor een dier in een dierentuin, asieltuin of opvangcentrum geen plek meer is, is het aanvaardbaar dit dier te doden indien er binnen een half jaar geen goede bestemming voor kan worden gevonden.

Als wij dierentuindieren niet de mogelijkheden kunnen geven om hun natuurlijk gedrag uit te voeren, dan is die soort niet geschikt om in dierentuinen te worden gehouden.

Ik verwacht bij een bezoek aan de dierentuin alle dieren te kunnen zien, ook dieren die zich liever verstoppen.

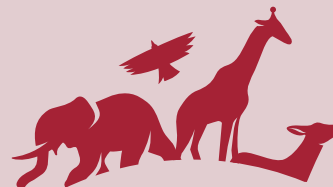
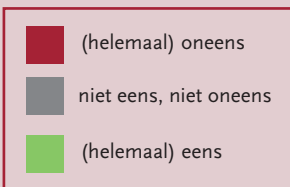

Dierentuinen zouden in Nederland verboden moeten worden; wilde dieren horen niet achter tralies.

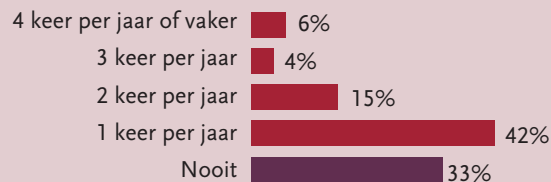

0 20% 40% 60% 80% 100%

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Twee derde van de Nederlanders zegt wel eens een dierentuin/dierenpark te bezoeken. Meestal is dat 1 keer per jaar (42%).

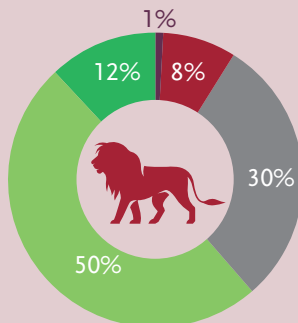
Hoe vaak per jaar bezoekt u (naar schatting) een dierentuin/dierenpark? Dat kunnen grote (bijvoorbeeld Artis) en kleine dierenparken (bijvoorbeeld Aquazoo Leerdam) zijn. Dat kunnen parken zijn met verschillende soorten dieren (BurgerZoo), maar ook parken met bepaalde soorten dieren (Dolfinarium, Avifauna, Vlindertuin). Basis: alle respondenten (n=2.010)

Er is wel steun voor dierentuinen, maar de dieren moeten wel natuurlijk gedrag kunnen vertonen

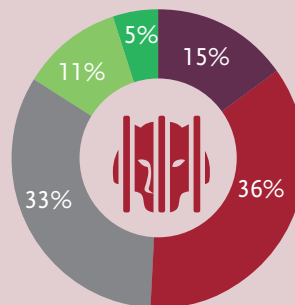
Zes op de tien Nederlanders (62%) vinden dat als wij dierentuindieren niet de mogelijkheden kunnen geven om hun natuurlijk gedrag uit te voeren, die soort dan niet geschikt is om in dierentuinen te worden gehouden.

Dat betekent niet dat dierentuinen passé zijn. De helft (51%) van de Nederlanders is het niet eens met de stelling dat dierentuinen in Nederland verboden zouden moeten worden; wilde dieren horen niet achter tralies. Verder is 16% het eens met de stelling en 33% heeft geen uitgesproken mening hierover.

Als wij dierentuindieren niet de mogelijkheden kunnen geven om hun natuurlijk gedrag uit te voeren, dan is die soort niet geschikt om in dierentuinen te worden gehouden.

Dierentuinen zouden in Nederland verboden moeten worden; wilde dieren horen niet achter tralies.

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent.
Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

overeen met hetgeen mensen in onze publieksenquête⁵ aangaven – twee derde van de respondenten bezoekt minimaal een keer per jaar een dierentuin of -park.

Toen er in 2015 een verbod⁶ kwam op de inzet van wilde zoogdieren in circussen en bij optredens, kwam ook de vraag op in hoeverre het houden van dieren in dierentuinen nog van deze tijd is. De beelden die het televisieprogramma Rambam⁷ in 2016 met een verborgen camera in het Dolfinarium Harderwijk maakte, wakkerden deze discussie verder aan. Dit leidde tot Kamervragen. Toch is het draagvlak voor een verbod op dierentuinen beperkt. In onze publieksenquête was maar 16% het (helemaal) eens met de stelling ‘Dierentuinen zouden in Nederland verboden moeten worden; wilde dieren horen niet achter tralies.’ De respondenten hechtten er wel aan dat dieren in dierentuinen hun natuurlijk gedrag kunnen uitvoeren. Bijna twee derde (62%) vond dit een voorwaarde om soorten überhaupt in een dierentuin te houden – zelfs als dit inhoudt dat bepaalde soorten voor het publiek onzichtbaar zijn (64%).

6.2 Hoogoplopende emoties

In 2014 liepen de publieke emoties hoog op over de giraffe Marius in een dierentuin in Kopenhagen. De twee jaar oude en kerngezonde Marius – wiens leven door een dierenarts op humane wijze werd beëindigd – werd na zijn dood voor het oog van het publiek ontleed en vervolgens aan de leeuwen gevoerd. Er waren weinig praatprogramma’s waar Marius niet besproken werd en er is onder andere een Wikipedia-pagina aan hem geweid. Hoe anders vergaat het de naamloze dieren die bij stalbranden omkomen en alle anonieme dieren die wij opeten. Net als bij onze kat, hond of paard, lijkt het hebben van een naam ook voor een dier in de dierentuin een voorwaarde om als individu en als wezen met gevoel gezien te worden en met medeleven en respect behandeld te worden.

Dierentuin ARTIS besloot in de periode van het Marius-dilemma om niet langer namen aan zijn dieren toe te kennen. Sindsdien rept een artikel op een Amsterdamse nieuwssite over ‘gorilla geboren in ARTIS’, zonder dat vader, moeder en kind een naam krijgen. Dierentuinen hebben nu eenmaal soms overtollige dieren en het is nodig om deze op enig moment ‘uit de collectie te halen’. Dat is niet beperkt tot Kopenhagen. Niettemin is de kans klein dat een naamloze Amsterdamse giraffe

publiekelijk ontleed en aan de leeuwen gevoerd zal worden. In onze maakbare, veilige samenleving hebben wij mensen immers steeds meer moeite met de dood – ook met die van dieren (zie ook hoofdstuk 9). We zien dit ook bij het eten van vlees – daar is sprake van ‘eten en niet willen weten’. Zoals etholoog Jan van Hooff in een uitzending van Pauw⁸ betoogde: ‘Je eigen hond slachten om hem op te eten lukt je niet. Om dieren te kunnen gebruiken is het noodzakelijk om ze van ons weg te drukken, ze op enige afstand te zetten. Waarschijnlijk is dit evolutionair in ons voordeel geweest.’ Wij kunnen niet omgaan met het leed dat wij dieren aandoen en kunnen daarom uit zelfbescherming niet anders dan afstand creëren en de narigheid niet onder ogen zien.

In onze publieksenquête was 51% van de respondenten het (helemaal) *oneens* met de stelling ‘Als er voor een dier in een dierentuin, asiel of opvangcentrum geen plek meer is, is het aanvaardbaar om dit dier te doden indien er binnen een half jaar geen goede bestemming voor kan worden gevonden.’ Toch is het onvermijdelijk dat er in een dierentuin af en toe een overtollig dier wordt gedood als het elders niet plaatsbaar is. De helft van alle borelingen zijn immers mannetjes, waarvan men er uiteindelijk slechts weinig nodig heeft. Dierentuinen doen daar niet stiekem over. Zo is op de website van Blijdorp bijvoorbeeld te lezen dat gedode surplusdieren soms worden opgevoerd aan de roofdieren: ‘Voor onze leeuwen en tijgers een heus feest. Zo vinden gedode dieren toch nog een nuttig einde.’ Zolang een dier geen identiteit heeft en dierentuinen van zo’n voorval geen mediaspektakel maken, lijkt het publiek dit te accepteren. De meeste mensen eten zelf ook naamloos vlees.

6.3 Ontwikkelingen in dierentuinland

In de grotere, georganiseerde dierentuinen is een duidelijke trend zichtbaar naar minder soorten, beter passende soorten, minder grote dieren, ruimere verblijven, natuurlijkere sociale omgevingen (*mixed species*) en natuurlijkere fysieke omgevingen (*ecodisplays*). Wij voorzien dat dierentuinen in de toekomst soorten uit hun collectie zullen weren die qua aard niet gehouden kunnen worden zonder aanzienlijke dierenwelzijnsbezwaren. De wolf en de ijsbeer zouden wel eens de eerste kunnen zijn die uit de dierentuin verdwijnen.

Er zijn tal van studiegroepen die kennis ontwikkelen en uitwisselen. Dierentuinen zetten aanhoudend in op professionalisering ten behoeve van hun publieke functies en dierenwelzijn. Een *quick scan* van de 43 bijdragen aan de tiende Europese diertuinvoedingsconferentie⁹ toont dat er nog steeds verbetering mogelijk is. Dit geldt bijvoorbeeld voor voeding en de rol die voeding speelt in het uit kunnen voeren van natuurlijk gedrag. Hierbij is het een uitdaging om nieuwe inzichten naar de praktijk te vertalen. Een diertuin is immers ook een commerciële onderneming met een spanning tussen droom en daad – net als bij andere takken van de bedrijfsmatige dierhouderij. Juist vanwege die voortdurende spanning tussen kosten (dieren) en baten (bezoekers) is de vraag hoeveel ruimte de Nederlandse markt voor diertuinen biedt – gesteld dat het welzijn van dieren in diertuinen gebaat is bij een profijtelijke onderneming met voldoende investeringsruimte.

Het is vanwege dit profijtbeginsel dat sommige diertuinen een biologisch decor bieden voor een gezellig dagje uit met de kinderen – met de attracties, optredens met dieren en horeca die dit aantrekkelijk maken. De afweging tussen kosten en baten zou ertoe kunnen leiden dat commerciële diertuinen soms kweekprojecten van zeer ernstig bedreigde soorten afstoten als deze diersoorten voor het publiek minder aantrekkelijk zijn. Kostenbesparing zou er ook toe kunnen leiden dat het aantal gehouden exemplaren van bepaalde soorten te laag wordt om een genetisch gezonde populatie in stand te houden. Het is dus zaak om de balans tussen de drie diertuindoelen – een rol bij de instandhouding van soorten, voorlichting van het publiek en wetenschappelijk onderzoek – kritisch te blijven beschouwen.

De NVD-diertuinen werken slechts beperkt samen met de niet-georganiseerde diertuinen. Om lid te kunnen worden van de NVD moeten diertuinen eerst lid zijn van de Europese organisatie van diertuinen (EAZA) en voldoen aan de eisen die deze organisatie stelt. Die eisen weerhouden veel diertuinen ervan om lid te worden omdat ze zich dan onder andere moeten houden aan regionale collectieplannen. Dat willen ze meestal niet – zij willen soorten houden die zij interessant vinden. Dit houdt de tweedeling in stand, terwijl de dieren waarschijnlijk beter af zouden zijn met samenwerking. Deze tweedeling werd in 2017 overigens door de rijksoverheid bevestigd, zo lijkt het. Het vaccin tegen koepokken mag namelijk alleen worden toegediend bij olifanten, neushoorns en tapirs

die conform artikel 4.9 van het Besluit houders van dieren geregistreerd zijn en worden gehouden in dierentuinen die zijn aangesloten bij de NVD.¹⁰

6.4 Ontwikkelingen buiten dierentuinen

Er zijn ook particulieren en handelaren die exotische dieren houden. De wereld van dit soort hobbyisten en bedrijven is deels verweven met de dierentuinwereld – ze wisselen kennis uit en soms ook dieren. Een voorbeeld is de European Studbook Foundation.¹¹ Deskundige liefhebbers organiseren zich en houden in professioneel verband soorten in aantallen die voldoende zijn om populaties genetisch gezond te houden en voor uitsterven te behoeden.¹² Er zijn bijvoorbeeld verschillende soorten schildpadden die uitsluitend door de acties van gespecialiseerde houders en kleine dierentuinen nog niet zijn uitgestorven.

De rijksoverheid is al enkele jaren bezig om een lijst op te stellen van zoogdier-soorten die zonder vergunning door iedereen gehouden mogen worden – een ‘positieflijst’. Als die lijst er is, is het plan om vervolgens ook voor vogels, reptielen en amfibieën een positieflijst op te stellen. De Wet Dieren¹³, evenals zijn voorganger uit 1992, gaat namelijk uit van een ‘nee, tenzij’-principe. Dit betekent dat mensen in Nederland geen dieren mogen houden, tenzij deze door de bewinds-persoon als daarvoor geschikt zijn aangemerkt en op de positieflijst zijn geplaatst. In het algemeen zullen dat soorten zijn die niet vragen om specialistische kennis en kunde en die geen gevaar vormen voor mens en dier. Soorten die niet op de positieflijst staan, mogen niet gehouden worden. Hiermee verwacht de overheid dierenwelzijn bij voorbaat te beschermen en risico’s voor mens en dier zoveel mogelijk te voorkomen.

Na eerdere pogingen is de rijksoverheid in 2009 opnieuw gestart met het opstel-len van een positieflijst van zoogdiersoorten. Dit blijkt echter een moeizaam proces.¹⁴ Een van de uitdagingen is dat een dergelijke lijst moet voldoen aan Europese regelgeving, die – waar het de handel binnen de Europese Unie betreft, in dit geval handel in dieren – juist ‘ja, mits’ als uitgangspunt heeft. Ook in België heeft men in het verleden een positieflijst opgesteld. Deze lijst is voor advies voorgelegd aan het Hof van Justitie van de Europese Unie in de zaak Andibel (C-219/07, d.d. 18 juni 2008). Het Hof van Justitie heeft daarop eisen geformuleerd voor de onderbouwing

van een verbod op het houden – en daarmee het verhandelen – van diersoorten. Toetsing van de in Nederland ontwikkelde eerste versie van een beoordelingssystematiek door het College van Beroep voor het bedrijfsleven wees echter uit dat de overheid voor elke diersoort die niet op de positieflijst wordt geplaatst, een solide, onafhankelijke wetenschappelijke onderbouwing moet leveren. Die eis maakte het noodzakelijk om de beoordelingssystematiek op een andere leest te schoeien. Voor particuliere houders van bijzondere diersoorten betekent dit dat het op dit moment nog onduidelijk is of ze in de toekomst hun dieren zullen mogen houden. De verwachting is dat daarover in de tweede helft van 2019 meer helderheid komt.

6.5 Resumé

Er is in Nederland ruime steun voor dierentuinen, maar burgers vinden dat de dieren wel hun natuurlijk gedrag moeten kunnen vertonen. Tegelijk zien we bij dierentuinen ook onze ambivalentie ten aanzien van het doden van dieren, zoals bijvoorbeeld in de kwestie rond Marius de giraffe. In hoofdstuk 9 gaan we dieper in op schurende kwesties rondom het doden van dieren. De grote Nederlandse dierentuinen werken samen in een vereniging, waarbinnen ze inzetten op professionalisering ten behoeve van hun publieke functies én dierenwelzijn. Samenwerking biedt voordelen zoals het delen van kosten van gemakkelijke kennisuitwisseling. Deze professionalisering en de toegenomen kennis over het houden en fokken van dieren heeft tot een duidelijke verbetering in welzijn en gezondheid geleid. Omdat dierentuinen ook commerciële ondernemingen zijn die scherp moeten letten op de kosten, blijft het waarborgen van dierenwelzijn tegelijkertijd een balansoefening die voortdurend aandacht vraagt.

Wat er moet gebeuren voor dieren in dierentuinen

- Voorkomen dat dieren worden gehouden door partijen die daarvoor onvoldoende kennis, kunde, motivatie en middelen hebben;
- Voorwaarden voor het verkrijgen van een dierentuinvergunning evalueren met betrekking tot dierenwelzijn en de bijdrage aan de bescherming van wilde dieren, de instandhouding van de biodiversiteit en de openstelling voor het publiek;
- Stimuleren dat dierentuinen welzijnsstandaarden ontwikkelen die onderdeel zijn van het kwaliteitssystem;

- Tweedeling tussen NVD-dierentuinen en overige dierentuinen tegengaan – in die zin dat kennis en ervaring die ten goede komt aan het welzijn van dieren gemakkelijker kan worden uitgewisseld;
- Weloverwogen keuzes maken met betrekking tot de collectie – passend bij de situationele mogelijkheden van de dierentuin.

Bronnen

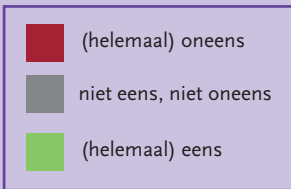
1. RVO-website met overzicht van dierentuinen met vergunning: <https://www.rvo.nl/onderwerpen/agrarisch-ondernemen/dieren/dierenwelzijn/dierentuin>. Geraadpleegd op 05-07-2019.
2. ARTIS, 2019. Vale gieren uit ARTIS worden vrije vogels. Nieuwsbericht gepubliceerd op 16-04-2018. Bezocht op 17-07-2019.
3. Richtlijn 1999/22/EG van de Raad van 29 maart 1999 betreffende het houden van wilde dieren in dierentuinen. Website bezocht op 17-07-2019.
4. Peters, M. en Oudejans, R., 2018. Trendonderzoek Dierentuinen. Onderzoek naar de huidige stand van zaken en ontwikkelingen van het bedrijfstype 'dierentuin'. Van Hall Larenstein University of applied sciences, Leeuwarden. 50 pp.
5. Kantar Public, 2018. De staat van het dier. Rapportage december 2018 in opdracht van de Raad voor Dierenaangelegenheden. Kantar Public, Amsterdam. 38 pp.
6. Rijksoverheid, 2015. Dierenwelzijn in circus. Website bezocht op 17-07-2019.
7. Uitzending Rambam, Dolfinarium. BNNVARA, 02-03-2016.
8. Uitzending Pauw, BNNVARA, 23-05-2019.
9. EAZA Nutrition Group, 2019. Abstract book 10th European Zoo Nutrition Conference. Marwell Wildlife, Verenigd Koninkrijk, 18-20 januari 2019.
10. Regeling WJZ/17148000. Website bezocht op 17-07-2019.
11. Website European Studbook Foundation: <https://studbooks.eu/>. Bezocht op 17-07-2019.
12. Browne, R.K., Janzen, P., Bagaturov, M.F. en van Houte, D.K., 2018. Amphibian Keeper Conservation Breeding Programs. *J Zool Res.* 2(1), 29-46.
13. Wet Dieren: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2019-01-01>. Website bezocht op 17-07-2019.
14. Kamerstuk 31389, nr. 153. Website bezocht op 17-07-2019.

7. Het best geregeld van allemaal?

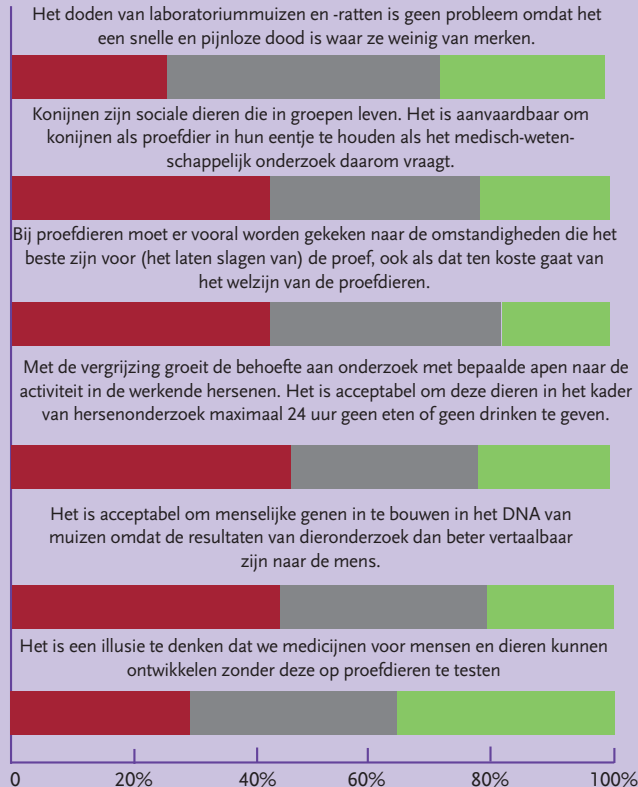
BESCHOUWING OVER PROEFDIEREN

Bij geen enkele diergroep wordt zó exact beschreven en beoordeeld wat er wel en niet mag als bij proefdieren. De stimulans om volgens de drie V's – vervanging, verfijning en vermindering – te werken, is wettelijk verankerd. Er worden de laatste decennia dan ook steeds minder proefdieren gebruikt. Toch liggen dierproeven maatschappelijk heel gevoelig en zijn de meningen over dit onderwerp sterk verdeeld. Hoe komt dat? En weten burgers eigenlijk wel waarvoor dierproeven worden uitgevoerd en wat de overheid, proefdierversorgers en onderzoekers allemaal doen om het welzijn van proefdieren zo min mogelijk aan te tasten? In dit hoofdstuk bespreken we deze en andere aspecten van het welzijn van proefdieren in Nederland.

Proefdieren: dieren die vooral worden gehouden voor wetenschappelijk onderzoek en voor wettelijk vereiste veiligheidstesten van consumentenproducten.

foto: iStock

ENQUÊTERESULTATEN
Wat vindt het Nederlandse publiek over de staat van proefdieren?

Het welzijn van de proefdieren is de afgelopen 10 jaar sterk verbeterd.

De proefdieren hebben het in Nederland veel beter dan in andere Europese landen.

Organisaties die zich beroepshalve met de proefdieren bezig houden, doen echt hun best om het welzijn van hun dieren te verbeteren.

De Nederlandse overheid doet wat nodig is om het welzijn van de proefdieren te waarborgen.

Houders en verzorgers van de proefdieren doen het maximale om het welzijn van hun dieren te waarborgen.

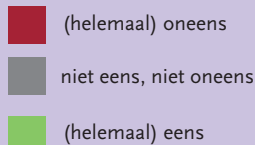
Als inwoner van Nederland ben ik de laatste 10 jaar aanzienlijk beter geïnformeerd over het welzijn van de proefdieren.

0 20% 40% 60% 80% 100%

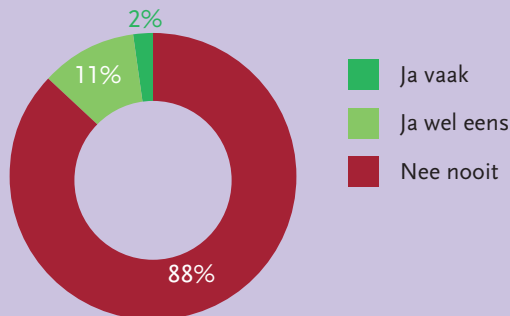
Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent.

Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

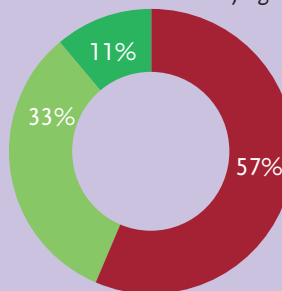

Een tiende (13%) van de Nederlanders heeft wel eens gedemonstreerd / online ongenoegen geuit over het gebruik van proefdieren.

Gedemonstreerd tegen het gebruik van proefdieren?

Let bij aankoop van producten of deze niet op dieren zijn getest?

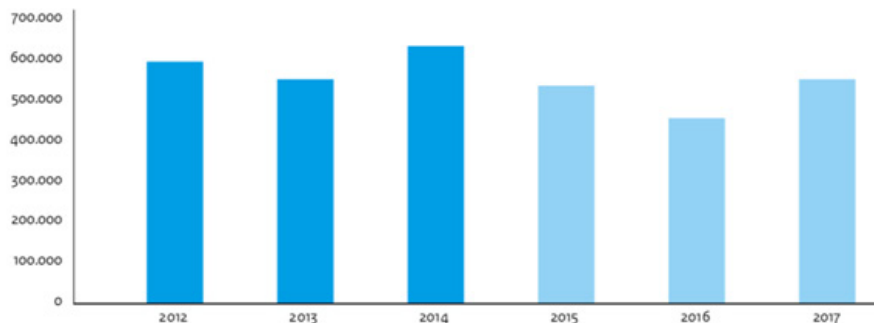

Basis: alle respondenten (n=2.010)

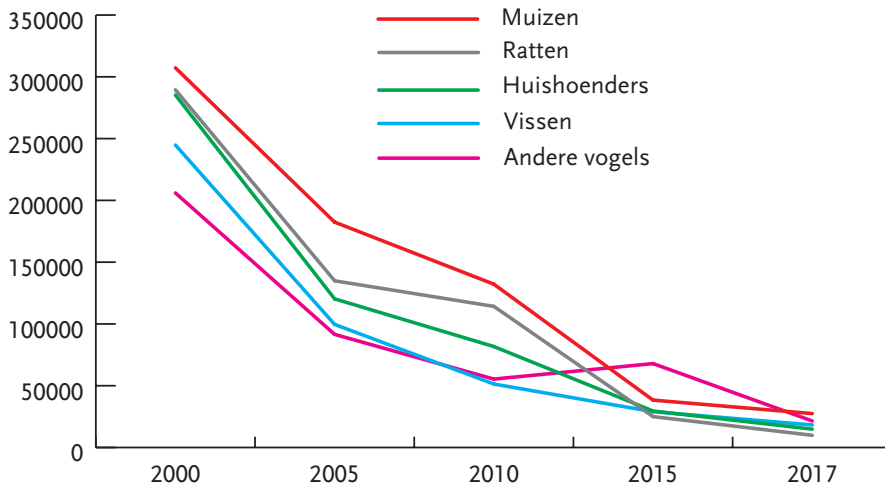
7.1 Definities en cijfers

Proefdieren worden beschermd door de Wet op de dierproeven¹ (Wod). Of er volgens de Wod sprake is van een dierproef met alle daarbij horende verplichtingen, hangt onder andere af van de diersoort en de mate van ongerief veroorzaakt door de proef – ook wel ‘aantasting van het welzijn’ genoemd. De Wod beschouwt gewervelde dieren en ongewervelde koppelende diersoorten zoals de inktvis als proefdieren wanneer ze voor wetenschappelijke of onderwijskundige doeleinden gebruikt worden. Er is volgens de Wod sprake van een dierproef als het dier minstens evenveel pijn, lijden, angst of blijvende schade ervaart als door het inbrengen van een naald volgens goed diergeneeskundig vakmanschap. Hier komen we later op terug.

Eind 2017 waren tachtig instellingen in het bezit van een vergunning voor het verrichten van dierproeven. Dat waren onder andere universiteiten, universitaire ziekenhuizen, onderzoeksinstituten en farmaceutische bedrijven. Ruim de helft van deze vergunninghouders had ook een vergunning voor het fokken of afleveren van dieren met het oog op dierproeven.² Zij hebben in dat jaar gezamenlijk 530.487 dierproeven geregistreerd (Figuur 1). De meest gebruikte diersoorten zijn muizen, ratten, kippen, vissen en ‘andere vogels’ (Figuur 2). Het is een trend om waar mogelijk proefdieren voor meerdere experimenten in te zetten. Het aantal

Figuur 1: Het totale aantal dierproeven in Nederland in 2012-2017.² Na de implementatie van de Europese wetgeving in 2014 werden andere definities en meetmethodes toegepast. De stijging van het aantal dierproeven in 2014 is een rechtstreeks gevolg van de nieuwe registratiemethodiek.

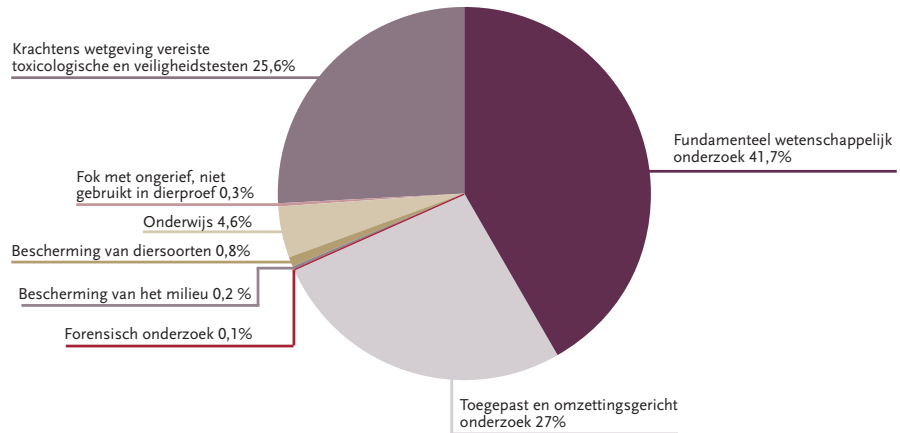
Figuur 2: Aantal gebruikte proefdieren in Nederland van de vijf meest gebruikte diersoorten in 2000, 2005, 2010, 2015 en 2017. Huishoenders zijn voornamelijk kippen. Bron: NVWA.²

gebruikte proefdieren ligt daarom lager dan het aantal dierproeven. In 2017 zijn 11.138 dierproeven geregistreerd waarbij sprake was van hergebruik van proefdieren – dit waren met name proeven ten behoeve van onderwijs.²

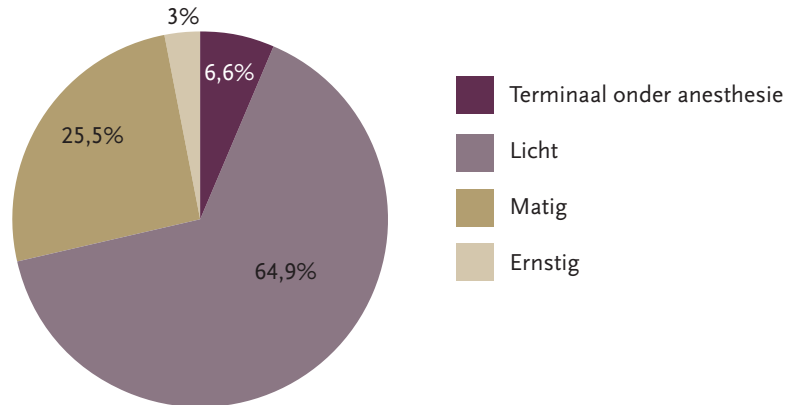
De belangrijkste doelen waarvoor dierproeven uitgevoerd worden, zijn fundamenteel wetenschappelijk onderzoek (42%), toegepast en omzettingsgericht onderzoek (27%) en wettelijk verplichte toxicologische testen en veiligheidstesten (26% van de experimenten) (Figuur 3). In 2017 viel ongeveer 65% van de experimenten in de categorie ‘licht ongerief’ – bij de rest van de experimenten varieerde het ongerief van matig, tot ernstig, tot terminaal (Figuur 4). Dit ongerief – aantasting van het welzijn – tijdens proeven is de afgelopen jaren niet aantoonbaar verbeterd of verslechterd.

7.2 Maatschappelijk gevoelig

Dierproeven liggen maatschappelijk gevoelig – ze roepen veel discussie en weerstand op. Op de vraag ‘Welk cijfer van 1 t/m 10 zou u geven voor de manier waarop erin Nederland in het algemeen wordt omgegaan met deze diergroep?’ gaven de

Figuur 3: Doelen van de dierproeven die in 2017 geregistreerd werden.³

Figuur 4: Classificatie van ongerief van de dierproeven in 2017.³

respondenten van onze publieksenquête⁴ de omgang met proefdieren slechts een 5,7. Dat is het laagste van alle diergroepen (zie hoofdstuk 2). In de enquête zagen we ook dat de meningen over dierproeven sterk verdeeld zijn. Zo was 37% van de respondenten het (helemaal) eens met de stelling ‘Het is een illusie te denken dat we medicijnen voor mensen en dieren kunnen ontwikkelen zonder deze op proefdieren te testen,’ terwijl 29% het daar (helemaal) mee oneens was. En 19%

van de respondenten was het (helemaal) eens met de stelling 'Bij proefdieren moet er vooral worden gekeken naar de omstandigheden die het beste zijn voor (het laten slagen van) de proef, ook als dat ten koste gaat van het welzijn van de proefdieren,' terwijl 43% het daar (helemaal) mee oneens was.

Wat vaak opviel in de enquêteresultaten over proefdieren, was dat een relatief groot deel van de respondenten geen mening had of het niet wist. Ongeveer de helft van de respondenten koos voor 'niet eens, maar ook niet oneens' bij de stellingen:

- Het welzijn van proefdieren is de afgelopen tien jaar sterk verbeterd;
- Proefdieren hebben het in Nederland veel beter dan in andere Europese landen;
- Organisaties die zich beroepshalve met proefdieren bezighouden, doen echt hun best om het welzijn van hun dieren te verbeteren;
- De Nederlandse overheid doet wat nodig is om het welzijn van proefdieren te waarborgen;
- Houders en verzorgers van proefdieren doen het maximale om het welzijn van hun dieren te waarborgen;
- Als inwoner van Nederland ben ik de laatste tien jaar aanzienlijk beter geïnformeerd over het welzijn van proefdieren.

Het is blijkbaar een relatief onbekend terrein voor de gemiddelde Nederlander. Het viel ook op dat de mensen die beroepsmatig veel contact hebben met dieren positiever zijn over de welzijnsverbetering van de proefdieren in de laatste tien jaar en over de inspanningen van de overheid om het welzijn van proefdieren te waarborgen.

Er zijn een aantal redenen aan te wijzen waarom dierproeven zo gevoelig liggen. Allereerst is het inzetten van dieren voor proeven een instrumentele manier om ze te gebruiken, die per definitie gepaard gaat met een welzijnsaantasting. Deze vorm van diergebruik roept vragen op als we erkennen dat dieren een intrinsieke waarde hebben en ongerief kunnen ervaren. Niet voor niets gaat de Nederlandse wetgeving uit van een 'nee, tenzij'-beleid, waarbij dierproeven niet zijn toegestaan, tenzij aan inhoudelijke en procedurele voorwaarden is voldaan (zie sectie 7.3). Elke proef vraagt om een wetenschappelijke en ethische afweging of de inzet van dieren verdedigd kan worden. Dat zijn geen eenvoudige afwegingen en die spanning zien we ook in de samenleving terug.

Die afwegingen zijn niet alleen lastig vanwege verschillen in moraal of belangen. Het heeft ook te maken met feit dat het veld van dierproefonderzoek divers is. Dat vormt een tweede aanleiding voor maatschappelijke discussie. Er is niet één type onderzoek, maar er bestaat grote diversiteit – in doelen waarvoor dieren worden gebruikt, in de mate van ongerief en in de aantallen en soorten dieren. Dat vraagt om een goed geïnformeerde en genuanceerde discussie. Daarvoor is in het publieke domein lang niet altijd de ruimte, waardoor sterke emoties en slecht onderbouwde argumenten de publieke discussie mede bepalen.

Daarnaast spelen in de maatschappelijke discussie factoren waarvoor in de wetgeving en in de proefdierkunde weinig of geen ruimte is. Zo zijn voor de Wod alle proefdieren gelijk, maar wordt er zowel in de maatschappij als in de wetenschap wel degelijk onderscheid gemaakt tussen bijvoorbeeld vissen en honden. Aanbaarheid, onze relatie tot de dieren en de mate waarin we ons kunnen identificeren met de dieren spelen allemaal een rol in de beoordeling van proefdieronderzoek.

Ook over het belang van bepaalde soorten onderzoek bestaan verschillende visies, die na verloop van tijd kunnen veranderen. Bij sommige onderzoeksdoelen – zoals dierproeven ten behoeve van cosmetica – is er maatschappelijke consensus dat dierproeven niet acceptabel zijn. In het recente verleden is daarom een Europees verbod op dierproeven ten behoeve van cosmetica ingevoerd. In andere gevallen – zoals onderzoek ten behoeve van de veehouderij⁵ of naar aandoeningen die gerelateerd zijn aan roken of alcoholverslaving – is er nog geen maatschappelijke consensus. Het is voor een genuanceerde maatschappelijke discussie van belang dat er voldoende kennis beschikbaar is over het hoe en waarom van dierproeven, maar ook dat er ruimte is voor bredere thema's zoals de relevantie van doelen en de mens-dier relatie. In de nu volgende paragrafen zullen we een aantal belangrijke aspecten bespreken.

7.3 Veranderende wetgeving en beleid

Een dierproef is een instrument en een uiterst middel om een wetenschappelijke vraag beantwoord te krijgen. In Europa hanteren we daarom een ‘nee, tenzij’-beleid. Dit houdt in dat een dierproef verboden is, tenzij aangetoond kan worden dat de onderzoeksvraag belangrijk is en niet op een andere manier beantwoord kan worden. Als er een vergunning is afgegeven voor een dierproef, zal alles in het werk gesteld moeten worden om met een zo klein mogelijk aantal dieren een relevant resultaat te krijgen. Ook moet de aantasting van het welzijn van het proefdier zo klein mogelijk zijn en opwegen tegen het belang van het experiment. Met andere woorden: het principe van de drie V's van vervanging, vermindering en verfijning – ook nog wel ‘alternatieven voor dierproeven’ genoemd – moet te allen tijde worden toegepast. Dit wordt verder gewaarborgd met vastgelegde procedures waar de overheid op controleert. Een belangrijk besluit uit het recente verleden is het Europese verbod op dierproeven ten behoeve van cosmetica. Dit besluit heeft weliswaar geen groot effect gehad op de aantallen dierproeven, maar wél op het denken over het belang van dierproeven. Een interessant aspect is dat steeds meer landen buiten Europa dit verbod overnemen.

In 2010 is nieuwe Europese regelgeving op het gebied van dierproeven van kracht geworden. Nederland heeft deze in 2014 geïmplementeerd. Hoewel de Nederlandse wetgeving omtrent dierproeven al een van de strengste in Europa was, heeft dit geleid tot verdere aanpassingen. In het oog springend zijn de verplichte diersoort-specifieke cursussen, de verplichting tot aantoonbare competentie voordat men zelfstandig met proefdieren mag gaan werken, de bijstelling van de ongeriefscores, de vergunningverlening voor dierproeven door de overheid, de uitfasering van de proefdierdeskundigen en het instellen van instanties voor dierenwelzijn bij de instellingen die een vergunning hebben voor het uitvoeren van dierproeven.

Er is nu een meer consistente beoordeling van projecten ontstaan doordat één centraal (overheids)orgaan – de CCD – de vergunning voor dierproeven verleent. Bovendien kijken nu nog meer mensen kritisch naar protocollen dan in het verleden. De onderzoeker moet de keuze voor het proefdiermodel – diersoort en technieken – goed kunnen onderbouwen. Daarnaast wordt streng bekeken of de dierexperimenten worden uitgevoerd met het minimale aantal dieren dat een bruikbaar

resultaat oplevert en is er aandacht voor het waar mogelijk minimaliseren van de aantasting van het welzijn door middel van pijnbestrijding, verdoving of euthanasie. Het is nog te vroeg om vast te stellen of de dieren er met de aangepaste wetgeving op vooruit zijn gegaan, omdat veel procedures nog worden ingeregeld.

Andere voorbeelden van veranderingen door de implementatie van de Europese regels zijn:

- Cephalopoden (koppotigen, bijvoorbeeld inktvissen) blijken meer in hun welzijn te kunnen worden aangetast dan eerder werd aangenomen. Een proef met een inktvis wordt daarom tegenwoordig door de wet ook als een dierproef beschouwd met de daarbij horende verplichtingen. Mogelijk zullen andere ongewervelden volgen, waaronder de crustaceeën (kreeftachtigen);
- De zes klassen van ongerief die we vroeger hanteerden, zijn teruggebracht tot vier klassen – mild, matig, ernstig en terminaal. De consequentie lijkt soms dat onderzoekers en beoordelaars het ongerief van procedures bij twijfel naar beneden bijstellen. Mogelijk wordt dezelfde dierproef daardoor eerder toelaten dan in het verleden. Voorlopig is dit nog een aanname die verder moet worden onderzocht;
- Vroeger spraken we bij een jong dier pas van een proefdier vanaf het moment dat het zichzelf zelfstandig kon voeden. Bij zoogdieren is dat vervroegd naar het laatste derde deel van de embryonale ontwikkeling. Hierdoor worden zoogdieren al eerder beschermd dan de andere dieren die onder de Wod vallen;
- Waar vroeger de kans op mogelijk ongerief bepaalde of er sprake was van een dierproef, is nu de arbitraire ongeriefsgrens van ‘het inbrengen van een naald’ als uitgangspunt genomen. Deze maat roept veel discussie op, omdat verschillende handelingen met proefdieren moeilijk te vergelijken zijn. Bovendien is niet gespecificeerd om wat voor naald het gaat en waar die wordt ingebracht;
- De eisen aan de huisvesting – met name de kooiverrijking – zijn hoger geworden;
- Een ander aspect dat voor proefdieren belangrijk is, is de mogelijkheid die de Wod biedt om een ex-proefdier te adopteren – ook wel ‘herplaatsing’ genoemd. Dieren hoeven dan dus niet te worden gedood. Hierbij moet wel aan een aantal eisen worden voldaan. De ervaring leert dat met name de grotere ‘aajibare’ proefdieren – zoals honden, katten, varkens en vogels, maar ook een enkele rat en muis – kunnen worden herplaatst in huishoudens, zorgboerderijen of kinderboerderijen. Apen worden over het algemeen door Stichting AAP overgenomen.

Hoewel een aantal veranderingen in de omgang met proefdieren gestuurd worden door wet- en regelgeving, wordt hierbij steeds minder de invloed van de terugtrekkende overheid gezien. We zijn in Nederland in de gelukkige omstandigheid dat er initiatieven ontplooid worden die leiden tot een bottom-up invulling van wet- en regelgeving, die uiteindelijk tot betere omstandigheden voor de proefdieren kunnen gaan leiden. Een voorbeeld is het ‘Instantie voor Dierenwelzijn Platform’, waarin alle Nederlandse Instanties voor Dierenwelzijn samenwerken.

Onder regie van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit is recent het project ‘Transitie Proefdiervrije Innovatie’ geïnitieerd. Dit naar aanleiding van een advies⁶ van het ‘Nationaal Comité advies dierproevenbeleid’ aan de toenmalige staatssecretaris van Economische Zaken Martijn van Dam. Door middel van zogenaamde vernieuwingsnetwerken worden de juiste experts bij elkaar gebracht om zo innovatieve proefdiervrije antwoorden te vinden voor vraagstellingen waarvoor nu nog in eerste instantie aan proefdieren wordt gedacht. De ambitie is dat Nederland daarmee in 2025 wereldwijd voorloper is in proefdiervrije innovaties.

7.4 Andere aspecten en ontwikkelingen

Aandacht voor dierenwelzijn

Parallel aan de maatschappelijke discussie is er een andere trend: een veranderende attitude bij onderzoekers. Bij hen zien we een groeiende affiniteit met dieren en een groeiend bewustzijn dat ze met levende dieren met gevoel werken. Bij veel proefdiervrijecursussen is deze attitudevorming een essentieel onderdeel. De huidige cursussen die verplicht moeten worden gevolgd door personen die met proefdieren gaan werken, geven een inhoudelijke basis voor deze houding. Maar mensen met een goede attitude ten aanzien van proefdieren zullen deze kennis eerder aanvullen waar en indien nodig. In aanvulling hierop zijn er activiteiten opgestart om kennis en vaardigheden te laten bijhouden en vermeerderen door verplichte bij- en nascholing.

In het algemeen is er steeds meer aandacht voor het welzijn van proefdieren in de breedste zin. Pijnbestrijding, verdoving en euthanasie moeten waar mogelijk toegepast worden. Door het vaststellen van humane eindpunten – momenten waar de welzijnsaantasting van het dier onacceptabel is – bepaalt men wanneer het dier

uit de proef moet worden gehaald en eventueel moet worden gedood om verder lijden te voorkomen. Er is voortdurend aandacht om de methoden voor pijnbestrijding, verdoving en euthanasie te verbeteren – vaak op basis van de nieuwste inzichten uit veterinaire wetenschappelijk onderzoek.

Proefdieren kunnen uiteraard stress ondervinden van bepaalde handelingen, zoals bloedafname bij apen en honden of het wegemen van varkens. Om deze stress te verminderen of zelfs te voorkomen, kunnen de dieren soms met beloningen getraind worden om vrijwillig aan deze handelingen mee te werken. Een aansprekend voorbeeld is het hanteren van muizen. In plaats van muizen met de hand op te pakken, kunnen ze worden getraind om in een buisje te kruipen. De dieren blijken daardoor een stuk minder gestrest te zijn. Door het buisje in de kooi van het dier te plaatsen, fungeert het tevens als kooiverrijking.

Vertaalbaarheid

In de meeste gevallen is een proefdier een model voor de mens. Daarbij is het essentieel dat we voor het vraagstuk in kwestie een goede vertaling kunnen maken van het diermodel naar de mens. Deze vertaling krijgt de laatste jaren steeds meer aandacht. Ook in de stappen naar vergunningverlening wordt gekeken of de onderbouwing van het proefdiermodel overtuigend is. Veel dierproeven hebben geen direct voordeel opgeleverd voor mensen, maar er zijn ook voorbeelden waarbij resultaten uit dierproeven wél een direct gezondheidsvoordeel voor mensen op hebben geleverd.⁷

De beste vertaalbaarheid zien we logischerwijs binnen veterinaire wetenschappelijk onderzoek. Met name in de eindfase van het onderzoek zijn de proefdieren daar van dezelfde diersoort als de dieren waarvoor een nieuwe therapie wordt ontwikkeld. Maar ook in de biologie vindt onderzoek plaats dat direct ten goede komt aan de diersoort waarnaar wordt gekeken, bijvoorbeeld bij onderzoek naar diergedrag. Hieronder valt bijvoorbeeld het zenderen van vogels om hun trekgedrag te bestuderen. De resultaten van dierproeven ten behoeve van de humane geneeskunde zijn vaak teleurstellend. Ongeveer negen van de tien geneesmiddelen die in proefdieren veelbelovend leken, blijken in klinische studies in mensen af te vallen omdat ze niet veilig of niet effectief zijn.⁸ De grote vraag waar wetenschappers hierdoor mee worstelen, is hoe we de werkzaamheid en de veiligheid van een nieuw medicijn beter kunnen testen voordat we overgaan op testen in mensen.

Met *in vitro* systemen (cel- een weefselkweektechnieken) en andere proefdiervrije methoden komen we er nog niet. We kunnen al veel op orgaanniveau te weten komen, maar de interacties tussen de componenten van een compleet levend organisme kunnen we meestal nog niet zonder proefdieren onderzoeken. Hierdoor is in veel onderzoek de laatste stap nog de verificatie in het proefdier. Dat wil zeggen: de huidige tendens is om experimenten waar mogelijk *in vitro* te doen – bijvoorbeeld de pre-screening van potentiële geneesmiddelen – om de resultaten vervolgens te verifiëren in diermodellen en uiteindelijk in de mens.

Nieuwe technieken

Technologische vooruitgang heeft niet alleen geleid tot alternatieven voor dierproeven, maar ook tot technieken waarmee proefdieren beter voorspellend gemaakt kunnen worden voor de mens. Een van de recente voorbeelden is de CRISPR-Cas-techniek – een nieuwe *gene editing* techniek, waarmee wetenschappers heel gericht DNA kunnen knippen en plakken (zie ook hoofdstuk 12). Hierdoor zijn er veel minder dieren nodig om een mutatie aan te brengen in een specifiek gen in vergelijking met oudere genetische modificatie-technieken. Met *gene editing* technieken kunnen we onder andere de functie van specifieke genen onderzoeken. Met transgenese-technieken is het ook mogelijk menselijke genen in te bouwen in een dier. In sommige gevallen is het hierdoor mogelijk om ziektemodellen met een betere voorspellende waarde voor de mens te maken.

Maar deze medaille heeft ook een andere kant: de ontdekking van CRISPR-Cas stimuleert extra proefdieronderzoek en genetische modificatie tast de intrinsieke waarde van het dier aan. In onze publieksenquête vond 22% van de respondenten het acceptabel om menselijke genen in te bouwen in het DNA van muizen omdat de resultaten van dieronderzoek dan beter vertaalbaar zijn naar de mens. Het dubbele percentage (44%) vond dit (helemaal) niet acceptabel. Met de stelling ‘Het DNA van een dier aanpassen mag als het dier daarmee beter past bij de wensen van mensen’ was 6% het (helemaal) eens en 75% (helemaal) oneens. Blijkbaar vinden Nederlanders het acceptabeler om proefdieren genetisch aan te passen dan dieren in het algemeen.

Technologische vooruitgang leidt ook tot nieuwe meettechnieken. Met een aantal technieken en apparaten kunnen non-invasief fysiologische waarden bepaald

worden en kunnen extra gedragsparameters in kaart worden gebracht. Voorbeelden zijn *remote sensing*, telemetrie, infraroodcamera, drukplaten en sensoren. Soms zijn deze technieken al geïntegreerd in de huisvestingssystemen, waardoor dieren niet meer extra hoeven te worden gehanteerd. Ook maken sommige van deze technieken het mogelijk niet-invasief meer informatie uit één dier te halen, waardoor het aantal benodigde proefdieren vermindert. Aandachtspunt blijft daarbij wel dat deze technieken geen wezenlijke welzijnsaantasting bij het proefdier veroorzaken in vergelijking met de conventionele meetmethodes. Doordat met deze onderzoeksmethoden meer informatie met één dier kan worden verkregen, zou bijvoorbeeld de neiging kunnen ontstaan langer dan wenselijk is onderzoek te doen met deze dieren.

Ethische afwegingen

Een dierproef kan men op veel manieren opzetten en uitvoeren. Dat roept wetenschappelijke vragen op – bijvoorbeeld over studieopzet en statistiek – maar ook over ethiek, diergedrag en emotie. Wat is bijvoorbeeld wenselijker: de inzet van veertien honden of van 4.000 zebrafissen? Beide diersoorten vallen onder dezelfde wetgeving en bescherming. Toch wordt er in praktijk verschil gemaakt tussen deze diersoorten en lijkt ook de samenleving anders aan te kijken tegen een proef met honden dan een proef met vissen.

Dat is niet enkel een kwestie van inconsistentie of willekeur. Onderzoek heeft ons de laatste decennia inzicht gegeven in de mate waarin en de wijze waarop dieren ongerief kunnen ervaren. Hierdoor zijn er dieren uitgesloten van onderzoek – zoals in het geval van de mensapen – maar zijn er ook nieuwe dieren onder de wetgeving komen te vallen. Toch is het niet eenvoudig om vast te stellen hoe onze kennis over dieren vertaald wordt in de keuzes tussen diersoorten die gemaakt worden. Het mag misschien duidelijk zijn dat de cognitieve capaciteiten van mensapen veel op die van ons lijken, maar varkens zijn ook slimme beesten en zij worden niet uitgesloten van onderzoek. Een objectieve grens is nauwelijks te trekken. Vaak spelen andere argumenten een belangrijke rol, zoals de snelheid van voortplanting, levensduur, de mens-dier relatie, maar ook financiële overwegingen.

Voor alle diersoorten geldt echter dat de dood als onverwacht eindpunt niet acceptabel is. Daarom wordt er veel aandacht besteed aan humane eindpunten.

Vooraf worden afspraken gemaakt om te voorkomen dat het dier in het experiment doodgaat en daarbij onnodig lijdt. Deze ontwikkeling is een aantoonbare verbetering voor het dier.

Kennis van en inzicht in het gedrag van dieren heeft er ook toe geleid dat huisvesting beter wordt afgestemd op de voorkeuren van dieren. Er is een trend om sociale dieren bij elkaar te houden en -als het experiment er om vraagt- de duur van individuele huisvesting te beperken of visueel of via geur contact met andere soortgenoten mogelijk te houden. Dit is echter een trend in ontwikkeling – met de bestaande kennis kunnen we nog meer stappen zetten.

7.5 Resumé

Wettelijke bescherming

Bij geen enkele diercategorie wordt zó exact beschreven en beoordeeld wat er wel en niet mag als bij proefdieren. Voor dieren die als proefdier bestempeld worden, wordt door meerdere gremia bekeken of het doel dit rechtvaardigt en of er geen alternatieven zijn. Voor een aantal diergroepen is ook beschreven waaraan de huisvesting en de verzorging moeten voldoen. De stimulans om volgens de drie V's – vervanging, verfijning en vermindering – te werken, is wettelijk verankerd. Er is de laatste decennia dan ook een trend naar minder proefdieren.

Zorg voor gezondheid en welzijn

Over het algemeen is er heel uitgebreide zorg voor de gezondheid van een proefdier. Met name tijdens de proef, maar ook ervoor en erna. Dit betekent niet direct dat de gezondheid en het welzijn ook geborgd zijn. In zekere mate ondergaan proefdieren immers een aantasting van hun welzijn ten gevolge van de proef. Bij de huisvesting en verzorging is het proefdier afhankelijk van de verzorgers en onderzoekers. Er zijn positieve trends in de huisvesting van proefdieren, waarbij er meer aandacht is voor ruimte, mogelijkheden tot sociale interactie en preventie van verveling.

Bewustwording en verantwoordelijkheid nemen

Binnen de onderzoekswereld is in toenemende mate aandacht voor het verbeteren van het welzijn van proefdieren. Voor wetenschappers is het publiceren van

onderzoek in *peer reviewed* tijdschriften echter nog een belangrijk onderdeel waar ze op afgerekend worden. Door de vaak nog conservatieve standpunten ten aanzien van proefdieren in de wetenschappelijke wereld is het niet altijd eenvoudig om artikelen in deze tijdschriften te plaatsen als er geen dieren zijn gebruikt of als de proefdieren in een meer verrijkte omgeving worden gehouden.

Kennis

De proefdiersector is een professionele sector, waar kennis vergaren en ontwikkelen centraal staat. Er is veel bekend over de soorten die in dierproeven worden gebruikt. Het is van belang dat het proefdier voor aanvang van de proef gezond is. Er is in toenemende mate ook kennis over de impact van een beter welzijn van het proefdier op de proef – een ziek of gestrest proefdier is geen goed model. Dat de behoeften van de dieren ondergeschikt zijn aan het doel van de proef, is inherent aan proefdieronderzoek. Maar er zijn nog vele mogelijkheden om het welzijn van het proefdier te verbeteren via huisvesting, verzorging en hantering. Niet al deze verbeteringen vragen een financiële inspanning en veel van deze kennis is beschikbaar. Voor een goede doorstroming van nieuwe kennis op dit vlak is het continu (bij)scholen van mensen die met proefdieren werken een *must*. Op dit moment vragen deze aspecten aanvullende financiële middelen en vormen ze nog een drempel bij de publiceerbaarheid van de resultaten van een proef.

7.6 Conclusie

Over het algemeen is er een positieve trend in het welzijn van proefdieren omdat er minder proefdieren worden gebruikt en meer diersoorten onder de bescherming van de proefdierwetgeving zijn gekomen – bijvoorbeeld de koppotigen. Dit laat onverlet dat er ook diersoorten buiten deze bescherming vallen – denkt u aan krabben, kreeften, insecten en andere ongewervelden. De aandacht voor het welzijn van proefdieren is verbeterd, zowel vanuit de wetgeving als ook vanuit de personen die met proefdieren werken. Dit lijkt ook positieve effecten te hebben op de resultaten van proeven. Het ongerief – aantasting van het welzijn – tijdens proeven is niet aantoonbaar verbeterd of verslechterd. Wel is er een trend naar meer gebruik van anesthesie. Hieruit kunnen we voorzichtig concluderen dat dat er minder dieren als proefdier gebruikt worden en dat er meer aandacht is voor het welzijn van dieren die wél als proefdier geboren worden, maar zij moeten nog altijd het ongerief van de proef ondergaan.

Wat er moet gebeuren voor proefdieren

- Blijvende aandacht voor de huisvesting en de verzorging van proefdieren, zowel tijdens de proef als ervoor en erna. Hier zijn stappen te zetten die passen in de huidige systematiek en die het welzijn van de dieren ten goede komen;
- Blijvende educatie en training (leven lang leren) van allen die met proefdieren werken, om zo ook nieuwe ontwikkelingen op het gebied van welzijn te borgen;
- Stimulans om ook proefdiervrij onderzoek makkelijker gepubliceerd te krijgen in de *peer reviewed* tijdschriften zonder aanvullende dierproeven waar deze niet noodzakelijk zijn;
- Kritische beschouwing van nieuwe technologieën die mogelijk wetenschappelijke nieuwe inzichten geven, maar het welzijn van dieren negatief beïnvloeden of aantallen doen toenemen;
- Kritischer beschouwing over de vertaalbaarheid van resultaten uit diermodellen naar de mens;
- Betere bescherming van alle dieren die als proefdier ingezet worden, omdat ook de dieren die niet onder de huidige wetgeving vallen, mogelijk ongerief ervaren;
- Versnelling van de implementatie van de 3 V's.

Bronnen

1. Wet op de dierproeven: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0003081/2019-01-01>. Website bezocht op 17-07-2019.
2. Nederlandse voedsel- en Warenautoriteit. Verschillende jaaroverzichten Zodoende 2000, 2005, 2010, 2015 en 2017 dierproeven en proefdieren van de (nieuwe) Voedsel en Waren Autoriteit en de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit. NVWA, Den Haag.
3. Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit, 2019. Zo doende 2017. Jaaroverzicht dierproeven en proefdieren van de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit. NVWA, Den Haag. 64 pp.
4. Kantar Public, 2018. De staat van het dier. Rapportage december 2018 in opdracht van de Raad voor Dierenaangelegenheden. Kantar Public, Amsterdam. 38 pp.
5. RDA, 2018. Dierproeven ten behoeve van de veehouderij. Over het belang van dierenwelzijn, duurzaamheid en een ketenbenadering. RDA, Den Haag. 43 pp.
6. Nationaal Comité advies dierproevenbeleid (NCad), 2016. Transitie naar proefdiervrij onderzoek. Over mogelijkheden voor het uit faseren van dierproeven en het stimuleren van proefdiervrije innovatie. Nationaal Comité advies dierproevenbeleid, Den Haag. 82 pp.
7. Uitzending Focus, 2018. Muis redt levens. NTR, 13-10-2018.
8. Van der Worp, H.B., Howells, D.W., Sena, E.S., Porritt, M.J., Rewell, S., O'Collins, V. en Macleod, M.R., 2010. Can Animal Models of Disease Reliably Inform Human Studies? PLoS Med. 30:7(3):e1000245. doi: 10.1371/journal.pmed.1000245.

8. De natuur: een sprookje?!

SCHURENDE KWESTIES OVER DIEREN IN DE NATUUR

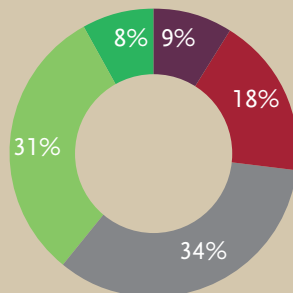
Als we het hebben over het welzijn van dieren in de natuur, dan zijn er genoeg schurende kwesties te bedenken. Tussen dier en dier, tussen mens en dier, maar vooral tussen mens en mens. Moet natuur beheerd worden om voort te kunnen bestaan? In hoeverre zijn wij verantwoordelijk voor het welzijn van dieren in onze natuur? En maakt het dan uit of het over herten, zehonden, ganzen, muizen of rupsen gaat? Voor iedere kwestie zijn oplossingen te bedenken, maar niet iedereen verkiest dezelfde oplossing. Dat schuurt. In dit hoofdstuk bespreken we drie voorbeelden.

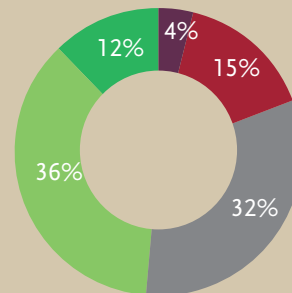
Verdeeldheid over afschieten edelherten om hongerdood te voorkomen

Er is enige verdeeldheid over de stelling dat het goed is om een groot aantal edelherten af te schieten om sterfte door honger te voorkomen; 39% is het hier (helemaal) mee eens, terwijl 27% het juist (helemaal) niet eens is met deze stelling. Meer steun is er voor het plan om een kostbare verbinding met de Veluwe aan te leggen om dierensterfte te voorkomen: 48% van de Nederlanders is het (helemaal) eens met deze stelling.

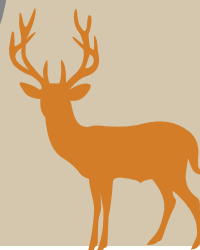
Om jaarlijkse sterfte van de honger bij edelherten te voorkomen is het goed om er nu een groot aantal af te schieten.

Om dierensterfte in de Oostvaardersplassen te voorkomen is het beter om een kostbare verbinding met de Veluwe aan te leggen dan edelherten af te schieten.

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

8.1 Introductie

Het dilemma komt voort uit de verschillende visies die mensen hebben op de natuur. Sommigen zien de natuur zoals Jean-Jacques Rousseau, namelijk dat de mens de natuur niet kan verbeteren. In die visie zorgt de natuur voor zichzelf en leidt bemoeienis van de mens tot verstoring. De mens maakt dus geen deel uit van die natuur. In contrast daarmee is de mening dat natuur in Nederland beheerd moet worden om te kunnen blijven voortbestaan. Veelzeggend is dat in Angelsaksische landen liever gesproken wordt over *conservation* dan over *nature management*, terwijl in Nederland het woord natuurbeheer veel vaker wordt gebruikt dan natuurbehoud. Natuur in Nederland is meestal te klein van oppervlak, van andere natuurgebieden geïsoleerd, te veel onder invloed van het omringende cultuurlandschap en het bestaat uit incomplete ecosystemen. Daarom kan het meestal niet zonder beheer voortbestaan.

8.2 Oostvaardersplassen

In 1988 publiceerde Frans Vera een prachtig boek over de Oostvaardersplassen (OVP)¹, waarin hij de spontane ontwikkeling van de natuur in het gebied beschreef. Hij was vol vertrouwen in het vermogen van deze nieuwe natuur om zichzelf te reguleren, eventueel met wat bijsturing van de beheerders. Op dat moment waren er nog geen edelherten in het gebied – die werden pas in 1992 geïntroduceerd om bosvorming te voorkomen. Vera voorspelde dat er ongeveer 500 edelherten in de OVP zouden kunnen leven.

Het probleem

Hoewel al lang bekend was wat er in afwezigheid van grote roofdieren gebeurt met hertenpopulaties die niet bejaagd worden², werden er toch edelherten losgelaten en het ‘natuurlijke beheer’ werd voortgezet. Het aantal herten groeide exponentieel, tot maxima van meer dan 4.000.³ Het droge deel van de OVP veranderde in een boomloze steppe. Gedurende koude perioden in de winter stierven veel dieren door gebrek aan beschutting en voedsel.

In 2006 en 2010 adviseerden internationale commissies (ICMO1 en ICMO2)^{4,5} over aanpassingen in het beheer om het welzijn van de grazers in de OVP te

verbeteren. Zij adviseerden onder meer om beschutting voor de dieren te creëren en om '(vroeg) reactief beheer' toe te passen om lijden door verhongering te voorkomen. Dieren die in een slechte conditie zijn en de winter niet door zullen komen, worden daarbij afgeschoten. Door de grote aantallen dieren was een vroeg reactief beheer echter niet goed mogelijk. De aangebrachte beschutting voor de dieren bleek onvoldoende en ineffectief. Adviezen van ICMO2 om de dieren in de winter de kans te geven het gebied te verlaten, werden niet opgevolgd. Als gevolg konden tijdens iedere koude winterperiode verhongerde dieren worden aangetroffen.

Het conflict

Het publiek en de pers verloren hun vertrouwen in de beheerders van de OVP en begrepen niet waarom al dat dierenleed werd getolereerd. Boeren waren verantwoordigd omdat zij wél aan de zorgplicht voor hun dieren gehouden werden, terwijl Staatsbosbeheer de dieren ongestraft kon laten verhongeren. Bijvoeren in de wintermaanden leek voor veel mensen een goede remedie, maar die oplossing was niet aanvaardbaar voor Staatsbosbeheer vanwege de langetermijnconsequenties – namelijk nog meer dieren en dus nog meer problemen in het volgende jaar – en omdat het een inbreuk zou zijn op de natuurlijke processen in het reservaat.

De OVP maken deel uit van Natura 2000 – een Europees netwerk van beschermde natuurgebieden. Biologen betwijfelden openlijk of het 'natuurlijk beheer' wel geschikt was om de door Natura 2000 gestelde doelen te halen. Provinciale bestuurders zagen liever een parkachtig landschap dan een boomloze steppe. Na de grote wintersterfte van 2017/2018 werd opnieuw een adviescommissie ingesteld, ditmaal met Pieter van Geel als voorzitter. Deze commissie adviseerde een breuk met het natuurlijk beheer en stelde onder meer voor om het aantal grote grazers terug te brengen tot 1.100 dieren in de winter en 1.500 in de zomer.⁶ Daarmee zou de kans op voedseltekorten in de winter minimaal worden en zou de vegetatie zich kunnen ontwikkelen tot het gewenste parkachtige landschap. De provincie Flevoland besloot om de adviezen van de commissie van Geel uit te voeren. Dat resulteerde in een nieuw conflict over de vraag *hoe* de aantallen grote grazers moesten worden gereduceerd.

De situatie in 2019

De provincie staat nu tegenover groepen actievoerders van diverse pluimage die tegen het afschot van overtollige dieren zijn. Het alternatief – de dieren wegvangen en naar elders te verplaatsen – wordt uitvoerbaar geacht voor de Koniks, maar niet voor de edelherten. Het advies van de Raad voor Dierenaangelegenheden om uit welzijnsoverwegingen afschot van de edelherten te prefereren boven het wegvangen en verplaatsen⁷, is voor veel actievoerders niet aanvaardbaar. Zij dragen andere oplossingen aan, zoals bijvoeren in de winter in combinatie met anticonceptie, of vervangen van alle grote grazers door zomerbeweiding met landbouwhuisdieren.

Sommige actievoerders gaan voorbij aan het feit dat het in de OVP om een natuurgebied gaat en dat het beheer de in Natura 2000 gestelde doelen moet dienen. Ook is er niet altijd goed nagedacht over de haalbaarheid van de alternatieven. Zo heeft Tom Stout – hoogleraar aan de Universiteit Utrecht, door de actievoerders opgeroepen als deskundige op het gebied van anticonceptie van wilde dieren – uitgerekend dat het tien jaar duurt voordat de populatie naar een aanvaardbaar niveau gedaald is als anticonceptie zou worden toegepast. De verstoringen van de sociale structuur in de hertenpopulatie door de anticonceptie zijn ook niet meegewogen in de afweging tussen afschot en anticonceptie. Intussen heeft de rechter op 19 november 2018 gesanctioneerd dat vier-vijfde van de populatie edelherten gedood mag worden ten behoeve van het welzijn van de overgebleven een-vijfde van die populatie. Om dat welzijn te borgen, wordt de jaarlijkse groei geoogst. De som van de aantallen jaarlijks afgeschoten dieren is dan over een langere periode lager dan wanneer de populatie nu niet zou worden gereduceerd. In plaats van het jaarlijks doden van 1.000 tot 2.000 edelherten bij de uitvoering van vroeg reactief beheer, zullen er vanaf 2019 jaarlijks nog ongeveer 250 dieren worden afgeschoten.

Een mogelijke oplossing

Het advies van de Commissie van Geel en de daarop aansluitende besluiten van de provincie Flevoland zijn weloverwogen. Door de emotionele lading is een gesprek tussen Staatsbosbeheer en de provincie enerzijds en de actievoerende opposenten anderzijds niet goed meer mogelijk. De argumenten waarom de gekozen oplossing de voorkeur verdient boven de alternatieven zou daarom gecommuniceerd moeten worden door een onafhankelijke derde partij, die bestaat uit gezagsvolle bekende Nederlanders.

8.3 Zeehondenopvang

Het probleem

Als er al echte natuur is in Nederland, dan is dat in de Waddenzee en in de Delta. Ingrijpen in deze natuur met het doel het welzijn van individuele dieren te verbeteren, staat op gespannen voet met het principe dat we dieren in de natuur hun eigen leven moeten laten leiden. Maar hoe geven we dan vorm aan onze zorgplicht als we dieren in de natuur zien lijden?

De zeehondenopvang in Nederland is goed georganiseerd. Momenteel zijn er vijf opvangcentra. Vrijwilligers brengen hier jonge zeehondjes die door hun moeder verlaten lijken. De opvangcentra verzorgen de zeehondjes tot ze voor zichzelf kunnen zorgen. Ook volwassen zeehonden kunnen in een opvangcentrum terecht komen. Meestal gaat het dan om gestrande dieren die vermagerd en ziek zijn ten gevolge van een longworminfectie. De opvangcentra behandelen deze dieren met antibiotica en antiwormmiddelen en laten ze los als ze weer op gewicht zijn. Je zou dus zeggen dat we in Nederland goed omgaan met de zorgplicht voor zeehonden met problemen.

Toch heeft een internationale commissie van deskundigen in 2018 geadviseerd om de opvang ingrijpend te veranderen.⁸ Uit onderzoek blijkt namelijk dat ‘eenzame’ babyzeehonden meestal niet verlaten zijn. De moeder is dan de Noordzee opgezwommen om te jagen en komt soms pas meer dan 24 uur later terug. Bovendien blijken de jongen ook bij moeders van andere jongen te zogen als de eigen moeder een poosje weg is. Jonge zeehonden weghalen als er twee uur lang geen moeder te zien is, vergroot dus niet het welzijn van moeder en kind. De moeder zoekt vaak nog twee weken naar haar verdwenen kind.

Ook het opvangen van volwassen zeehonden met longworminfectie is niet onomstreden. Er leven momenteel in de Nederlandse kustwateren wel 20.000 zeehonden. Berekeningen en waarnemingen dat de populatiegroei stagneert, duiden erop dat het voedsel beperkend is geworden en dat er niet meer zeehonden bij kunnen. Als het terugplaatsen van een genezen zeehond lukt – vaak is dat niet het geval omdat de zeehonden die ziek worden een zwak immuunsysteem hebben – dan zou gemiddeld genomen een andere zeehond problemen krijgen door voedselgebrek. De internationale commissie noemde dit ‘zero-sum welzijn’.

De oplossing

De nieuwe inzichten in het gedrag en de populatiebiologie van zeehonden, zoals verwoord in het rapport van de Scientific Advisory Committee on Seal Rehabilitation in the Netherlands⁸ hebben ertoe geleid dat de vier grootste opvangcentra hun beleid hebben aangepast. Er wordt momenteel gewerkt aan de uitvoering van dit beleid op landelijk niveau en aan de voorlichting van het publiek over de omgang met gestrande zeehonden.

8.4 Dieren in het agrarisch gebied

Het probleem

Wanneer de natuur binnendringt in de ruimte die wij als exclusief ons eigendom beschouwen, gaat het schuren. Wilde ganzen die zich voeden op akkers en boerengraslanden, bevers die akkers onder water zetten, wilde zwijnen die een golfbaan omwoelen – ze veroorzaken allemaal schade. Periodiek optredende hoge dichtheden van veldmuizen kunnen plaatselijk schade aan weide- en hooilanden veroorzaken. Plantenetende insecten reduceren het bladoppervlak van gewassen of remmen de groei. Vroeger werden zulke commensalen van de landbouw grotendeels als een onvermijdelijk rendementsverlies gezien. Bovendien wisten de landbouwers dat vraat aan landbouwgewassen niet altijd tot economische schade leidt – soms compenseren planten de verliezen later in het seizoen door sneller te groeien, zich meer te vertakken of rijker te bloeien. De landbouwers waren bereid een zekere schade te accepteren en grepen alleen in als de schade een bepaalde drempel overschreed.

Tegenwoordig wordt schade door dieren uit de natuur nauwelijks meer getolereerd. Als er toch schade is – bijvoorbeeld door ganzen op wintertarwe-akkers – dan moet dat door de overheid vergoed worden, want het is de overheid die verantwoordelijk is voor de hoge ganzendichtheid in ons land. Een ander voorbeeld van nultolerantie is dat wilde zwijnen slechts getolereerd worden in twee gebieden in Nederland, terwijl het een inheemse soort is die in principe in geschikte habitats in heel Nederland voor zou kunnen komen. Dat geldt ook voor edelherten. Eigenlijk is dus voor sommige dieren geen plaats meer in het landschap, behalve in de daarvoor bestemde reservaten. Het probleem daarvan is dat geïsoleerde populaties zich niet kunnen mengen met soortgenoten in andere populaties, waardoor ze

hun erfelijke variatie verliezen en uiteindelijk aan inteelt ten onder gaan. Zo blijkt uit recent onderzoek van Wageningen University & Research⁹ dat wilde zwijnen op de Veluwe geïsoleerd leven van de rest van de Europese populatie en geen erfelijk materiaal kunnen uitwisselen met andere populaties.

De kans dat soorten uitsterven is veel groter in kleine geïsoleerde populaties. Zo verarmen onze natuurgebieden. Bovendien beperken de effecten van de moderne landbouw zich niet tot het landbouwareaal – ze dringen ook door in beschermde natuurgebieden. Daarbij gaat het om de effecten van bemesting, maar ook om pesticiden die via kringlopen in de natuurgebieden terecht komen. Het welzijn van dieren in de natuur is afhankelijk van zulke invloeden. Bepaalde pesticiden verstoren de cognitieve vaardigheden van insecten en de eutrofiering van natuurgebieden door overbemesting maakt voedsel voor veel organismen schaars. De schrikbarende afname van insecten met wel 76% in 27 jaar is niet in landbouwgebied, maar in natuurreservaten vastgesteld.¹⁰

De oplossing

Landbouwgronden vormen dus een belangrijke schakel in het beheer van biodiversiteit en het is niet mogelijk om natuur en landbouw ruimtelijk te scheiden. De nultolerantie voor dieren op landbouwgronden is daarom niet te handhaven zonder negatieve effecten op de biodiversiteit. Onze landbouw zou zich aan deze realiteit moeten aanpassen. Het voornemen om een circulaire landbouweconomie te ontwikkelen, is daarvan een gevolg. Daarnaast erkent een steeds breder publiek dat ecosysteemdiensten zoals bestuiving van groot belang zijn voor de landbouweconomie. Als deze uitgangspunten kunnen worden vertaald in toegepast beleid, zal het conflict kunnen worden opgelost. Het is daarbij de vraag of beleidsaanpassingen voldoende zijn – mogelijk zijn er ook nieuwe verdienmodellen te bedenken voor grondgebruikers.

8.5 Conclusie

De voorbeelden in dit hoofdstuk illustreren dat mensen heel verschillende visies kunnen hebben op de natuur. Sommigen idealiseren natuur als iets waarop de mens (nog) geen invloed heeft uitgeoefend. Anderen vinden dat de natuur in Nederland beheerd moet worden om voort te kunnen bestaan. Feit is dat in onze

kleine land natuur en cultuur samenvallen en sterk van elkaar afhankelijk zijn – overal in ons cultuurlandschap is natuur en overal in ons natuurlandschap is cultuur. De Nederlandse natuur kan meestal niet zonder beheer voortbestaan omdat zij klein en versnipperd is en omdat ze bestaat uit incomplete ecosystemen. Bij dat beheer lopen we snel tegen botsende belangen aan. Het welzijn van individuele edelherten kan botsen met het welzijn van hun soortgenoten en andere diersoorten in de Oostvaardersplassen. Onze goedbedoelde pogingen om gestrande zeehonden te redden, blijken ten koste te gaan van andere zeehonden. En waar dieren het agrarisch gebied betreden, gaan de belangen van mens en dier botsen. Gelukkig is er steeds meer ruimte voor de visie dat een gezonde landbouw ook afhankelijk is van biodiversiteit en dat insecten niet alleen plaagdieren zijn, maar ook een belangrijke rol spelen bij de bestuiving van gewassen en de biologische bestrijding van plagen.

Bronnen

1. Vera, F., 1988. De Oostvaardersplassen: Van spontane natuuroitbarsting tot gerichte natuurontwikkeling IVN/Grasduinen. 168 pp.
2. Rasmussen, D.I., 1947. Biotic communities of the Kaibab Plateau, Arizona Ecol Monograph. 11 (3), 231-275.
3. Staatsbosbeheer, 2018. In maart veel grote grazers in de Oostvaardersplassen afgeschoten. Staatsbosbeheer Nieuws, gepubliceerd op 05-04-2018.
4. ICMO, 2006. Reconciling Nature and Human Interest. Report of the International Committee on the Management of large herbivores in the Oostvaardersplassen (IMCO). Wageningen UR- WING rapport 018, Den Haag/Wageningen. 24 pp.
5. ICMO2, 2010. Natural Processes, animal welfare, moral aspects and management of the Oostvaardersplassen. Report of the second International Commission on Management of the Oostvaardersplassen (ICMO2). Wing rapport 039, Den Haag/Wageningen. 92 pp.
6. Van Geel, P., 2018. Advies beheer Oostvaardersplassen. Kaders voor provinciaal beleid Provincie Flevoland. Rapport van de externe begeleidingscommissie Oostvaardersplassen, 78 pp.
7. RDA, 2018. Dierenwelzijn bij herplaatsing grazers Oostvaardersplassen. RDA, Den Haag. 7 pp.
8. Van der Zande, A.N., van Alphen, J.J.M., Goodman, S.J., Meijboom, F.L.B., Stegeman, A.J. en Thompson, D., 2018. Advice of the Scientific Advisory Committee on Seal Rehabilitation in The Netherlands. Wageningen Environmental Research, Wageningen. 86 pp.
9. De Groot, G.A. en Jansman, H.A.H., 2018. Hernieuwde uitwisseling bij de Veluwe zwijnen werpt vruchten af. Zoogdier. 29 (2018)3, ISSN 0925-1006, p. 3-5.
10. Hallmann, C.A., Sorg, M., Jongejans, E., *et al.*, 2017. More than 75 percent decline over 27 years in total flying insect biomass in protected areas. PLoS One. 12, 18-22.

9. Heel Holland doodt

SCHURENDE KWESTIES RONDOM HET DODEN VAN DIEREN

Helft van Nederlanders vindt dat de mens niet alle soorten dieren mag doden, ook al gebeurt dat snel en pijnloos

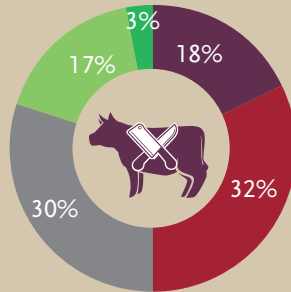
De helft van de Nederlanders (50%) vindt dat de mens niet alle soorten dieren mag doden, ook al gebeurt dit snel en pijnloos.

Er zijn wel rechtvaardigingen voor het doden van dieren. De belangrijkste zijn:

- als het een gevaar vormt voor mensen (84%);
- en als het dier ernstig en uitzichtloos lijdt (83%)

Daarna noemt men pas dat het rechtvaardig is om 'voor voedsel' een dier te doden (45%).

De mens mag alle soorten dieren doden, mits dit snel en pijnloos gebeurt.

Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent.

Basis: alle respondenten (n=2.010)

Belangrijkste rechtvaardigingen voor het doden van dieren

Als dieren een gevaar vormen voor mensen (bijvoorbeeld agressiviteit, overbrengen van ziekten)

84%

Als dieren ernstig en uitzichtloos lijden

83%

Voor voedsel

45%

Als dieren schade doen aan eigendommen van de mens (o.a. ganzen, muskusrat, muizen)

32%

Voor de beheersjacht

12%

Voor medicijnonderzoek

12%

Anders

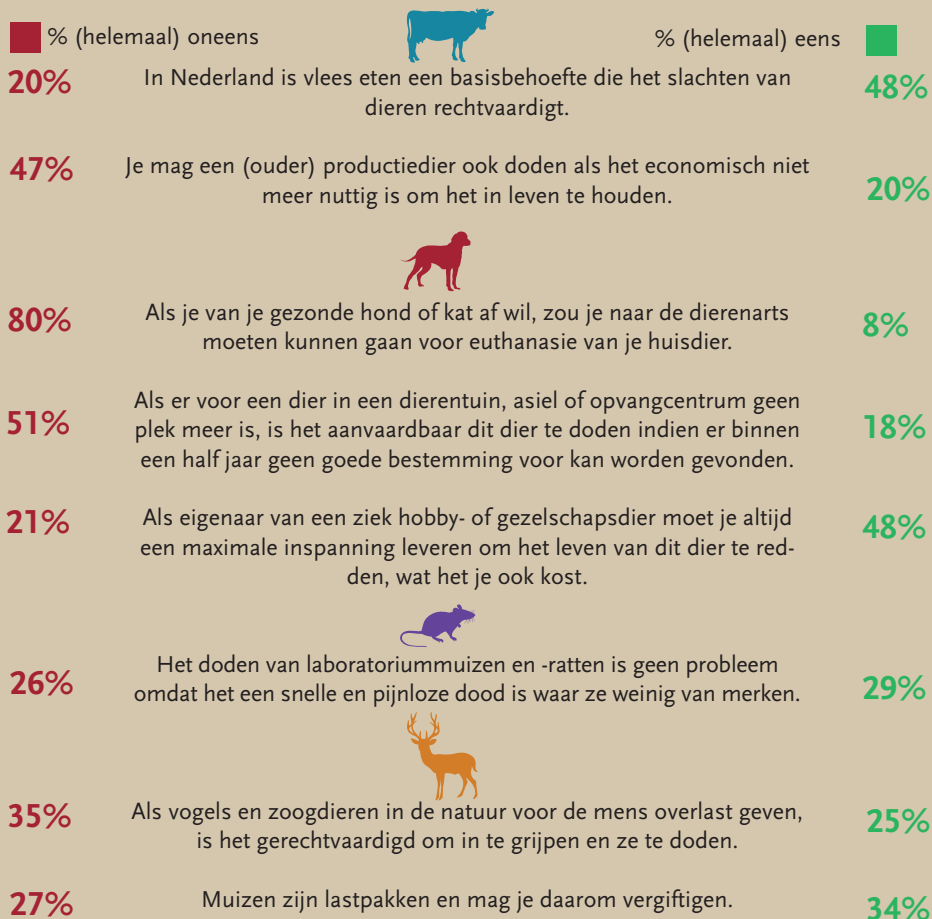
1%

Zet de 3 volgens u belangrijkste rechtvaardigingen voor het doden van dieren op volgorde van belangrijkheid. Basis: alle respondenten (n=2.010)

Proefdieren en kleine natuurdieren lijken eerder (zonder reden) gedood mogen te worden dan andere diergroepen

Bij het doden van dieren maakt het ook uit over welke diergroep we het hebben. Nederlanders zijn het er vaker niet (dan wel) mee eens dat productie- en recreatiedieren worden gedood wanneer ze oud zijn, er geen plek voor is of als ze overlast veroorzaken. Kleine proefdieren en natuurdieren lijken tot een andere categorie te behoren: 29% van de Nederlanders is het er bijvoorbeeld (helemaal) mee eens dat het geen probleem is om laboratoriummuizen en -ratten te doden.

ENQUÊTERESULTATEN

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Het doden van dieren roept veel vragen, onduidelijkheden en aannames op – en heel veel emoties. In sommige situaties is het doden van dieren algemeen geaccepteerd, zoals euthanasie van lijdende dieren. In andere situaties ligt het veel gevoeliger, zoals het ruimen van gezonde dieren in het kader van dierziektebestrijding. En we zijn inconsequent – we behandelen verschillende dieren, of zelfs dezelfde dieren in verschillende sectoren, niet altijd gelijk. Hoe erg is dat? In dit hoofdstuk bespreken we enkele dilemma's rondom het doden van dieren en proberen we grip te krijgen op de belangrijkste knelpunten.

9.1 Het einde van het leven

Voordat we deze schurende kwestie bespreken, zullen we eerst een aantal vragen moeten beantwoorden. Wat is eigenlijk dood? Hebben dieren de dood als toekomstbeeld? En door wie mogen dieren gedood worden, op basis van welke criteria?

Wat is dood?

Dood is een toch wel onbekend fenomeen, hoewel het een zekerheid is in ons leven. Wellicht zijn we er bang voor, zien we het als een overgang naar een volgend leven, of hebben we het een plaats gegeven in een geloofsbeleving. Maar eigenlijk weten we niet wat we kunnen verwachten. Volgens een definitie op Wikipedia is dood een onomkeerbare toestand waarbij een voorheen levend organisme niet meer groeit en geen metabolisme of andere actieve levensfuncties meer heeft.¹ Belangrijk in deze formulering is dat alleen *levende* organismen dood kunnen gaan. Rotsen zijn dus niet dood want ze hebben nooit geleefd.

Bij mensen onderscheiden we verschillende definities van dood, bijvoorbeeld klinisch dood, biologisch dood en hersendood. Bovendien bestaat er ook nog juridisch dood. Hoe ingewikkeld dat is, wordt bijvoorbeeld duidelijk als een hersendood persoon – vlak EEG, dus juridisch dood – kunstmatig 'in leven' gehouden wordt met een hart-long machine om organen te kunnen verwijderen voor transplantatie. Ook kan een vermist persoon juridisch dood worden verklaard, terwijl het niet zeker is dat dit een onomkeerbare toestand is. Bij dieren kennen we deze verschillende beschrijvingen van dood niet. In de Wet Dieren² wordt bijvoorbeeld geen onderscheid gemaakt tussen juridisch dood en biologisch dood.

Doodgaan als toekomstbeeld

Dieren lijken net zo weinig naar de dood te verlangen als mensen. Zelfmoord lijkt bijvoorbeeld onder dieren niet voor te komen, zelfs niet als hun welzijn sterk geschaad wordt. Er zijn wel verhalen over dieren die zichzelf doden, bijvoorbeeld dolfijnen die zichzelf in gevangenschap verdrinken. Is dit dan zelfmoord?

In een NRC-artikel uit 2012³ verklaarde bioloog Midas Dekkers het benoemen van deze activiteiten als zelfmoord als volgt: 'Ik denk dat mensen het troostrijk vinden hun eigen tekortkomingen in het dierenrijk terug te zien.' Dekkers geeft aan dat de term 'zelfmoord' impliceert dat het doel van het gedrag de eigen dood is. Dat vergt dat de dieren beseffen wat de dood is en zich realiseren dat ze de dood zelf kunnen bewerkstellen. In hetzelfde artikel stelt etholoog Jan van Hooff: 'Wil een bij zichzelf doden als ze haar lijf openrukt door te steken? Nee. Dat is een noodlottig gevolg van instinctief verdedigingsgedrag, waar het dier zich niet bewust van is.' Maar onder primaten en olifanten zijn er wel degelijk aanwijzingen van doodsbesef, zegt Van Hooff. 'Ze kunnen ontdaan zijn wanneer een soortgenoot sterft. Maar dat betekent niet dat ze beseffen dat dit hun ook kan en gaat gebeuren.' Antonio Pretti schrijft in zijn artikel 'Suicide among animals: a review of evidence'⁴ dat er eigenlijk geen bewijs is dat dieren zelfmoord plegen, maar dat het ook moeilijk is hierover goede – wetenschappelijk valide – data te verzamelen.

Beslissingen over doden

Beslissingen over wie *mensen* mag doden en op welke gronden, zijn vastgelegd in wetgeving. Maar behalve wetgeving spelen ook ethische en maatschappelijke aspecten een rol. Frans Stafleu beschreef in het boek *The end of animal life: a start for ethical debate*⁵ dat er een taboe bestaat rond het doden van mensen, maar niet – of in mindere mate – rond het doden van dieren. Volgens Stafleu bestaat er een belangrijke sociaal-ethische regel dat mensen niet gedood mogen worden. Er zou dus zoiets bestaan als een evolutionair dogma om groepsgenoten niet te doden. Hoe gevoelig het doden van mensen ligt, blijkt wel uit de ingewikkelde euthanasiewetgeving in Nederland. Verschillende groepen hebben al rechtszaken aangespannen om die wet duidelijker te krijgen. Let wel: in de meeste landen in de wereld is euthanasie bij wet verboden. Ook ten tijde van oorlog proberen we het doden van mensen te reguleren – er bestaat oorlogsrecht en de Geneefse conventie beschrijft een acceptabele manier om met gevangenen soldaten om te

gaan. Alles om te voorkomen dat er mensen zonder goede reden gedood worden. Ook voor dieren is er wetgeving, maar daar staat zeker niet alles in beschreven. Voor bepaalde diersoorten zijn in de wet duidelijke redenen voor doden vastgelegd, bijvoorbeeld bij onmiddellijk gevaar voor mensen (in artikel 1.10 van het Besluit houders van dieren) of voor bedrijfsmatige productie van dierlijke producten (in artikel 2.10 van de Wet dieren). Er zijn ook minder duidelijk beschreven redenen voor het doden van dieren, die – ook bij wet – wel geaccepteerd zijn, zoals bijvoorbeeld het doden van plaagdieren. Daar wordt bij mensen veel genuanceerder over gedacht – misschien mag een terrorist tijdens een aanslag nog wel gedood worden, maar de doodstraf is in Nederland afgeschaft.

Binnen de wetgeving zijn ook niet alle dieren gelijk. Voor honden, katten en gehouden ganzen is er aparte wetgeving, waarin wordt geregeld dat uitsluitend dierenartsen de dieren mogen doden, om lijden te voorkomen.⁶ Voor andere diersoorten geldt dit niet, zolang de ‘doder’ maar deskundig is en de manier van doden zo diervriendelijk mogelijk – zo gering mogelijk lijden. Sommige diersoorten mogen we doden om ze op te eten, terwijl dat bij andere niet mag – varken versus hond. Dieren met de minste rechten zijn plaagdieren, hoewel we daar ook wetgeving zien ontstaan, met name op het gebied van deskundigheid in plaagdierenbestrijding en de gebruikte methodes – beperkingen op het gebruik van chemische stoffen of bepaalde mechanische methoden.

9.2 Geaccepteerde redenen voor het doden van dieren

Euthanasie als dierenwelzijnsmaatregel

Het voorkómen van lijden wordt doorgaans gezien als een rechtvaardige reden om dieren te doden. Veel literatuur suggereert dat dit voor dieren beter geregeld is dan voor mensen. Stafleu⁵ bespreekt bijvoorbeeld een casus van een veehouder die ongeneeslijke ziek is, maar niet in aanmerking komt voor euthanasie. De veehouder zou tegen de dokter gezegd hebben: ‘Zelfs een koe zou nu gedood worden, terwijl we een medemens laten lijden.’ In onze publieksenquête⁷ zat een vraag ‘Zet de drie volgens u belangrijkste rechtvaardigingen voor het doden van dieren op volgorde van belangrijkheid.’ Maar liefst 83% van de respondenten koos ‘als dieren ernstig en uitzichtloos lijden’ als een van de drie belangrijkste rechtvaardigingen. Bij gezelschapsdieren wordt zelfs vaker van ‘uit zijn lijden verlossen’ gesproken dan van euthanasie.

Mensen en gezelschapsdieren hebben in deze moderne tijd een bijzonder ‘contract’. Dieren geven mensen gezelschap – door sommigen zelfs ‘liefde’ genoemd. De dieren krijgen in ruil daarvoor voeding, verzorging en aandacht, ook wel liefde genoemd. Dit contract is natuurlijk eenzijdig vanuit de mens opgesteld. Het uitvoeren van werktaken – zoals het erf beschermen of een kar trekken – is in veel gevallen uit dit contract verdwenen en vervangen door de taak van gezelschap bieden. Wat gaat er dan meespelen op het moment dat ons geliefde gezelschapsdier iets gaat mankeren of gaat lijden? Eerst zal meestal gezocht worden naar medische verzorging. Door de ontwikkeling van de diergeneeskunde kan hoogwaardige veterinaire zorg geboden worden. Maar op een gegeven ogenblik gaan afwegingen zoals lijden, kwaliteit van leven, de verwachte resterende levensduur en kosten van de veterinaire zorg een rol spelen. Deze zijn deels dier-afhankelijk, maar worden ook sterk gekleurd door het toekennen van menselijke eigenschappen aan dieren (antropomorfisme). Bovendien gaan ook de financiële en sociale situatie van de eigenaar, de druk vanuit de omgeving en bijvoorbeeld een naderende vakantie of een gewenste zwangerschap, meewegen. Dit alles kleurt dan sterk het moment wanneer wordt ingegrepen. Het lijden van het dier is dan mogelijk niet meer de bepalende factor.

In het eerdergenoemde boek *The end of animal life: a start for ethical debate* plaatst Joost van Herten⁸ een paar kanttekeningen bij het doden van dieren om ze uit hun lijden te verlossen. Hij geeft aan dat mensen lijden anders beleven dan dieren – wij kunnen verder denken dan het lijden. Ouderen nemen bijvoorbeeld fysiek lijden soms op de koop toe omdat ze de kleinkinderen willen zien opgroeien. Waarschijnlijk kunnen dieren dit niet – die lijden alleen maar in het nu. Wij mensen vullen zaken zoals kwaliteit van leven in voor onze huisdieren. Het lijden van het dier is een gezamenlijk lijden van mens en dier geworden, wat zelfs nog context-afhankelijk is. Een dier in een asiel wordt anders beoordeeld dan een dier in een gezinssituatie. Daardoor zullen sommige dieren te laat of juist te vroeg geëuthanaseerd worden. Dierenartsen worden ook geconfronteerd met het ‘lijden’ van eigenaren zonder lijden van dieren, bijvoorbeeld als de kat incontinent is in huis. Euthanasie is dan natuurlijk niet het uit het lijden verlossen van het dier.

Ook landbouwhuisdieren en paarden worden geëuthanaseerd. Daar is – zeker in de landbouwhuisdierensector – context vaak belangrijker dan het lijden van het dier, bijvoorbeeld economisch rendement, waarde van het dier. In de euthanasiewetgeving voor mensen staat het moment dat iemand zelf om euthanasie vraagt centraal. Daarna zal door een deskundige getoetst worden of dit het juiste moment is. Geen enkel dier geeft een gewenst euthanasiemoment aan. Dus wanneer wetgeving voor mensen leidend zou zijn binnen de dierenwereld, is euthanasie van dieren onmogelijk.

Doden voor consumptie

Een andere wettelijk gerechtvaardigde reden om dieren te doden, is het doden van landbouwhuisdieren voor consumptie. Dat gaat om duizenden dieren per dag. In onze publieksenquête koos 45% van de respondenten ‘voor voedsel’ als een van de drie belangrijkste rechtvaardigingen voor het doden van dieren. Voordat we op de rechtvaardiging van het doel ‘consumptie’ in gaan, zullen we eerst de wijze van het doden van productiedieren bespreken.

In de wet is vastgelegd dat het doden van landbouwhuisdieren door een deskundig persoon uitgevoerd moet worden, ‘met beperking van lijden’. Dat gebeurt door verbloeden – de halsslagader wordt doorgesneden, zodat het bloed snel kan wegvloeien. Het dier sterft dan aan een anemische shock. Verbloeden is behalve een eenvoudige manier om te doden ook een praktische manier om bloed uit een dier te krijgen. Dat heeft een positieve invloed op de kwaliteit van het vlees en de voedselveiligheid.

Om het lijden van de dieren te beperken, is vastgelegd dat ze vóór verbloeden eerst bedwelmd moeten worden. Dit kan op verschillende manieren: gas, elektriciteit of schietmasker. Bij uitzondering wordt verbloeden zonder bedwelming toegelaten in het kader van ritueel of religieus slachten. Dit staat in Nederland al ruim een eeuw ter discussie en werd in 2013 in de Eerste en Tweede kamer besproken. Uiteindelijk woog voor de Eerste Kamer de vrijheid van godsdienst – vastgelegd in de grondwet – zwaarder dan het veronderstelde lijden van ritueel geslachte dieren. Overigens is bedwelmen geen garantie voor een vreedzame dood – er is altijd kans op lijden, bijvoorbeeld benauwdheid bij verstikking door gas of stress bij individuele elektrische bedwelming.

Terug naar de rechtvaardiging van doden voor consumptie. In onze publieks-enquête was 48% van de respondenten het (helemaal) eens met de stelling dat vlees eten in Nederland een basisbehoefte is die het slachten van dieren rechtvaardigt. Het doden van dieren omdat mensen vlees willen eten is langdurig door de maatschappij geaccepteerd geweest, maar het wordt steeds vaker ter discussie gesteld. De media-aandacht voor het slachten van dieren en eventuele misstanden roepen heftige emoties op. Ook wordt de gemiddelde consument liever niet geconfronteerd met (beelden van) dode dieren. Vlees in een bakje in de supermarkt is prima, maar het feit dat daarvoor dieren moeten worden gedood, is bij voorkeur onzichtbaar voor de consument. Deze tegenstrijdige gevoelens uitten zich bijvoorbeeld in maatschappelijke onrust toen varkenskarkassen bij een slachthuis in IJsselstein vanaf de weg zichtbaar waren.⁹

De drang en het verlangen van mensen om vlees te eten heeft ook een historische verklaring. In een hoofdstuk in *The end of animal life: a start for ethical debate*¹⁰ staat een citaat waarin Walter Burkert beschrijft dat vlees meer is dan voeding – veel mensen associëren vlees met kracht, rijkdom, vieringen en luxe. Wanneer vlees net als groente uitsluitend als voedingscomponent gezien zou worden, dan zou met het op de markt komen van steeds meer kwalitatief prima vleesvervangers de consumptie van vlees toch vanzelf moeten gaan dalen. Dit omdat het dan niet maatschappelijk aanvaardbaar zou zijn om voor die specifieke voedingscomponent dieren te doden.

Vleeseters geven vaak aan dat ze vlees consumeren omdat ze dat nou eenmaal lekker vinden en zo gewend zijn – vlees als historisch aanvaard genotsmiddel. Anderen associëren vlees eten met gevaren voor ons milieu, suboptimaal welzijn van landbouwhuisdieren en met de noodzaak om dieren te doden. Het houden van landbouwhuisdieren schuurt daarbij misschien wel meer dan het doden. Deelnemers van de *break-out* sessie over het doden van dieren op het RDA-congres in februari 2019 concludeerden dat het huidige veehouderijsysteem spanning veroorzaakt tussen de intrinsieke en de economische waarde van het dier. Veehouders moeten bijvoorbeeld zwakke jonge dieren doden omdat er economisch geen ruimte is om tijd en energie te steken in het verzorgen van deze dieren. Het doden van deze dieren kan gepaard gaan met welzijnsproblemen, bijvoorbeeld als er voor het doden geen bedwelming plaatsvindt, als

er niet-toegestane manieren van doden worden gebruikt of als de toegestane methode van doden niet juist wordt uitgevoerd.

Proefdieren

In de wet en in de ethiek is het doden van proefdieren in dierexperimenteel onderzoek een goed beschreven en geaccepteerde reden om dieren te doden. Dit wordt vaak een 'noodzakelijk kwaad' genoemd. In onze publieksenquête was 29% van de respondenten het (helemaal) eens met de stelling 'Het doden van laboratoriummuizen en -ratten is geen probleem omdat het een snelle en pijnloze dood is waar ze weinig van merken.' Zoals we hieronder zullen zien, kleven er toch dilemma's aan het doden van proefdieren, zoals bijvoorbeeld beschreven door Fentener van Vlissingen¹¹ en Franco en Olsson¹².

Proefdieren kunnen gedurende of na afloop van een experiment om verschillende redenen gedood worden. Veel proefdieren worden sowieso aan het eind van een experiment gedood. Het kan zijn dat men dit in het belang van het dier acht – om lijden te stoppen. Maar het experiment zelf kan ook vereisen dat het proefdier wordt gedood, bijvoorbeeld om organen morfologisch of pathologisch te onderzoeken of om bloed op te vangen. Een derde reden voor het doden van proefdieren is het elimineren van overbodige dieren, bijvoorbeeld omdat er alleen mannelijke dieren nodig zijn voor een experiment of omdat de dieren niet gebruikt worden maar al wel gefokt zijn.

De eerste twee redenen lijken wetenschappelijk en ethisch juist. Hoewel bijvoorbeeld het opvangen van bloed geen reden hoeft te zijn om de dieren te doden; men zou ook meer proefdieren in het experiment kunnen gebruiken en dan per proefdier een kleinere hoeveelheid bloed afnemen. Wel ontstaat dan een lastige afweging tussen het gebruiken van meer proefdieren of het doden van enkele. Het doden van proefdieren aan het eind van het experiment – hoe diervriendelijk dit ook gebeurt – zou nader bekeken moeten worden. Kunnen dieren hergebruikt worden in een volgend experiment of is dit nu juist ethisch weer niet aanvaardbaar? Ook hier ontstaat een afweging tussen het gebruik van veel dieren met een geringe welzijnsbeperking en daaropvolgend de dood, versus minder dieren met herhaalde welzijnschade omdat ze blijven leven. Herplaatsing van proefdieren na afloop van een experiment is in het verleden bijvoorbeeld bij mensapen gedaan,

door huisvesting bij Stichting AAP. Mogelijk zal dit ook nog kunnen voor experimenteel gebruikte katten en/of honden, maar voor ratten en muizen zal dit veel moeilijker gaan.

Het stoppen van lijden van het proefdier als reden voor doden, wordt gereguleerd via het begrip 'humaan eindpunt'. In gevallen van progressieve ziekten of onvoorziene welzijnsproblemen die onmiddellijk ingrijpen vereisen, wordt het doden van het dier in het algemeen gezien als de beste keuze. Deze keuze is vaak zelfs wettelijk vereist. De laatste reden, het doden van niet gebruikte of niet te gebruiken dieren – vaak surplusdieren genoemd – staat wel degelijk ter discussie op initiatief van diverse dierbeschermingsorganisaties.

Het doden van surplusdieren speelt overigens niet alleen bij proefdieren. Ook bij landbouwhuisdieren en dieren in dierentuinen bestaat het doden van meestal mannelijke surplusdieren omdat deze niet bruikbaar zijn. Denkt u aan de haantjes in de legsector, de bokjes in de melkgeitenhouderij en de jonge mannetjes in dierentuinen die elkaar vanwege territoriumdrift niet dulden. De samenleving vraagt oplossingen van de sectoren waar dit speelt. Zo probeert men bijvoorbeeld binnen de geitenhouderij een markt te ontwikkelen voor geitenvlees, waar de bokjes voor kunnen worden afgemest. Wanneer er echter geen goede leefomstandigheden worden gecreëerd, zou dit mogelijk met meer (langdurig) dierenleed gepaard kunnen gaan dan het doden van de surplusbokjes.

9.3 Discutabele redenen voor het doden van dieren

In het algemeen roept het doden van gezonde dieren zonder duidelijke reden uiteraard de meeste weerstand op. Dit lijkt echter ook afhankelijk te zijn van de diersoort.

Ruimen van productiedieren

Het ruimen van gezonde landbouwhuisdieren in het kader van de bestrijding van een besmettelijke dierziekte ligt gevoelig. Recente voorbeelden zijn het ruimen van gezonde koeien in verband met de bestrijding van mond-en-klauwzeer en het ruimen van gezonde varkens in het kader van varkenspest. Het ruimen veroorzaakte toen veel onbegrip bij burgers, belanghebbenden en deskundigen. Het doden van

gezonde dieren uit economische overwegingen ligt heel gevoelig – zeker wanneer goede alternatieven geblokkeerd lijken te worden door internationale politieke of handel-gerelateerde argumenten, zoals het non-vaccinatiebesluit bij mond-en-klauwzeer of het ruimen van met een marker-vaccin gevaccineerde runderen. Het ruimen van kippen in verband met aviaire influenza lijkt minder onrust te veroorzaken. Mogelijk speelt hier niet alleen de beperkte aaibaarheid van kippen een rol, maar ook het feit dat aviaire influenza zou kunnen muteren in een influenzavirus dat zeer gevaarlijk is voor mensen. Het ruimen van gezonde dieren om gezondheidsrisico's voor mensen te beperken, lijkt namelijk voor mensen makkelijker te accepteren. Denkt u bijvoorbeeld aan geiten met Q-koorts. In de publieksenquête noemde maar liefst 84% van de respondenten 'als dieren een gevaar vormen voor mensen (bijvoorbeeld agressiviteit, overbrengen van ziekten)' als een van de belangrijkste rechtvaardigingen om dieren te doden. Voor de dieren zelf zal dit zeker geen afweging zijn.

Dieren die overlast geven

In hoofdstuk 3 is al veel gezegd over het doden van dieren die overlast geven. De meningen daarover zijn verdeeld. In de publieksenquête was 25% van de respondenten het (helemaal) eens met de stelling 'Als vogels en zoogdieren in de natuur voor de mens overlast geven, is het gerechtvaardigd om in te grijpen en ze te doden' en 34% was het (helemaal) eens met de stelling 'Muizen zijn lastpakken en mag je daarom vergiftigen.'

Op het RDA-congres van 14 februari 2019 is tijdens een *break-out* sessie gediscussieerd over het doden van plaagdieren. De stelling 'Bij het doden van plaagdieren is effectiviteit belangrijker dan dierenwelzijn' riep heftige reacties op bij de deelnemers. Hoewel de meerderheid de stelling onderschreef, waren ook voorstanders van mening dat we dierenwelzijn-overwegingen sterker mee moeten nemen in plaagdierbestrijdingsplannen. Tegenstanders van de stelling riepen op veel meer aandacht te geven aan diervriendelijke alternatieven van plaagdierbestrijding, zoals bijvoorbeeld het verplaatsen van dieren of het aantrekkelijker maken van alternatieve leefgebieden.

Overlast kan ook de vorm hebben van milieubeschadigingen of milieu-stress. Milieu-stress kan secundair ook welzijnsproblemen bij dieren veroorzaken. Ben

Mepham¹³ noemt als voorbeeld het doden van olifanten in Zuid-Afrika, waar in bepaalde gebieden het aantal olifanten dusdanig was toegenomen dat milieu-gerelateerde problematiek ontstond. Dit speelt momenteel ook in Botswana. In mei 2019 maakte de regering van dit land bekend dat zij de ban op de olifantenjacht na vijf jaar op zullen heffen vanwege het toenemend aantal conflicten tussen mensen en de dieren¹⁴. Volgens tegenstanders van het jachtverbod veroorzaken de olifanten problemen bij boeren, onder meer door oogsten te vernielen. Bij confrontaties raken ook regelmatig mensen gewond en soms vallen er zelfs doden. Zoals in hoofdstuk 3 uitgebreid besproken is, moeten individuele dierrechten – in dit geval het recht op leven van de olifanten – in dit soort situaties bezien worden in een bredere ecologische context – het belang van andere dieren en planten – en afgewogen worden met de belangen van de menselijke inwoners van het gebied – voedingsproblematiek en beschadiging van landbouwgebieden. In Zuid-Afrika ontstond een ethisch debat waarin alternatieven voor doden duidelijk op tafel kwamen, zoals geboorte-beperkende maatregelen en het verplaatsen van dieren. Deze bleken echter op dat moment niet haalbaar.

Soms doden mensen dieren preventief om de kans op een uitbraak van een dierziekte te verkleinen. Zo mogen wilde zwijnen alleen maar in specifieke gebieden in Nederland voorkomen. Dit kwam schrijnend naar voren toen in Limburg twee wilde zwijnen die net met veel moeite uit het water gered waren, zonder omhaal gedood werden door een jachtopziener omdat ze toevallig aan de verkeerde kant van het water terecht waren gekomen – een gebied waar geen wilde zwijnen mogen leven.

De jacht

Het doden van dieren door de jacht schuurt. Het jagen heeft zich grotendeels ontwikkeld van vermaak voor edellieden en koningen – hoewel dit ook nog steeds plaats vindt – tot een activiteit in het kader van faunabeheer. Gedurende het jachtseizoen mogen mensen met een jachtakte jagen op een aantal wettelijk aangewezen diersoorten – haas, patrijs, wilde eend, fazant en konijn. Alle andere dieren mogen alleen bejaagd worden wanneer het provinciaal bestuur daar toestemming voor geeft ten behoeve van faunabeheer. Uitzonderingen zijn de zwarte rat, de bruine rat en de huismuis – zij mogen als ongedierte worden gedood.

Faunabeheer mag plaatsvinden als er gevaar dreigt – bijvoorbeeld voor de volksgezondheid of de openbare orde – of als er schade kan ontstaan aan gewassen, vee, flora en/of fauna. De provincies maken faunabeheerplannen, waarin per gebied en voor elke diersoort staat hoeveel dieren het gebied maximaal kan huisvesten zonder dat er gevaar of schade dreigt. Per gebied telt men hoeveel dieren er van een bepaalde diersoort zijn – de wildstand. Tellingen worden vaak uitgevoerd door jagers en tellers en georganiseerd door wildbeheereenheden in samenwerking met de faunabeheereenheden. Als de wildstand te hoog is, volgt toestemming voor jacht. Faunabeheereenheden zijn paritair samengesteld en bestaan bijvoorbeeld uit vertegenwoordigers van boeren, grondbezitters, jagers, terrein-beherende organisaties, gemeenten en dierenbescherming. Daarmee heeft het faunabeheer een hoog democratisch gehalte. Wat schuurt, is dat het tellen van de dieren vaak door de jagers zelf uitgevoerd wordt. Critici betwijfelen ook of de bepaling van het aantal dieren dat een bepaald gebied aankan, wel juist gebeurt. Een recente vergelijking van reguliere grondtellingen van reeën – in een relatief beperkt natuurgebied – met tellingen door een drone met warmtecamera wees echter uit dat de reguliere grondtelling een significante *onderschatting* van het aantal aanwezige dieren opleverde en bovendien slecht herhaalbaar bleek.¹⁵

Bovendien is er veel discussie of afschieten überhaupt wel de oplossing is voor het beheersen van de problemen en of er voldoende aandacht is voor alternatieven.¹⁶ Daarnaast wordt er getwijfeld aan de argumenten met betrekking tot schade. Voor het afschieten van wilde zwijnen en reeën wordt bijvoorbeeld vaak het argument van schade aan gewassen, vee, flora en/of fauna aangedragen. In het geval van bossen is het de vraag of vraat aan bomen echt schadelijk is, of dat het onderdeel van de natuurlijke balans vormt. Mogelijk is het feitelijke probleem hier niet schade aan de flora, maar economische schade wanneer houtkap het verdienmodel is. En natuurlijk veroorzaakt het omploegen van een maisveld door wilde zwijnen economische schade voor de boer, maar kan deze schade ook niet worden voorkomen door betere afrastering?

Provincies noemen de verkeersveiligheid ook vaak als argument om het aantal dieren in een gebied te beperken. Aanrijdingen met groot wild veroorzaken veel schade – met mogelijk ernstige gevolgen voor automobilisten – maar zijn meestal dodelijker voor de dieren dan voor de mens. Tegenstanders van de jacht geven aan

dat juist de onrust door het jagen – waardoor dieren wegvluchten – ongelukken zou kunnen veroorzaken. Zij opperen alternatieven zoals afrastering van wegen. Ook de Dierenbescherming geeft aan dat alternatieven voor de jacht te weinig aandacht krijgen. Volgens hen zou het bijvoorbeeld logischer zijn om – in plaats van honderdduizenden ganzen af te schieten – gebieden waar we geen ganzen willen onaantrekkelijk te maken voor deze dieren en andere gebieden juist aantrekkelijk. Regulatie van het aantal dieren in de natuur zal noodzakelijk blijven, met name wanneer toppredatoren niet aanwezig zijn (zie ook hoofdstuk 3).

Wij zijn van mening dat we het doden van dieren – en dus ook de jacht – niet kunnen accepteren wanneer er geen reden (meer) voor dat doden bestaat. In dit verhaal mag overigens niet ontbreken dat jagen ook gewoon geld oplevert. Misschien dat dit in Nederland beperkt is, maar in delen van Afrika is de jacht op wilde – soms zelfs beschermde – dieren vaak een belangrijke bron van inkomsten. Er worden daar zelfs wilde dieren speciaal gefokt en uitgezet om door grof betalende jagers gedood te worden. Voor de lokale bevolking is dit een verdienmodel om honger en armoede te bestrijden en kan het nodig zijn om wildparken in stand te houden. Dit wordt wereldwijd als schurend ervaren, getuige de consternatie over de foto van de Spaanse koning Juan Carlos naast een door hem geschoten olifant in Botswana en de foto van de Amerikaanse tandarts naast de dode leeuw Cecil.

9.4 De rol van de RDA

Soms is schuren (hard wrijven) nodig om iets te laten glanzen. In deze context is dat glanzen wellicht acceptatie. In de 25 jaar waarin de RDA gevraagd en ongevraagd advies heeft gegeven over dieraangelegenheden, ging dit vaak over het doden van dieren. Een snelle inventarisatie van de zienswijzen op de RDA-website leert ons dat het merendeel wel iets te maken heeft met het doden van dieren.¹⁷⁻²⁹ Jammer genoeg hebben alle inspanningen van de RDA er nog niet toe geleid dat de schurende kwesties over het doden van dieren geheel verhelderd zijn – laat staan geaccepteerd. Misschien is het schuren zelfs nog toegenomen. Voorbeelden zijn acties vanuit de politiek door de Partij voor de Dieren, vanuit groepen als ‘Wakker dier’ of ‘Varkens in Nood’ en vanuit veel betrokken burgers – aangewakkerd door sensationele berichten op de sociale media.

Dit alles zorgt ervoor dat vele groeperingen en individuen zullen blijven schuren. Een ideale wereld zonder dierenleed zal er waarschijnlijk nooit komen. Ook de RDA zal deze kwesties aan de orde blijven stellen. Ontwikkelingen zoals klimaatverandering, exponentiële bevolkingsgroei en de ontwikkeling van kweekvlees vragen bovendien om nieuwe afwegingen over het doden van dieren. Bijvoorbeeld het beperken van het gebruik van fossiele brandstoffen door middel van windmolens – deze molens doden vogels en waterdieren. Zie hier een mogelijk onderwerp voor een toekomstige zienswijze: ‘Klimaatbeleid en het doden/lijden van dieren’.

Bronnen

1. Wikipedia-pagina over dood: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Dood>. Bezocht op 01-12-2018.
2. Wet Dieren: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2018-11-01>. Bezocht op 01-12-2018.
3. Rueb, T., 2012. Plegen dieren wel eens zelfmoord? NRC.nl, artikel geplaatst op 01-06-2012. Bezocht op 01-12-2018.
4. Preti, A., 2007. Suicide among animals: a review of evidence. *Psychol Rep.* 101 (3), 831-848.
5. Stafleu, F.R., 2016. Even a cow would be killed ...: about the difference between killing (some) animals and (some) humans. *In* Meijboom, F.L.B. en Stassen, E. N. (Red), *The end of animal life. A start for ethical debate.* Wageningen Academic Publishers, Wageningen. pp. 103-114.
6. Dierenwelzijnsweb, 2014. Doden van honden, katten en ganzen strafbaar. Nieuwsbericht geplaatst op 30-06-2014. Bezocht op 01-12-2018.
7. Kantar Public, 2018. De staat van het dier. Rapportage december 2018 in opdracht van de Raad voor Dierenaangelegenheden. Kantar Public, Amsterdam. 38 pp.
8. Van Herten, J., 2016. Killing of companion animals: to be avoided at all costs? *In* Meijboom, F.L.B. en Stassen, E. N. (Red), *The end of animal life. A start for ethical debate.* Wageningen Academic Publishers, Wageningen. pp. 203-224.
9. Hotse Smit, P., 2018. Deze varkenslachter uit IJsselstein probeert de conservatieve varkensindustrie duurzamer te maken. *De Volkskrant*, 14-04-2018.
10. Grimm, H. en Huth, M., 2016. The ‘significance of killing’ versus the ‘death of an animal’. *In* Meijboom, F.L.B. en Stassen, E. N. (Red), *The end of animal life. A start for ethical debate.* Wageningen Academic Publishers, Wageningen. pp. 79-102.
11. Fentener van Vlissingen, J.M., 2003. *In* Koolmees, P.A., Swabe, J.M. en Rutgers L.J.E. (Red), *Het doden van dieren. Maatschappelijke en ethische aspecten.* Wageningen Academic Publishers, Wageningen. pp 67-72.
12. Franco, N.H. en Olsson, I.A.S., 2016. Killing animals as a necessary evil? The case of

- animal research. *In* Meijboom, F.L.B. en Stassen, E. N. (Red), The end of animal life. A start for ethical debate. Wageningen Academic Publishers, Wageningen. pp. 187-202.
13. Mephan, B., 2016. Morality, morbidity and mortality: an ethical analysis of culling non-human animals. *In* Meijboom, F.L.B. en Stassen, E. N. (Red), The end of animal life. A start for ethical debate. Wageningen Academic Publishers, Wageningen. pp. 115–136.
 14. Molijs, C., 2019. Botswana laat olifantenjacht weer toe. NRC.nl, 23-05-2019.
 15. Mondelinge mededeling P. van den Brandhof, Brandhof Natuur en Platteland.
 16. Groenfront, 2015. De alternatieven voor de jacht worden nauwelijks gebruikt. Nieuwsbericht geplaatst op 18-07-2015. Bezocht op 10-12-2018.
 17. RDA, 1997. Draaiboeken besmettelijke dierziekten (MKZ en NCD/AI). RDA, Den Haag. 3 pp.
 18. RDA, 1999. LNV draaiboek klassieke varkenspest. RDA, Den Haag. 3 pp.
 19. RDA, 1999. Beleidsmaatregelen mond- en klauwzeer (MKZ). RDA, Den Haag. 3 pp.
 20. RDA, 2018. Ruimings- en vaccinatiebeleid bij uitbraken van dierziekten. RDA, Den Haag. 24 pp.
 21. RDA, 2012. Richtsnoer ganzendoden. RDA, Den Haag. 26 pp.
 22. RDA, 2005. Implicaties opinie EFSA over het bedwelmen en doden van de belangrijkste productiedieren. RDA, Den Haag. 26 pp.
 23. RDA, 2018. Welzijn van vissen. RDA, Den Haag. 55 pp.
 24. RDA, 2018. De ontpopping van de insectensector. Ongewervelden als productiedier. RDA, Den Haag. 67 pp.
 25. RDA, 1996. Oostvaardersplassen. RDA, Den Haag. 2 pp.
 26. RDA, 1999. Wintersterfte Oostvaardersplassen '98-'99. RDA, Den Haag. 1 p.
 27. RDA, 2000. Leidraad Grote Grazers. RDA, Den Haag. 2 pp.
 28. RDA, 2005. Wintersterfte 2004-2005 van grote grazers in de Oostvaardersplassen. RDA, Den Haag. 21 pp.
 29. RDA, 2018. Dierenwelzijn bij herplaatsing grazers Oostvaardersplassen. RDA, Den Haag. 7 pp.

10. De grutto of de koe

WAAR ECOLOGIE EN TECHNOLOGIE SCHUREN

SANDER WARMERDAM: IN HET OOG VAN DE STORM

Interview Sander Warmerdam – Hoofdredacteur Leeuwarder Courant

De land- en tuinbouworganisatie LTO Noord schreef in juli 2018 een brief op poten aan het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen. De organisatie hekelt daarin een artikel in de Leeuwarder Courant van 23 juni 2018 over de problemen van de grutto in Friesland. In het artikel ('Bericht van het front', online verschenen als 'Onderzoeker Egbert van der Velde: 'Weidevogelbeheer moet uit het hart komen') vertelt grutto-onderzoeker Egbert van der Velde van de RUG over de steeds verder slinkende weidevogelpopulatie. Hij concludeert dat 'boeren en vogels niet langer samengaan'. Van der Velde's verhaal kreeg veel bijval, maar leidde ook tot boze reacties. In de Tweede Kamer werden naar aanleiding van het stuk vragen gesteld aan Minister Carola Schouten. Een paar dagen later schreef hoofdredacteur Sander Warmerdam een commentaar over deze kwestie met als titel 'Krant beschrijft de veranderingen, ook waar het debat schuurt'. Een echte schurende kwestie.

Voldoende reden om een gesprek te hebben met Sander Warmerdam, om te leren van zijn ervaringen. De reactie op het artikel 'Bericht van het front' was wel enigszins een verrassing voor de redactie van de Leeuwarder Courant, vertelt Sander. 'We hadden wel geprobeerd om een gebalanceerde krant te maken, maar dat werd duidelijk niet zo gezien door een aantal lezers.' Een aantal veehouders waren echt boos en hebben ook het abonnement op de krant opgezegd. 'Ik ben met alle mensen achter de boze reacties gaan praten,' geeft Sander aan. Uiteindelijk is iedereen ook weer teruggekomen bij de krant. 'Die gesprekken hadden een ventiel functie,' zegt Sander.

Als hoofdredacteur nam Sander een toch wel unieke stap door discussieavonden te organiseren bij de Leeuwarder Courant en ook een drietal in de provincie Friesland. Die avonden

werden georganiseerd samen met Kening fan'e greide¹ en een aantal jonge veehouders. Sander gaf de sprekers mee dat het niet was toegestaan om elkaar te verketteren. En dat is volgens hem ook niet gebeurd. 'Als krant proberen we wel de nuance te zoeken, maar dat is niet zo makkelijk in een samenleving die enorm polariseert. Denk ook maar eens aan de vaccinatiediscussie en de standpunten ten aanzien van Zwarte Piet. De redelijkheid is vaak ver te zoeken.'

Warmerdam geeft aan dat het niet makkelijk is om consensus oplossingen te vinden; simpele oplossingen zijn er niet. Veel veehouders willen graag meedenken, maar zitten ook klem in regelgeving, fosfaatrealiteit en economische randvoorwaarden. Ze weten ook niet altijd hoe veranderingen effectief kunnen zijn. Predatie van eieren en kuikens wordt door veel veehouders ook gezien als een belangrijke oorzaak van de achteruitgang van het broedsucces.

Wat Sander opviel was dat 'er vaak uit de discussies komt dat veranderingen in de hele zuivelketen essentieel zijn.' Als de consument meer wil betalen, kan de retail een hogere prijs aan de coöperaties betalen en kunnen de coöperaties meer voorwaarden stellen ten aanzien van landgebruik bij haar leden veehouders. De realiteit is echter dat er een groot verschil is tussen de burger die een mening heeft over de veehouderij en de consument die de producten koopt. 'Misschien moet er wel een soort grutto-tax komen als we als samenleving echt vinden dat er meer biodiversiteit moet komen.' In de discussies werd aangegeven dat de melk en zuivelproducten dan een hogere emotionele kwaliteit krijgen, maar er zal een lagere productie en wat minder export van melkproducten zijn.

Bij dit publieke debat over een schurende kwestie waren er geen simpele oplossingen, maar de ervaring was wel dat praten heel veel helpt. In de discussies waar Sander bij betrokken was, was er veel bereidheid om te veranderen, maar dat veranderen is niet altijd zo makkelijk. Omdat er op dit moment randvoorwaarden zijn voor de veehouders die snelle verandering moeilijk maken, maar ook omdat de ecologie van weidevogels niet zo simpel is. Predatie is wel degelijk een belangrijke oorzaak van sterfte en is ook niet zo simpel opgelost. Veel predatoren zijn beschermde dieren die als populatie blijven groeien: 'dat is een soort paradox van biologisch boeren.'

¹ Kening fan'e greide is een in Friesland geworteld burgerinitiatief dat zich inzet voor het behoud van het weidelandschap, de identiteit van de daarmee verbonden regio en de daar levende dieren en planten, in het bijzonder de weidevogels als de grutto.

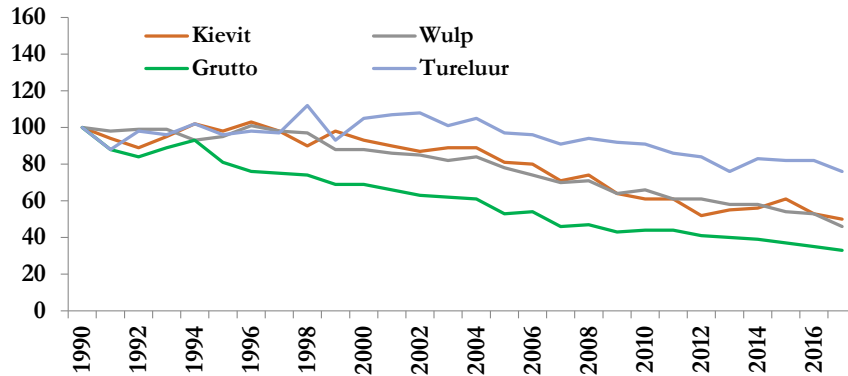
In de afgelopen dertig jaar is het aantal grutto's in Nederland met ruim 60% afgenomen. Is het verlies van de grutto een gevolg van de intensivering van de landbouw of veel meer van het succes van predatoren? Valt de productie die we van de landbouw vragen te verenigen met een gezonde biodiversiteit en met het welzijn van dieren in de natuur? Is natuur-inclusieve landbouw de oplossing of is de oplossing juist een verdere intensivering van de landbouw met daarnaast ruimte voor natuur? In dit hoofdstuk bespreken we deze prangende vragen over spanningen tussen natuur en landbouw.

10.1 Dramatische daling

De directie aanleiding voor dit verhaal is de continue afname van het aantal grutto's in de afgelopen decennia en de mogelijke rol die de intensieve melkveehouderij daarin speelt. In discussies over dit onderwerp lopen de emoties soms hoog op en vliegen de verwijten over en weer. Het is echt een schurende kwestie. Het gaat hier vooral om *populaties* van dieren en niet zo zeer om individuele dieren, hoewel er uiteraard wel welzijns- of gezondheidsproblemen kunnen spelen bij individuele vogels of koeien.

Het netwerk ecologische monitoring verzamelt langjarig data over populaties van dieren in de natuur.¹ In Figuur 1 is de afname van een aantal steltlopers – waaronder de kievit en de grutto – in de laatste dertig jaar duidelijk in beeld gebracht. In dit hoofdstuk richten we ons met name op de afname van de kievit en de grutto. De grutto is recent verkozen als onze nationale vogel en wordt ook wel aangeduid als de 'koning van de weide' – in het Fries: *kening fan'e greide*. In de afgelopen dertig jaar is het aantal kieviten in Nederland met ongeveer 40% afgenomen en het aantal grutto's zelfs met ruim 60%. Overigens zijn de ganzen in dezelfde periode wel enorm toegenomen.

Ecologen schrijven het teruglopen van de populatiegrootte van deze weidevogels toe aan een combinatie van factoren. Als belangrijkste oorzaken noemen ecologen: predatie, agrarische werkzaamheden en veranderingen in het ecosysteem – onder andere door een verlaging van het grondwaterniveau.² De afname zoals we die zien bij de weidevogels is niet waar te nemen bij de belangrijkste predatoren van de weidevogels. Voor een aantal roofvogels is dit te zien in Figuur 2: de meeste

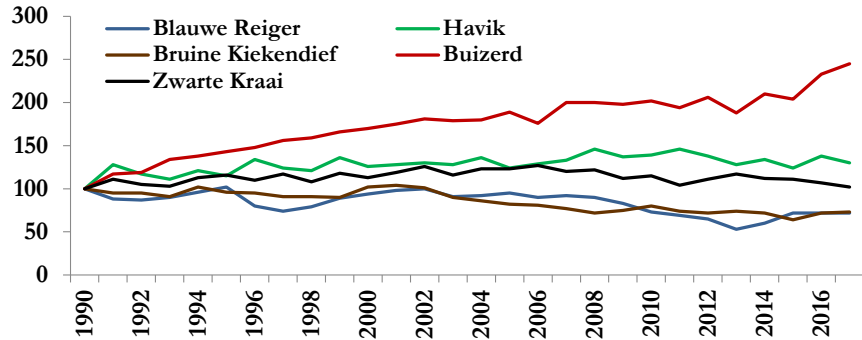

Figuur 1: Index (1990=100) van weidevogels in Nederland in de periode 1990-2017. De gegevens zijn afkomstig van het Netwerk Ecologische Monitoring (NEM, Sovon, CBS, provincies). De aantallen verschillen per diersoort. De gekleurde lijnen geven de procentuele groei of daling sinds 1990 aan.

populaties van gevleugelde predatoren bleven de afgelopen dertig jaar even groot of groeiden. Met name de groei van het aantal buizerds is opvallend. In Figuur 2 is de toename van het aantal ooievaars niet meegenomen. Deze waren in 1990 vrijwel verdwenen in Nederland, maar hebben een enorme groei laten zien in de afgelopen dertig jaar. De aantallen zoogdieren die op weidevogels jagen, lijken wat minder nauwkeurig bijgehouden. Maar in het algemeen deden deze zoogdieren het goed in de afgelopen dertig jaar. Met name vossen – maar ook steenmarters – laten een behoorlijke populatiegroei zien. Naast de toename in predatoren spelen ook andere factoren een rol, zoals de afname van de hoeveelheid weidegrond door bebouwing en aanleg van wegen en de daling in de populaties insecten die als voedsel voor jonge vogels dienen.

10.2 Predatoren of landbouw?

Zoals aangegeven, spelen er waarschijnlijk meerdere factoren een rol bij de daling van de weidevogelpopulaties: het succes van predatoren, de intensivering van de melkveehouderij, de veranderingen in het ecosysteem en de vermindering van de hoeveelheid weidegrond.² Veehouders en vogelbeschermers hebben veel onenigheid over welke van deze oorzaken de belangrijkste is en hoe ze met elkaar

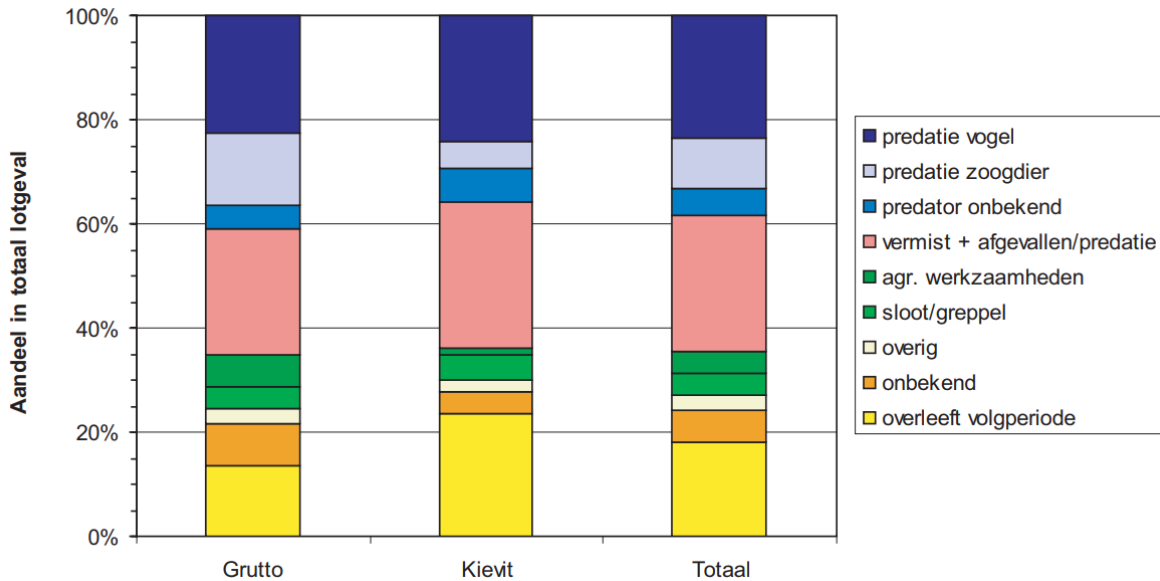

Figuur 2: Index (1990=100) van belangrijke gevleugelde predatoren van weidevogels in Nederland in de periode 1990-2017. De gegevens zijn afkomstig van het Netwerk Ecologische Monitoring (NEM, Sovon, CBS, provincies). De aantallen verschillen per diersoort. De gekleurde lijnen geven de percentuele groei of daling sinds 1990 aan.

samenhangen. De emoties lopen in deze discussies soms hoog op, zoals bijvoorbeeld blijkt uit een artikel in de Leeuwarder Courant van 23 juni 2018³ (zie ook het interview met Sander Warmerdam – hoofdredacteur van de Leeuwarder Courant – aan het begin van dit hoofdstuk).

In 2003-2005 is in weidegebieden in Friesland onderzocht wat de lotgevallen waren van gezenderde kuikens (Figuur 3). Van 365 gruttokuikens bleek ongeveer 15% te overleven, viel ongeveer 40% ten prooi aan predatie en viel ongeveer 8% uit door agrarische werkzaamheden. En van 297 kievitkuikens overleefde ongeveer 25%, viel 35% ten prooi aan predatie en viel minder dan 5% uit door agrarische werkzaamheden.

Veel veehouders zijn best bereid om weidevogels te beschermen, maar brengen ook het argument van hoge predatie naar voren. Het lijkt erop dat beschermde roofdiersoorten zoals de buizerd, marter, vos, en nu ook de wolf, in aantal groeien en als soort succesvol zijn. De consequentie van dit succes van de predatoren is dat er veel predatie van weidevogelnesten- en jongen optreedt. Waarbij de wolf nu overigens geen bedreiging vormt voor weidevogels, maar wel een symbool is van het succes van predatoren.

Figuur 3: Overzicht van de lotgevallen van gezenderde kievit- en gruttokuikens, samengevat voor alle onderzoeksgebieden in 2003-2005. In totaal zijn er 365 gruttokuikens en 297 kievitkuikens gezenderd. Bron: Teunissen et al. 2005.⁴

10.3 Oplossingsrichtingen

Om het verlies van de weidevogels tot staan te brengen, zijn oplossingen te bedenken, maar niet iedereen verkiest dezelfde oplossing en dat schuurt. Een eerste optie is om een extensieve ecologische of biologische landbouw te combineren met natuurbeheer. Een tweede optie is om natuur en landbouw te scheiden, waarbij men aparte natuurgebieden aanwijst en focusgebieden voor een intensieve (hoogproductieve) technologische landbouw. Als derde optie pleiten sommigen voor een combinatie van ecologie en technologie in een duurzame natuur-inclusieve landbouw.²

Ecologische landbouw

Het pleidooi van voorstanders van een ecologische landbouw luidt ongeveer als volgt: De veehouderij wordt steeds efficiënter en doet het ecosysteem dat weidevogels

nodig hebben, verdwijnen. Boeren maaien het gras te vroeg, zodat legsels en jonge vogels gedood worden door grote landbouwmachines. Bovendien ontwateren boeren de grond, waardoor insecten dieper in de grond zitten en veel minder bereikbaar zijn voor foeragerende weidevogels.⁵ Bemesting met kunstmest leidt tot een uniforme groei van gras en een gebrek aan kruiden en diversiteit. Daarnaast biedt die egaal groene grasmat predatoren makkelijk toegang tot de nesten van weidevogels. Deze ontwikkeling van ‘gifgroene’ weilanden wordt door journalist Jantien de Boer³ aangeduid als ‘landschapspijn’.

Een paar quotes uit het eerdergenoemde artikel in de Leeuwarder Courant van 23 juni 2018: ‘Nu is de Noedpolder gedraineerd. Uit buizen drupt water in diep gelegen sloten. Je hoeft niet eens laarzen aan als het heeft geregend. Henk Waterlander doet voor hoe de grond vroeger sopte als hij er overheen liep. *Je hoorde sssllllppp, sllllllp. Het was nát.* Vroeger stak hij stokjes in de grond naast de nesten, zodat de boer wist waar de eieren lagen. Nu heeft hij bijna een rubber campinghamer nodig om zijn hardhouten latjes de bodem in te slaan, zo hard is de bodem. Mismoedig: *Al maakt dat niks meer uit. Er zijn amper nog nesten om te markeren.*’

Onderzoeker Egbert van der Velde vertelt: ‘Een collega van mij uit een ander gebied had een keer ruzie met een melkveehouder. Hij had net kuikens geringd en was bezig met een van de ouderdieren. Toen hij terugliep naar het nest om de ouder los te laten kwam de boer aanrijden. Breed lachend, mijn collega recht in de ogen kijkend, maaide hij het nest met de kuikens weg. Zo ver kan het gaan. De boel polariseert.’

Technologische landbouw

In de periode tussen 1970 en 2018 is ruim een half miljoen hectare landbouwgrond aan de landbouw onttrokken, voornamelijk om plaats te maken voor verstedelijking en vervoer. Jaarlijks verdwijnt ongeveer 7.500 hectare landbouwgrond. De resterende landbouwgrond wordt steeds intensiever gebruikt voor voedselproductie. Deze intensivering van het grondgebruik met een hoge opbrengst per hectare – gebruikmakend van alle technologische vooruitgang uit recent onderzoek – noemen wij in dit hoofdstuk ‘technologische landbouw’. Voorstanders van deze technologische landbouw menen dat het huidige landbouwareaal voldoende is om de wereld te voeden – ook bij een groeiende wereldbevolking – mits de opbrengst per hectare inderdaad (veel) hoger is.

Vanuit de agrarische sector klinkt het argument dat de burger gewend is dat er veilig en goedkoop voedsel in de schappen ligt. Burgers romantiseren de landbouw van 35 jaar geleden, maar de realiteit is dat de opbrengstprijzen van melk ongeveer op het niveau van vóór 1980 ligt, terwijl de productiekosten op het niveau van 2019 liggen.⁶ Bovendien is er door de zuivelcoöperaties veel gedaan om het welzijn van melkkoeien te verbeteren (zie ook hoofdstuk 4). De dieren hebben in hun dagelijks leven veel meer leefruimte door de ontwikkeling van ligboxenstallen en weidegang is de norm geworden. De enige manier om in de huidige economische situatie een adequaat inkomen te realiseren, is een vergroting van het aantal koeien per arbeidskracht. De technologische ontwikkelingen in de landbouw zijn daarmee een noodzaak geworden om de schaalvergroting te kunnen realiseren.

Combinatie

Op hoge opbrengst-hectares zijn natuur en landbouw moeilijk te combineren. Aparte natuurgebieden zijn echter geen simpele oplossing voor veel weidevogels, omdat zij een weide nodig hebben die onderhouden wordt, zodat er geen struiken en andere gewassen groeien. Mogelijk is de oplossing om hoogproductieve bedrijven naast groene biodiversiteitsbedrijven te plaatsen. De hoogproductieve bedrijven zorgen dan vooral voor een efficiënte productie, terwijl de groene biodiversiteitsbedrijven zich richten op natuur-inclusieve landbouw. Hier is een belangrijk argument dat er veel minder dieren en land nodig zijn als we efficiënter produceren, waardoor er mogelijk grond vrijkomt voor natuur.

10.4 Afrondende discussie

De 'koe of de grutto' is vooral een schijnbare tegenstelling. Het lijkt mogelijk om een oplossing te vinden voor de koe *en* de grutto. Immers, zowel de weidevogels als de koeien hebben weilanden en beweiding nodig. De tegenstelling tussen technologie en ecologie kan opgelost worden met gezamenlijke doelstellingen. Dat er daarbij iets moet worden gedaan aan (het herstel van) de biodiversiteit in ons land – ook door en met onze agrarische sector – is eind 2017 nog eens onderstreept toen uiteenlopende organisaties – waaronder ook LTO Nederland – de intentieverklaring 'Deltaplan Biodiversiteitsherstel groene ruimte van Nederland' ondertekenden.

Nederland kan daarbij innovatie inzetten om succesvol te zijn op het gebied van natuur-inclusieve landbouw op meerdere terreinen – productie van voldoende voedsel met een goede balans tussen ecologie en technologie. Dit past goed bij de visie van Minister Carola Schouten naar een meer circulaire landbouw biedt zeker mogelijkheden voor een ontwikkeling waarbij die balans tussen ecologie en technologie gevonden wordt. Het belangrijkste doel van de landbouw zal daarbij verschuiven van opbrengstmaximalisatie naar systeemoptimalisatie (zie ook hoofdstuk 4). Zoals aangegeven in het interview met Warmerdam, is daar wel een ketenverandering voor nodig. Uiteindelijk zal de veehouder betaald moeten worden voor zijn tijd en productiemiddelen. Veehouders kunnen alleen natuur-intensieve landbouw bedrijven met een redelijke vergoeding voor arbeid en investeringen.

Zoals gezegd, is het huidige landbouwareaal voldoende om een groeiende wereldpopulatie te voeden, waarbij een hogere opbrengst per hectare, vermindering van voedselverspilling en een meer gebalanceerd dieet belangrijke voorwaarden zijn om dit te kunnen realiseren. Deze hogere opbrengst zal gecombineerd moeten worden met een meer natuur-inclusieve manier van werken. Een bedrijfsvorm met een systemisch perspectief – waar de landbouw stap voor stap naartoe kan ontwikkelen – is daarbij een realistische optie. Een landbouwbedrijf dat naast producten als melk, vlees en plantaardige producten, ook als verdienmodel heeft om energie op te wekken, reststromen te verwerken en het landschap biodivers te houden. Biodiversiteit zou dan een verdienmodel van de veehouder kunnen worden. Herstel van weidevogelpopulaties wordt daarmee een realistische win-win situatie. Er lopen in Nederland momenteel een groot aantal interessante initiatieven op dit vlak, bijvoorbeeld van Stichting Doornik Natuurakkers⁷ en het Buijtenland van Rhooon⁸.

Maar zelfs als de landbouw erin slaagt om met een systemisch perspectief meer ruimte voor natuur en een verbeterde biodiversiteit te creëren, dan nog is een toename van het aantal weidevogels niet gegarandeerd. Een grotere biodiversiteit zal namelijk ook betekenen dat andere dierpopulaties – inclusief predatoren van weidevogels – kunnen groeien. Een ecosysteem waarbij het welzijn van verschillende wilde populaties tegen elkaar wordt afgewogen en uiteindelijk toch door de mens als beheerder wordt gestuurd, is daarbij de meest waarschijnlijke oplossing. Dat bij die afweging nieuwe schurende kwesties gaan ontstaan, ligt voor de hand...

Bronnen

1. Website Netwerk Ecologische Monitoring: <http://www.netwerkecologische-monitoring.nl/>. Bezoekt op 17-07-2019.
2. De Snoo, G.R., Melman, Th.C.P., Brouwer, F.M., van der Weijden, W.J. en Udo de Haes, H.A. (Red), 2016. Agrarisch natuurbeheer in Nederland. Principes, resultaten en perspectieven. Wageningen Academic Publishers, Wageningen. 384 pp.
3. De Boer, J., 2018. Onderzoeker Egbert van der Velde: 'Weidevogelbeheer moet uit het hart komen'. Leeuwarder Courant, 23-06-2018.
4. Teunissen, W.A., Schekkerman, H. en Willems F., 2005. Predatie bij weidevogels. Op zoek naar de mogelijke effecten van predatie op de weidevogelstand. Sovon-onderzoeksrapport 2005/11. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Beek-Ubbergen. Alterra-Document 1292, Alterra, Wageningen. 136 pp.
5. Van der Wal, J. en Teunissen, W., 2018. Boerenlandvogels en predatie: een update van de huidige kennis. Sovon-rapport 2018/31. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen. 44 p.
6. Van der Boon, F., 2019. Nederlandse boeren slachtoffer van eigen succes. Het Financiële Dagblad, 16-04-2019.
7. Website Doornik Natuurakkers: <http://www.doorniknatuurakkers.nl/>. Bezoekt op 17-07-2019.
8. Website Buitenland van Rhoon: <https://www.buitenland-van-rhoon.nl/>. Bezoekt op 17-07-2019.

11. Dieren zijn net mensen

SCHURENDE KWESTIES RONDOM ANTROPOMORFISME

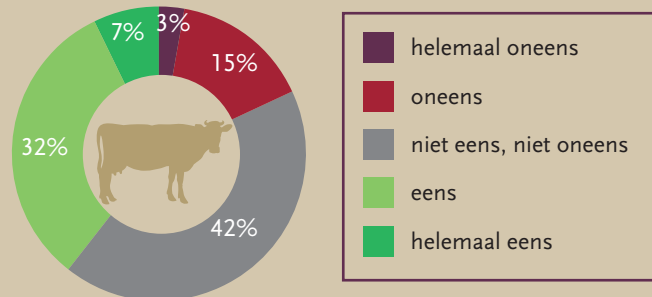
Mens en dier zijn gelijkwaardig 24%

De mens is superieur, maar er zijn ook grensgevallen 36%

De mens staat boven het dier 40%

Kies het antwoord dat het dichtst bij uw eigen mening. Basis: alle respondenten (n=2.010)

Wij mensen moeten niet onze eigen menselijke maatstaven gebruiken, maar hoognodig luisteren naar wat het dier wil.

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: alle respondenten (n=2.010)

Mensen kennen menselijke eigenschappen toe aan dieren om hun gedrag te kunnen voorspellen en om relaties met ze aan te kunnen gaan. Dat zit in onze aard. Zijn de dieren waar we affectieve relaties mee onderhouden beter af als we onszelf op hen projecteren? Waar gaat dat goed en waar gaat het fout? Hoe kunnen de ethologie en ecologie ons dan corrigeren? En staan de dieren waar we geen affectieve relaties mee hebben er niet moederziel alleen voor wanneer de ethologie en de ecologie hen niet te hulp schieten? In dit hoofdstuk bespreken we deze kwesties rondom antropomorfisme.

11.1 Antropomorfisme zit in onze natuur

Mensen zijn sociale dieren die van nature verbinding zoeken. Met elkaar, maar ook met dieren en zelfs met voorwerpen. Wij mensen moeten dieren vermense-lijken om hun gedrag te kunnen voorspellen en om relaties met ze aan te kunnen gaan. RDA-voorzitter Jan Staman geeft een voorbeeld dat de meeste mensen zullen herkennen: ‘Vroeger zat er een spinnetje op het plafond boven onze eettafel. Onze kinderen waren er bang voor, totdat ik zei dat het gewoon Karelkje was. Op slag was hun angst verdwenen en werden ze zelfs kwaad als wij Karelkje wilden verplaatsen, laat staan opzuigen met de stofzuiger.’

We kennen dus bewustzijn toe aan dieren en beschouwen hen als wezens met gevoel. Maar daar blijft het niet bij. Steeds vaker kennen we ook een wil toe aan dieren – we gaan er niet alleen van uit dat dieren doelen nastreven en kunnen lijden, maar ook dat dieren een goed en gelukkig leven willen leiden, hun levenscyclus willen voltooien, verwachtingen hebben over hun toekomst en opvattingen hebben over het hier en nu. Dat is nogal wat. Kinderen kennen die eigenschappen toe aan hun pop. Volwassenen aan hun computer: ‘Hij weigert weer.’ Zelfs de programmeur – die echt wel beter weet – kent die eigenschappen toe op het moment dat hij die computer gebruikt.¹ Die royale vermenselijking van dieren en dingen staat in schril contrast met de wetenschappelijke fundering ervan. Bij die pop en de computer weten we zelf ook wel beter.

11.2 Doorgeschoten antropomorfisme

In de Westerse wereld zijn de opvattingen over de relatie tussen mens en dier steeds meer aan het verschuiven van het idee dat dieren ondergeschikt zijn aan mensen naar het idee dat mens en dier gelijkwaardig zijn. Veel mensen kennen daarbij menselijke eigenschappen toe aan dieren (antropomorfisme) – zij zien dieren steeds meer als mensen. Die vermenselijking gaat soms heel ver. Denkt u bijvoorbeeld eens aan reclamespotjes waar blikjes bouillabaisse voor katten worden aangeprezen. Zulke reclames slaan de plank volledig mis als het gaat om de essentie van het dier. In dit voorbeeld zullen de katten er geen last van hebben – de meeste zullen deze ‘soep voor katten’ ongetwijfeld gretig verorberen.

Dat ligt anders bij reclames en films waarin kortsnitige honden figureren in een mensachtige rol. Het brede ronde gezicht en de gedrongen bouw van deze honden roepen sterke gevoelens van vertedering op – deze kenmerken stimuleren de relationele spiegelneuronen in onze hersenen. Maar hondenrassen zoals de mopshond en de Franse bulldog lijden ernstig onder deze uiterlijke kenmerken. Zij hebben vaak chronische ademnood omdat hun korte snuit de luchtwegen blokkeert.² En de gedrongen bouw en het brede hoofd veroorzaken ook ernstige gezondheidsproblemen.

In onze publieksenquête³ vond 40% van de respondenten dat de mens sowieso boven het dier staat, 36% vond dat de mens superieur is maar dat er ook grensgevallen zijn waar een strikt onderscheid niet is vol te houden, en 24% vond dat mens en dier gelijkwaardig zijn. Sommige pleitbezorgers voor dierenrechten juridiseren zo ongeveer ieder biologisch en moreel verschil tussen mens en dier weg. Zij zijn pas tevreden wanneer dieren in de grondwet op gelijke voet staan met mensen. Er ontstaan dan natuurlijk gemakkelijk schurende kwesties – de hond in de grondwet evengoed als zijn vlo.

11.3 Visie van ethologen

De ethologie (gedragsbiologie) is van oudsher enorm terughoudend om dieren als mensen te karakteriseren. Zij blijft bij voorkeur bij de empirische werkelijkheid en hanteert het principe van ‘Ockham’s scheermes’. Dit principe stelt dat we de hypothese moeten kiezen die de minste aannames bevat en de minste entiteiten veronderstelt wanneer verschillende hypothesen een verschijnsel in gelijke mate kunnen verklaren. Oftewel: we geven de voorkeur aan zo eenvoudig mogelijke verklaringen voor diergedrag.

Tegenwoordig is er een stroming onder gedragsonderzoekers die die aanpak ontoereikend vindt. Zij vinden dat theorieën over diergedrag moeten worden uitgebreid met de rol van emoties en andere subjectieve elementen. Om rangordegevechten bij biggen en territoriumgevechten bij katten te begrijpen, kunnen we niet zonder begrippen als agressie, angst, onzekerheid, dominantie, et cetera. Dit onderzoek – bijvoorbeeld dat van Frans de Waal⁴ – heeft enorm bijgedragen aan de theoretische verrijking van de ethologie. Het heeft ook geleid tot een morele herwaardering van dieren – in het bijzonder van mensapen.

Wat inmiddels niet meer ter discussie staat, is dat dieren wezens met gevoel en bewustzijn zijn. Ze kunnen lijden en hebben vaak een persoonlijkheid. En van een aantal soorten weten we dat het echte taalgebruikers zijn – verrassend genoeg veel preciezer dan we voor mogelijk hielden. Bovendien wordt tegenwoordig het morele onderscheid tussen mens en dier niet meer uitsluitend bepaald door de mate waarin het zenuwstelsel ontwikkeld is. Vroeger ging men uit van het analogiepostulaat – mensen kunnen lijden, dus om ook te kunnen lijden, moeten de hersenen van een diersoort behoorlijk op die van ons lijken. Dit overtuigt niet meer, want we weten inmiddels dat voelen en lijden ook mogelijk zijn met een primitief zenuwstelsel. Dieren zijn geen ‘voelende robots’, tenzij u de mens ook als een robot opvat.

11.4 Waar het schuurt

Als het om antropomorfisme gaat, kunnen we twee uiterste visies onderscheiden. Enerzijds zijn er mensen die dieren hoofdzakelijk zien als wezens die leven volgens de wetten van de natuur. Zij zijn ervan overtuigd dat ze dieren zo het meeste recht doen. Daarbij past het wel en wee van dieren in hun natuurlijke leefomgeving. Een voorbeeld zijn de beheerders van de Oostvaardersplassen die van mening waren dat de verhongerende edelherten ‘puur natuur’ waren (zie hoofdstuk 8). Veel mensen die met dieren werken – bijvoorbeeld ethologen, dierhouders, dierenartsen en wetenschappers die dierproeven uitvoeren – verhouden zich op deze wijze tot dieren. Zij ontkennen zeer beslist niet dat dieren bewustzijn hebben, gevoel hebben en kunnen lijden. En zij leggen ook relaties – een dierenarts die geen relatie legt met de hond die hij moet behandelen, houdt gegarandeerd weinig vingers over. En een paardenhouder mag zich verheugen op een schop van jewelste.

Anderzijds zijn er mensen – en dat zijn over het algemeen particulieren – die grenzeloos ver gaan in het vermenselijken van hun hond, kat of paard. Zij kennen de dieren een bewustzijn en gevoeligheid toe als ware het van henzelf. In hoofdstuk 5 zagen we daar al diverse voorbeelden van: kerstmutsen voor katten, loopsheidsbroekjes met inlegkruisjes en juwelen voor huisdieren. Dat wordt een probleem zodra de dieren geen dier meer kunnen zijn. Dus wanneer dat schattige hondentasje vooral niet vies mag worden en de hond niet in door modder mag rennen. Sommige van deze mensen aanvaarden niet dat dieren ook anders kunnen worden

bezien. Zulke mensen kunnen via sociale media een grote invloed hebben op de publieke opinie en op het beleid.

Bij beide uitersten kan het fout gaan. Wie dieren als mensen behandelt, kent te veel eigenschappen van zichzelf aan dieren toe. Dat biedt een wankel basis voor de morele en juridische positionering van het dier. Dieren zijn geen mensen. Omgekeerd gaat het ook fout als mensen dieren uitsluitend beschouwen als wezens die leven volgens de wetten van de natuur. Zulke mensen lopen het gevaar dat ze over het hoofd zien dat *zij zelf* de veroorzaker zijn van sommige problemen. Daardoor ontlopen zij hun morele verantwoordelijkheid om dieren te beschermen.

Het ergste wat men mensen kan verwijten met betrekking tot dierenwelzijn, is wreedheid. Het woord wordt geassocieerd met opzettelijke kwaadwilligheid, sadisme, gewetenloosheid, emotionele armoede en een persoonlijkheidsstoornis. Wie dieren ziet als wezens die leven volgens de natuurwetten, staat regelmatig bloot aan het verwijt van wreedheid. Dat verwijt treft de natuurbeschermer, maar ook de professionele dierhouder en de wetenschapper die dieren gebruikt in experimenten. Maar wreedheid komt in werkelijkheid meestal voort uit onverschilligheid en onopmerkzaamheid. Die onverschilligheid heeft culturele wortels – mensen kunnen uitermate wreed zijn voor dieren ‘omdat we dat hier nou eenmaal zo doen.’

Wreedheid wordt ook versterkt door onze taal en door verhalen waarin we dieren als robot, ongevoelig, lager ontwikkeld en gevaarlijk karakteriseren. Taal is hierbij dodelijk. Honden en katten beschrijven we als gezinsgenoten, vriendjes en speelmakers – soms zelfs als onze kinderen. We vinden tegenwoordig dat honden en katten alleen gedood mogen worden om ze uit hun lijden te verlossen. Daar denken we meestal heel anders over bij muggen, ratten, spinnen, krokodillen en varkens. De mug is een onddier, de rat een plaagdier, de spin een griezeldier, de krokodil een moordenaar en het varken een vies zwijn. En we maken ons al helemaal geen morele zorgen wanneer het ene dier het andere doodt volgens de wetten van de natuur. Ja, hooguit als onze huiskat een mus vangt en er wrede spelletjes mee speelt. Die ongelijkheid schuurt.

11.5 Waar mogen gezelschapsdieren op hopen?

(Aan deze kop kunt u zien dat wij ons zoals iedereen ook schuldig maken aan antropomorfisme.)

Gezelschapsdieren zijn bij uitstek dieren waar wij relaties mee aangaan. Zij zouden er enorm bij gebaat zijn als we onze relatie met hen zouden baseren op kennis over hun bewustzijn, emoties en gedragsrepertoires. Over hun essentiële en niet-essentiële preferenties en over hun gedrag wanneer ze gefrustreerd raken. Bovendien zou het geweldig helpen wanneer we hun signalen goed zouden waarnemen – alsmede hun reacties op *ons* gedrag, onze stemming, lichaamstaal en taal. Ethologen en ecologen kunnen ons daarbij helpen. Een aspirant-hondeneigenaar doet er bijvoorbeeld goed aan zich te verdiepen in hondengedrag, hondenlichaamstaal en de principes van roederverhoudingen.

Waar het om gaat, is of we het dier als *dier* kunnen zien en respecteren. Wij relatiewezens hebben ethologen en ecologen nodig om ons beter naar dieren te leren kijken, om van daaruit de relaties op te bouwen. Die professionals hebben we nodig om zin en onzin van elkaar te onderscheiden, om de bouwstenen aan te leveren om de morele status van dieren te beschrijven en om dieren een plaats te geven in ons juridisch systeem. Daarna kunnen de filosofen, ethici en juristen aan de gang – niet omgekeerd.

11.6 Waar mogen andere dieren op hopen?

Dieren waarmee we geen (affectieve) relatie aangaan, maar die we wel zien staan en respecteren, mogen erop hopen dat hun houders en beschermers welzijn niet ondergeschikt maken aan het systeem en aan de natuurwetten. Wie in de natuur gelooft, gaat ervan uit dat dieren het daarin altijd beter hebben dan bij mensen. Houders en beschermers die hun gevoeligheid voor welzijn en lijden koesteren, nemen geen genoegen meer met alleen die utilistische zienswijze. Idealiter zullen zij vaker dan voorheen situaties benoemen waarin ze dat lijden toch uit de hand vinden lopen en zullen zij andere afwegingskaders plaatsen naast dat utilitaristische. Niet om de natuur ‘zijn morele plaats’ te wijzen maar domweg – heel plat – omdat we medeveroorzakers van dat lijden zijn en dat lijden wel degelijk kan worden voorkomen en opgelost.

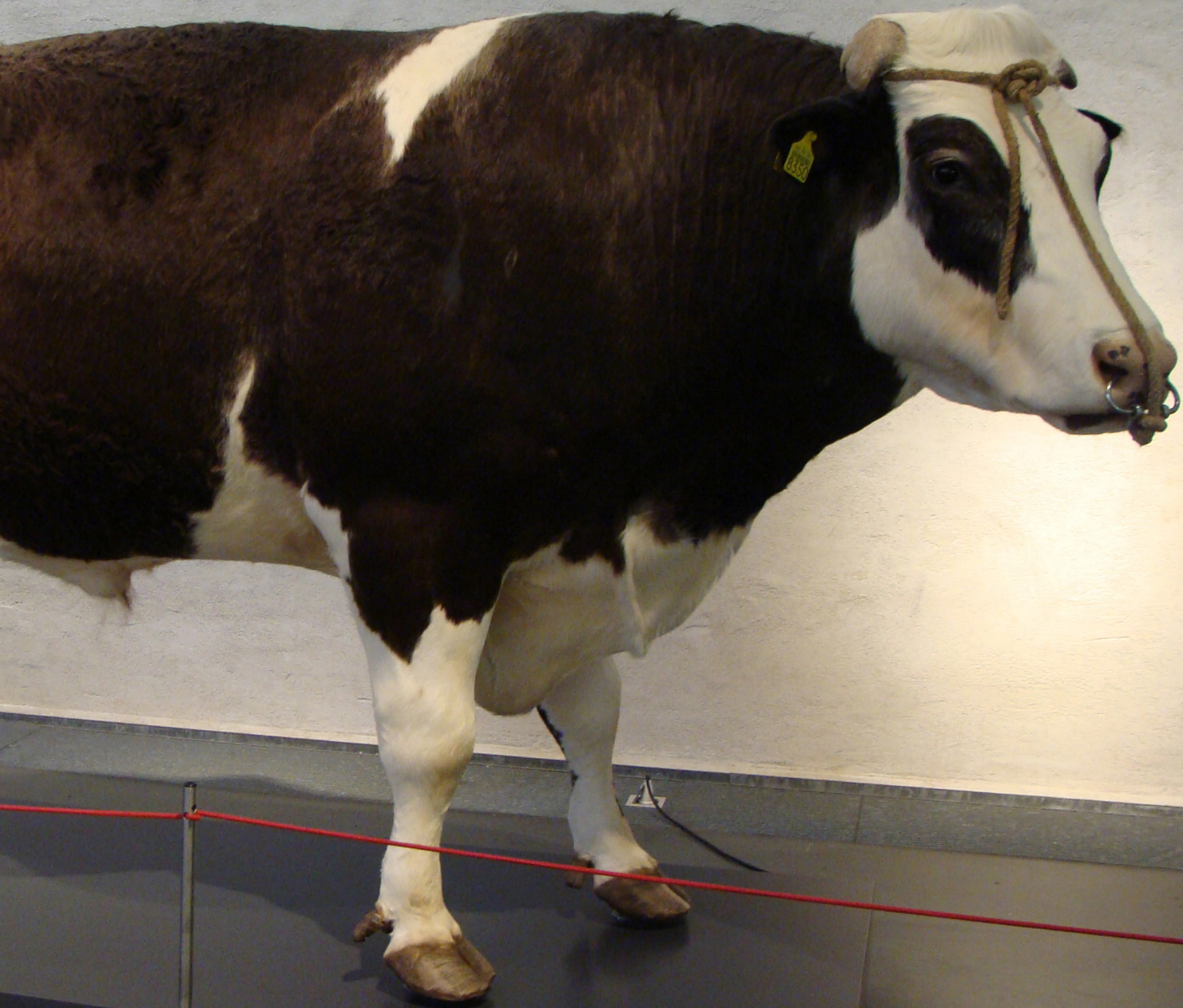
Professionele dierhouders en wetenschappers die met proefdieren werken, rechtvaardigen slechte leefomstandigheden en belastende experimenten altijd met een hoger doel. Bijvoorbeeld: ‘Met deze dierproeven kunnen we uiteindelijk medicijnen ontwikkelen voor ernstig zieke mensen en dat kan niet op een andere manier.’ De wet schrijft een afweging voor tussen het einddoel (de baten) en de lasten voor het dier. Maar grote innovaties die leiden tot radicale verbeteringen in dierenwelzijn blijven uit. Dieren mogen hopen dat de staat gaat inzetten op transities van formaat en betekenis. Voor proefdieren is die verandering reeds ingezet. Voor productiedieren vormt de kringlooplandbouw een wenkend perspectief voor grote veranderingen en veelbelovende verdienmodellen in de veehouderij, die recht doen aan het wel en wee van onze dieren – mits het welzijn van dieren in deze ontwikkelingen voldoende prioriteit krijgt. Laat dit het centrale onderwerp in onze dialoog zijn: hoe zorgen we dat de dieren in de discussies over de kringlooplandbouw de centrale plek krijgen die ze verdienen?

11.7 Resumé

Mensen kennen menselijke eigenschappen aan dieren toe om diergedrag te kunnen voorspellen en om relaties met dieren aan te kunnen gaan. Dat zit in onze aard. In dit hoofdstuk zagen we dat die vermenselijking niet altijd bevorderlijk is voor het welzijn van dieren. Dieren zijn erbij gebaat als we onze relatie met hen baseren op kennis over hun bewustzijn, emoties, gedrag en behoeftes. Op het spectrum van doorgeschoten antropomorfisme tot onverschillige onopmerkzaamheid kunnen we een middenweg kiezen, waarbij ethologen en ecologen ons kunnen helpen om beter naar dieren te kijken en van daaruit relaties op te bouwen met oog voor het gevoel van dieren en hun intrinsieke waarde.

Bronnen

1. Dennett, D., 1991. Het bewustzijn verklaard. Uitgeverij Atlas Contact, Amsterdam. 571 pp.
2. KNMvD, 2017. KNMvD-standpunt schadelijke raskenmerken bij extreem kortsnuitige honden en katten.
3. Kantar Public, 2018. De staat van het dier. Rapportage december 2018 in opdracht van de Raad voor Dierenaangelegenheden. Kantar Public, Amsterdam. 38 pp.
4. De Waal, F., 2019. Mama’s laatste omhelzing. Over emoties bij dieren en wat ze ons zeggen over onszelf. Uitgeverij Atlas Contact, Amsterdam. 368 pp.

12. Knutselen aan dieren

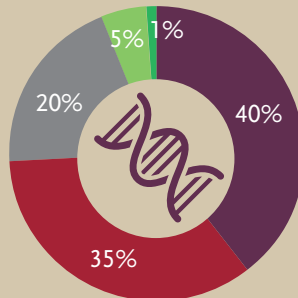
SCHURENDE KWESTIES RONDOM GENETISCHE MODIFICATIE BIJ DIEREN

Weerstand ten aanzien van genetische modificatie bij dieren

Drie kwart (75%) van de Nederlanders is het niet eens met de stelling dat het DNA van een dier mag worden aangepast als het dier daarmee beter past bij de wensen van mensen.

Er bestaat wat minder weerstand ten aanzien van genetische modificatie als hiervoor een andere reden wordt aangedragen. Zo is 19% het (helemaal) eens met de stelling dat het acceptabel is om varkens genetisch te modificeren zodat ze niet meer gevoelig zijn voor ernstige infectieziekten en 22% vindt het acceptabel om menselijke genen in te bouwen in het DNA van muizen omdat de resultaten van dieronderzoek dan beter vertaalbaar zijn naar de mens.

Het DNA van een dier aanpassen mag als het dier daarmee beter past bij de wensen van mensen.

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: alle respondenten (n=2.010)

Het is acceptabel om menselijke genen in te bouwen in het DNA van muizen omdat de resultaten van dieronderzoek dan beter vertaalbaar zijn naar de mens.

(helemaal) eens: 22%

Het is acceptabel om varkens genetisch te modificeren (oftewel het DNA te veranderen) zodat ze niet meer gevoelig zijn voor ernstige infectieziekten.

(helemaal) eens: 19%

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent. Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Recente ontwikkelingen op het gebied van genetische modificatie – waaronder de uitvinding van CRISPR-Cas – leiden tot felle discussies. Bij landbouwhuisdieren liggen de toepassingen van deze technieken in het verlengde van de huidige fokkerijpraktijk – efficiëntere productie, hogere kwaliteit van de producten en betere ziekteresistentie. De technieken bieden ook opties om gezelschapsdieren of proefdieren aan te passen aan onze wensen. De vraag is dan: heiligt het doel altijd de middelen? Welke impact heeft dit op de dieren en hoe gaan we om met hun integriteit? Waar ligt de grens? Moet de discussie gaan over het proces of over het eindresultaat van de aanpassing? In dit hoofdstuk verkennen we deze schurende kwesties rondom genetische modificatie van dieren.

12.1 Inleiding

Nieuwe technieken hebben vaak een scala aan mogelijke toepassingen. Dit leidt regelmatig tot felle discussies en sterk uiteenlopende visies. Een voorbeeld zijn de recente ontwikkelingen op het gebied van genetische modificatie – het aanpassen van het erfelijk materiaal van dieren met moderne technieken zoals CRISPR-Cas. Omdat het met deze nieuwe technieken mogelijk is heel gericht veranderingen aan te brengen in het genoom, wordt deze vorm van genetische modificatie vaak aangeduid met de Engelse term *genome editing*. In de voorgaande hoofdstukken hebben we al gezien dat mensen zeer verschillende visies kunnen hebben op de natuur en het gebruik van dieren door de mens. Sommigen zijn van mening dat dieren door het gebruik van technieken als CRISPR-Cas nog meer verworden tot gebruiksvoorwerpen die door de mens naar believen kunnen worden aangepast. Anderen wijzen juist op de mogelijkheden die de nieuwe technieken bieden om dieren welzijn te verbeteren. Bij het gericht aanpassen van het genoom van dieren speelt daarom een diversiteit aan schurende kwesties. Laten we – voor we hier verder op in gaan – eerst kijken hoe de mens in het verleden het dier aangepast heeft aan zijn wensen en wat de extra mogelijkheden zijn van nieuwe technieken zoals CRISPR-Cas.

12.2 Een rijke historie

Zo'n 10.000 jaar geleden is de mens begonnen met het domesticeren van dieren. Over een periode van duizenden jaren hebben wij door gerichte selectie een

veelheid aan rassen gecreëerd met een enorme diversiteit aan kenmerken, zowel landbouwhuisdieren – bijvoorbeeld rund, varken, kip en kalkoen – als gezelschapsdieren – bijvoorbeeld hond, kat en duif. Door selectie (fokkerij) passen we dieren genetisch aan onze wensen aan. In feite is dit ook een vorm van genetische modificatie. Het belangrijkste verschil met de nieuwe technieken voor genetische modificatie is dat we in de fokkerij gebruik maken van *natuurlijke* mutaties die we door selectie gericht bij elkaar brengen binnen hetzelfde dier. In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw hebben wetenschappers diverse genetisch modificatie- en kloneringstechnieken ontwikkeld. Dat was echter vrijwel uitsluitend voor toepassing in wetenschappelijk onderzoek en slechts zeer beperkt voor toepassing voor commerciële doeleinden – met als belangrijkste uitzondering de transgene zalm die in Canada geproduceerd wordt.

Recente ontwikkelingen – zoals de uitvinding van CRISPR-Cas – hebben het de laatste vijf jaar mogelijk gemaakt om heel gericht kleine veranderingen aan te brengen in het genoom van een dier. Deze veranderingen zijn vaak niet meer te onderscheiden van natuurlijke mutaties. In de discussie over deze technieken speelt niet alleen de vraag van het doel van de aanpassing, maar ligt de nadruk ook vaak sterk op het proces in plaats van het resultaat van de aanpassing.

12.3 Drie klassen

Genome editing bij dieren kunnen we indelen in drie klassen. Bij de eerste klasse introduceren mensen een mutatie uit een ander ras in dieren. Het gaat dan om een mutatie die in de natuur al binnen de soort voorkomt, maar niet in de populatie of het ras dat we willen aanpassen. Een voorbeeld dat veel in de media genoemd wordt, is dat van hoornloze koeien. Koeien kunnen hun stalgenoten of de boer verwonden met hun hoorns. Er zijn bij runderen drie verschillende natuurlijke mutaties in het POLLED-gen bekend die ervoor zorgen dat de dieren geen hoorns ontwikkelen. Deze mutaties komen echter binnen het Friese Holstein-ras – het meest gebruikte melkvee ras – maar heel weinig voor. Als men de POLLED-mutaties door middel van traditionele fokkerij in het Holstein-ras zou willen introduceren, zou men ook allerlei genetische varianten met een negatief effect op de melkproductie introduceren. Met moderne *genome editing*-technieken is het mogelijk om een dergelijke mutatie aan te brengen bij Holstein-stieren met een hoge fokwaarde voor melkproductie.¹

Bij een tweede klasse van *genome editing* introduceren mensen een mutatie uit een andere soort bij dieren. Ze brengen een mutatie waarvan het effect bekend is bij een verwante soort aan in een diersoort waar deze niet van nature voor komt. Denkt u aan de dikbilmutatie in het Belgisch Blauw-runderras – dit is een mutatie in het myostatine-gen. Deze mutatie resulteert in excessieve spiergroei en dus een hoge opbrengst. Diverse onderzoeksgroepen trachten nu om met behulp van CRISPR-Cas-technologie deze mutatie ook te introduceren bij schapen, geiten en varkens. Een ander voorbeeld is het aanpassen van het RELA-gen bij varkens zodat het overeenkomt met dat gen in het Afrikaanse Wrattenzijn. Deze varkenssoort uit Afrika is nauw verwant met het gedomesticeerde varken en het wild zwijn en van nature resistent tegen het Afrikaanse varkenspest-virus. Dit virus resulteert in erg hoge mortaliteit (tot 100%) bij gedomesticeerde varkens en het wild zwijn en heeft zich inmiddels vanuit Afrika verspreid naar Oost-Europa en Azië. Het aanpassen van het RELA-gen bij gedomesticeerde varkens kan deze dieren mogelijk resistent maken tegen infectie met dit dodelijke virus.

Bij de derde klasse van *genome editing* gaat het om het creëren van nieuwe mutaties. Het is mogelijk om met CRISPR-Cas een mutatie aan te brengen die niet van nature voor komt, maar waarvan op basis van de functie verwacht wordt dat deze een kenmerk positief beïnvloedt. Onderzoekers in de Verenigde Staten en Schotland hebben deze benadering gebruikt om varkens te produceren die niet geïnfecteerd kunnen worden door het PRRS-virus (Porcine reproductive and respiratory syndrome).^{2,3} Luchtweginfecties met dit virus resulteren in minder groei, minder geboren biggen en verhoogde sterfte. Het virus is endemisch in de meeste landen waar varkens worden geproduceerd en vaccins tegen het virus blijken niet effectief tegen verspreiding van het virus. PRRS-infecties resulteren in een sterke afname van het welzijn van de dieren en zorgen wereldwijd voor miljarden aan schade binnen de varkenssector. Daarnaast heeft het virus een groot effect op het antibioticumgebruik in de sector. Met behulp van CRISPR-Cas hebben de onderzoekers een klein stukje van het CD163-gen verwijderd, waardoor het virus de dieren niet langer kan infecteren.

12.4 Toepassingen van *genome editing* bij dieren

Er zijn talloze mogelijke toepassingen voor CRISPR-Cas bij dieren. Deze beperken zich niet alleen tot de in het oog springende voorbeelden bij onze landbouwhuisdieren die we in de voorgaande paragraaf bespraken. De Commissie Genetische Modificatie (COGEM) heeft recentelijk een zeer uitgebreid rapport gepubliceerd over de vele toepassingen van CRISPR-Cas bij dieren en de ethische en maatschappelijke aspecten daarvan.⁴ De Nederlandse wetgeving – die uitgaat van de intrinsieke waarde van dieren – kiest een ‘nee, tenzij’-benadering en staat momenteel geen commerciële toepassingen van CRISPR-Cas toe. De meeste toepassingen die we in dit hoofdstuk noemen, zijn dus in het buitenland en/of in het kader van wetenschappelijk onderzoek ontwikkeld. Overigens is de wetgeving over het aanpassen van het genoom van dieren niet altijd consequent. Het gebruik van CRISPR-Cas valt bijvoorbeeld onder de wetgeving voor genetische modificatie, maar chemische mutagenese met stoffen zoals N-ethyl-N-nitrosourea (ENU) niet. Deze chemische mutagenese resulteert in duizenden mutaties op willekeurige plaatsen in het genoom van deze dieren en de methode wordt al decennialang gebruikt voor het aanbrengen van mutaties in proefdieren als muis en rat.

Momenteel wordt CRISPR-Cas bij landbouwhuisdieren nog uitsluitend gebruikt voor onderzoeksdoeleinden en zijn er nergens ter wereld nog dieren toegelaten voor humane consumptie. Bij landbouwhuisdieren ligt de nadruk van toepassingen in het verlengde van de huidige fokkerijpraktijk, dus een efficiëntere productie, hogere kwaliteit van dierlijke producten en betere ziekteresistentie. Wat we ons hierbij wel moeten realiseren, is dat deze kenmerken bepaald worden door een complexe interactie van honderden tot wel duizenden genetische varianten, met elk slechts een klein effect en het merendeel daarvan nog onbekend. Toepassingen binnen de fokkerij zijn meestal dan ook gericht op mutaties met een zeer groot effect en aanpassingen die niet bereikt kunnen worden met klassieke fokkerij, zoals de mogelijke resistenties tegen virusziekten als PRRS en Afrikaanse varkenspest. Een ander aspect dat vaak vergeten wordt in de discussie over het gebruik van CRISPR-Cas voor deze toepassing, is dat het bij fokkerij niet gaat om het verbeteren van individuele dieren, maar om het verbeteren van de populatie. Dit betekent dat CRISPR-Cas alleen economisch haalbaar is indien de mutatie bij honderden – mogelijk duizenden – dieren efficiënt kan worden aangebracht.⁵

Ieder individu draagt honderden mutaties in zijn genoom die een negatief effect hebben op de *fitness*. Enkele daarvan zijn zelfs lethaal of resulteren in genetische afwijkingen indien de drager homozygoot is voor die mutatie. Bij grote genetisch gezonde populaties is dit geen enkel probleem – de kans dat een dier homozygoot is voor zo'n lethale mutatie is klein. Het kan echter tot aanzienlijke problemen leiden bij sterke selectie voor bepaalde kenmerken of sterke inteelt in populaties met een kleine effectieve populatiegrootte. Voorbeelden hiervan zijn de BLAD-mutatie bij runderen⁶ en het Warmblood Fragile Foal Syndrome⁷ bij paarden, dat het afgelopen jaar voor veel ophef heeft gezorgd in de paardenwereld in Nederland. Voorbeelden van de gevolgen van inteelt zien we duidelijk bij veel hondenrassen, namelijk een hoge frequentie van genetische afwijkingen en ziekten. Dit is bij uitstek een voorbeeld waar CRISPR-Cas een bijdrage kan leveren aan het terugdringen van genetische aandoeningen en het genetisch gezond maken van kleine populaties met een hoge mate van inteelt. Eenzelfde situatie doet zich voor bij ernstig bedreigde diersoorten.

Bij de voorbeelden die we tot nu toe besproken hebben, draait het om het genetisch verbeteren van dierlijke populaties. Verbeteren in economische zin of ten behoeve van dierenwelzijn en biodiversiteit. In deze toepassingen combineren mensen CRISPR-Cas met positieve selectie van individuen met de gewenste mutatie. Een omgekeerde toepassing van CRISPR-Cas is het aanbrengen van een mutatie die het dier verzwakt, in combinatie met negatieve selectie van de mutatiedragers, bijvoorbeeld om ziekten en niet-gewenste exoten te bestrijden. Dit is mogelijk door het ontwikkelen van *gene drive*-systemen, die ervoor zorgen dat de mutatie overgedragen wordt naar alle nakomelingen, waardoor de frequentie van de mutatie exponentieel toeneemt in de populatie. CRISPR-Cas heeft de ontwikkeling van efficiënte *gene drive*-systemen mogelijk gemaakt. Wetenschappers exploreren deze benadering om specifieke muggensoorten uit te roeien, om zo de verspreiding van ziekten als malaria, dengue en zika tegen te gaan.

Een laatste aanwending van CRISPR-Cas bij dieren richt zich op medische toepassingen voor de mens. Hier kunnen we twee verschillende toepassingen onderscheiden. Ten eerste worden dieren wereldwijd al eeuwenlang gebruikt als proefdier bij wetenschappelijk onderzoek. CRISPR-Cas heeft het scala aan mogelijkheden hiervoor sterk uitgebreid. Niet alleen biedt CRISPR-Cas de mogelijkheid om in detail

de werking van specifieke genen te bestuderen – het biedt ook de mogelijkheid om dierlijke ziektemodellen te maken van aandoeningen bij de mens. Omdat de fysiologie van het varken sterk overeenkomt met die van de mens, zien we bij deze soort een sterke toename in het gebruik van CRISPR-Cas voor de ontwikkeling van specifiek ziektemodellen zoals bijvoorbeeld diabetes, taaislijmziekte, ALS, Alzheimer, kanker, hart en vaataandoeningen.⁸ Een tweede medische toepassing, waarbij wederom met name het varken als proefdier wordt gebruikt, is xenotransplantatie – het transplanteren van dierlijke organen naar mensen. In dit geval wordt CRISPR-Cas gebruikt om de dierlijke organen te ‘humaniseren’ om afstoting na transplantatie te voorkomen. Inmiddels is deze techniek al succesvol gebleken bij xenotransplantatie van varkensharten in bavianen.⁹

12.5 Schurende kwesties

Genetische modificatie leidt tot veel negatieve emoties in de samenleving. In onze publieksenquête¹⁰ was slechts 6% van de respondenten het (helemaal) eens met de stelling ‘Het DNA van een dier aanpassen mag als het dier daarmee beter past bij de wensen van mensen.’ Welke vormen van genetische aanpassing vindt de maatschappij acceptabel? Voedsel van genetisch gemodificeerde dieren wordt nauwelijks geaccepteerd – slechts 19% van de respondenten was het (helemaal) eens met de stelling ‘Het is acceptabel om varkens genetisch te modificeren (oftewel het DNA te veranderen) zodat ze niet meer gevoelig zijn voor ernstige infectieziekten.’ Bij medische toepassingen speelt een afweging van de waarde van een dier ten opzichte van de waarde en de kwaliteit van het leven bij de mens. Met de stelling ‘Het is acceptabel om menselijke genen in te bouwen in het DNA van muizen omdat de resultaten van dieronderzoek dan beter vertaalbaar zijn naar de mens’ was 22% het (helemaal) eens. In het debat over genetische modificatie en *genome editing* met CRISPR-Cas klinken vaak de argumenten die we hieronder samenvatten.

Tegen

Het tast de integriteit van het dier aan – de eigen waarde. Die integriteitsaantasting is moeilijk objectief vast te stellen. De bezwaren lijken zich meer te richten op de methode dan op het resultaat, zeker als het gaat om de zeer specifieke mutaties die met CRISPR-Cas kunnen worden aangebracht. Dat zijn immers vaak

mutaties die al in de natuur voorkomen en daarmee is het resultaat van CRISPR-Cas eigenlijk niet meer te onderscheiden van de effecten van traditionele fokkerij. Maar sommige tegenstanders willen principieel niet dat mensen actief ingrijpen in andere diersoorten.

Voor

Genetische modificatie met CRISPR-Cas draagt ontegenzeggelijk bij aan een verdere technologisering van dieren, maar onze landbouwhuisdieren en gezelschapsdieren zijn al een product van een eeuwenlange aanpassing aan mensenwensen. Bovendien biedt deze nieuwe techniek juist de mogelijkheid om ongewenste effecten uit het verleden te corrigeren, bijvoorbeeld genetische defecten bij hondenrassen.

Tegen

Tegenstanders noemen vaak het argument dat CRISPR-Cas ook resulteert in mutaties op andere onbekende plaatsen in het genoom en dat dit onvoorziene gevolgen kan hebben. Hoewel de techniek steeds verfijnder en specifiekter wordt, is dit niet geheel uit te sluiten. Studies die hier specifiek naar hebben gekeken, komen met nogal uiteenlopende schattingen over mutaties op andere plaatsen. Het is hierbij echter onduidelijk in hoeverre deze verschillen worden veroorzaakt door de gekozen doellocatie of variatie in de gekozen CRISPR-Cas genoom editing methode.

Voor

Verandering van genetisch materiaal is een natuurlijk proces, dat zelfs essentieel is voor de evolutie van soorten en hun aanpassing aan een veranderende omgeving. Het genoom van elk mens of dier bevat tientallen nieuwe mutaties ten opzichte van de ouders, een veelvoud van het aantal dat met CRISPR-Cas wordt aangebracht.

Tegen

Een toename van het aantal diermodellen voor humane ziekten zal in een toename van het proefdiergebruik resulteren, terwijl we juist goed op weg waren om het proefdiergebruik voor onderzoek te verminderen. Sommige mensen zijn überhaupt tegen het gebruik van proefdieren. Bij xenotransplantatie bestaat onzekerheid over eventuele risico's bij het overschrijden van de soortbarrière. Hoe zeker kunnen we zijn dat de endogene virussen in het genoom van het varken bij xenotransplantatie van varkensorganen geen probleem opleveren voor de volksgezondheid? Hoe zeker

zijn we ervan dat we die volledig kunnen inactiveren? En kunnen we het ontstaan van nieuwe – voor de mens besmettelijke – virussen uitsluiten? Voor *gene drives* voeren andere kwesties de boventoon, zoals mogelijke onvoorziene ecologische effecten en het voorkómen dat de *gene drive* zich uitbreidt naar nuttige soorten.

Voor

De diermodellen die wetenschappers met CRISPR-Cas kunnen creëren, maken het mogelijk om nieuwe medicijnen te ontwikkelen. En met xenotransplantatie zouden vele patiënten geholpen kunnen worden waarvoor nu geen geschikte donororganen beschikbaar zijn. Deze toepassingen kunnen dus vele duizenden mensenlevens redden, maar dat gaat wel ten koste van een veelvoud aan dieren. Verder kan hier kan tegenin gebracht worden dat het tekort aan donoren ook op andere manieren aangepakt kan worden. Ook voor *gene drives* ten slotte geldt dat een succesvolle toepassing vele duizenden mensenlevens zou kunnen redden – denkt u bijvoorbeeld aan de malariamug.

12.6 Conclusie

Waar ligt dan de grens tussen wat we wel of niet acceptabel vinden? Moet de discussie gaan over het proces of om het eindresultaat van de aanpassing? Momenteel wordt er onderzoek gedaan naar een verscheidenheid aan toepassingen in dieren, waarvan het zeker denkbaar is dat enkele van deze (toekomstige) toepassingen ook in het belang zijn van het dier. De techniek kan bijdragen aan zowel verduurzaming als verhoogd dierenwelzijn. Omdat *genome editing* met CRISPR-Cas een grote impact kan hebben op de levens van dieren – in zowel positieve als negatieve zin – is er een afwegingskader nodig dat de belangen van het dier beschermt. Dit beperkt zich niet tot pure veiligheidsrisico's voor mens en dier, maar vraagt om een afweging waarin de belangen van het dier – welzijn, integriteit – sterk worden gewogen. Het vorig jaar gestarte onderzoeksproject 'Just Editing'¹¹ tracht op basis van sociaalwetenschappelijke en ethische perspectieven voorwaarden te ontwikkelen voor *genome editing*-toepassingen bij dieren die samenvallen met morele en maatschappelijke waarden en een verantwoorde innovatie.

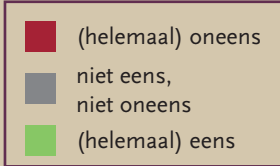
Bronnen

1. Carlson, D.F., Lancto, C.A., Zang, B., *et al.*, 2016. Production of hornless dairy cattle from genome-edited cell lines. *Nat Biotechnol.* 34, 479-481.
2. Burkard, C., Lilloco, S.G., Reid, E., *et al.*, 2017. Precision Engineering for PRRSV resistance in pigs: Macrophages from genome edited pigs lacking CD163 SRCR5 domain are fully resistant to both PRRSV genotypes while maintaining biological function. *PLoS Pathog.* 13:e1006206.
3. Whitworth, K.M., Rowland, R.R., Ewen, C.L., *et al.*, 2016. Gene-edited pigs are protected from porcine reproductive and respiratory syndrome virus. *Nat Biotechnol.* 34(1), 20-22.
4. Commissie Genetische Modificatie (COGEM), 2018. CRISPR & het dier. Implicaties van genome editing voor maatschappij en beleid. COGEM signalering CGM/180501-01. Damen drukkers, Werkendam. 108 pp.
5. Bastiaansen, J.W.M., Bovenhuis, H., Groenen, M.A.M., Megens, H.J. en Mulder, H.A., 2018. The impact of genome editing on the introduction of monogenic traits in livestock. *Genet Sel Evol.* 50, 18.
6. Nagahata, H., 2004. Bovine leukocyte adhesion deficiency (BLAD): a review. *J Vet Med Sci.* 66, 1475-1482.
7. Winand, N., 2012. Identification of the causative mutation for inherited connective tissue disorders in equines. United States Department Of Commerce Application Number: 61/486,464.
8. Rogers, C.S., 2016. Genetically engineered livestock for biomedical models. *Transgenic Res.* 25, 345-359.
9. Längin, M., Mayr, T., Reichart, B., *et al.*, 2018. Consistent success in life-supporting porcine cardiac xenotransplantation. *Nature.* 564, 430-433.
10. Kantar Public, 2018. De staat van het dier. Rapportage december 2018 in opdracht van de Raad voor Dierenangelegenheden. Kantar Public, Amsterdam. 38 pp.
11. Website Just Editing project: <http://www.sage-animals.com/> Bezocht op 17-07-2019.

13. Dieren tussen de regels door

SCHURENDE KWESTIES RONDOM WET- EN REGELGEVING

ENQUÊTERESULTATEN

De Nederlandse overheid doet wat nodig is om het welzijn van productiedieren te waarborgen.

De Nederlandse overheid doet wat nodig is om het welzijn van recreatiedieren te waarborgen.

De Nederlandse overheid doet wat nodig is om het welzijn van proefdieren te waarborgen.

De Nederlandse overheid doet wat nodig is om het welzijn van natuurdieren te waarborgen.

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent.
Basis: helft respondenten (n=circa 1.000)

Het verhogen van wettelijke normen voor het welzijn van dieren in Nederland zorgt ervoor dat de bedrijfsmatige dierhouderij verhuist naar het buitenland waardoor de dieren alleen maar slechter af zijn.

Nu volgt een aantal stellingen. Geef aan in hoeverre u het hiermee oneens of eens bent.
Basis: alle respondenten (n=2.010)

De Nederlandse en Europese wet- en regelgeving rondom dierenwelzijn is versnipperd. Er zijn verschillende regels voor verschillende diergroepen en bovendien hebben de drie bestuurslagen – rijksoverheid, provincies en gemeenten – elk verschillende verantwoordelijkheden. De knelpunten kunnen in een andere bestuurslaag gevoeld worden dan de laag die verantwoordelijk is. Denkt u hierbij aan het welzijn van paarden op paardenmarkten of de overlast van verwilderde katten. Hoe werkt de verdeling van bevoegdheden in de praktijk en waar wringt het? In dit hoofdstuk beschrijven we schurende kwesties en mogelijke oplossingsrichtingen.

13.1 Inleiding

Dierenwelzijn is in de Nederlandse wet- en regelgeving opgenomen in drie grote wetten. De bescherming van de natuur – met de daarin levende dieren – is geregeld in de Wet Natuurbescherming¹ van 2017. Regels over het welzijn van productiedieren, gezelschapsdieren, hobbydieren en dieren in dierentuinen zijn vastgelegd in de Wet Dieren² van 2011. In 2019 staat een evaluatie van deze wet op de planning. Regels over het welzijn van proefdieren zijn geregeld in de Wet op de dierproeven³ van 2014. Er zijn dus verschillende regels voor verschillende diergroepen. De manier waarop mensen bijvoorbeeld konijnen mogen behandelen af van de situatie – wordt het konijn gehouden als huisdier, proefdier of productiedier? Of gaat het over in de natuur levende konijnen die mensen willen beschermen of bejagen? Daarnaast komt dierenwelzijn verspreid aan bod in andere wetten en regels. Bovendien bestaan er diverse Europese richtlijnen, regels en afspraken.

De mogelijkheden van de drie Nederlandse bestuurslagen – landelijk, provinciaal en gemeentelijk – om regels over dierenaangelegenheden op te stellen zijn ook verschillend. De rijksoverheid heeft centrale bevoegdheid en eindverantwoordelijkheid voor dierenwelzijn. Sinds de decentralisatie van het natuurbeleid zijn de provincies grotendeels verantwoordelijk voor de dieren die in de natuur leven. Gemeenten regelen zaken rondom ‘hun eigen huishouding’ en kunnen regels opstellen voor evenementen met dieren op hun grondgebied. Ook kunnen zij bijvoorbeeld eisen stellen aan het uitlaten van honden en loslopen van (agressieve) honden. Hoewel het openbaar bestuur in Nederland nou eenmaal zo in elkaar zit, kan deze complexiteit dieren soms in de knel brengen. Dieren blijken bijvoorbeeld in sommige situaties niet even goed beschermd te zijn. Dit kan om verschillende

diersoorten gaan of – zoals bij het eerdergenoemde konijn – om dezelfde diersoort in verschillende situaties. De betrokkenen kunnen soms ook problemen ervaren met de uitvoering van het beleid. In sectie 13.2 zullen we een voorbeeld bespreken. De RDA ziet mogelijkheden om deze situaties te verbeteren, zodat we het welzijn van dieren kunnen verbeteren. Hierover later meer.

Daarnaast lijken steeds meer mensen een beroep te doen op gemeenten vanwege dierenwelzijn. Zoals we al zagen bij de bespreking van de enquêteresultaten in hoofdstuk 2, gaan dieren mensen aan het hart. Mensen voelen een sterke betrokkenheid als het gaat om dierenwelzijn. Burgers worden in hun woonomgeving bijvoorbeeld geconfronteerd met evenementen met dieren, uitbreidingsplannen van veehouders voor hun stallen en woningbouwplannen op plekken waar wilde dieren leven. Het zijn de gemeentelijke en provinciale overheid die toestemming kunnen geven voor dergelijke zaken. Burgers en actiegroeperingen trekken daarom regelmatig aan de bel en stellen hun gemeente vragen over het welzijn van paarden op paardenmarkten, dierenshows, zwerfkatten en over het welzijn van de haan in de mast tijdens het traditionele Kallemooi-feest⁴ op Schiermonnikoog. Ook worstelen gemeenten bijvoorbeeld met het diervriendelijk aanpakken van overlast van dieren zoals meeuwen, kraaien, roeken, duiven, steenmarters en zwerfkatten.

Aangespoord door actieve burgers willen de gemeenten een bijdrage leveren aan het vergroten van dierenwelzijn. Sommige gemeenten voeren een apart dierenwelzijnsbeleid en er is in Nederland ook een groeiend aantal burgemeesters en wethouders met dierenwelzijn in de portefeuille. Maar zij zien dat hun bestuurlijke mogelijkheden met betrekking tot dierenwelzijn heel beperkt zijn en dat de nationale overheid gemeenten niet altijd wil of kan faciliteren. Door veranderingen in de politiek en maatschappij voelen gemeenten de druk om regelgeving op het gebied van dieren en dierenwelzijn te kunnen maken en uitvoeren, maar ze worstelen met de mogelijkheden die hiervoor zijn.⁵ Net zoals op andere beleidsterreinen komen hier vragen naar boven over wat elke bestuurslaag precies doet, mag en kan. En hoe overheden hierin kunnen samenwerken.

Tussen al die wetten, regels en bestuurlijke vragen, leven dieren voor wiens welzijn wij moeten zorgen. Die verzorgd of juist met rust gelaten moeten worden. Die zouden kunnen floreren bij een aanpak op maat per gemeente, maar misschien

ook de dupe kunnen worden van verschillende benaderingen van twee naburige provincies. In de volgende secties geven we twee voorbeelden om de genoemde schurende kwesties te illustreren: dieren kunnen in de knel raken door de (bestuurlijke) belemmeringen die lokale en provinciale overheden ervaren bij het uitvoeren van het dierenwelzijnsbeleid.

13.2 Paardenmarkten als voorbeeld

In 2017 bracht de RDA een zienswijze uit over paardenmarkten in Nederland.⁶ Kritiek vanuit dierenwelzijnsorganisaties op het welzijn van paarden op die markten heeft ervoor gezorgd dat dit onderwerp recent op de politieke agenda is gekomen. De belangrijkste wetgeving die betrekking heeft op het welzijn van paarden op paardenmarkten is opgenomen in de Wet Dieren, het Besluit Houders van Dieren en de Europese Transportverordening. Het Rijk is verantwoordelijk voor het opstellen van nationale wet- en regelgeving en de eenduidige interpretatie daarvan. Ook is zij belast met het toezicht op en de handhaving van de (inter)nationale wet- en regelgeving. Er is geen gerichte regelgeving voor het evenement paardenmarkten – wel is er bijvoorbeeld regelgeving van kracht met betrekking tot mishandeling, verwaarlozing en vervoer van dieren.

De gemeente waar de markt gehouden wordt, is verantwoordelijk voor het stellen van eisen waaronder de paardenmarkt mag worden georganiseerd en uitgevoerd – Algemene Plaatselijke Verordening (APV), evenementenvergunning of andere vergunningen. Tevens is de gemeente verantwoordelijk voor het toezicht en de handhaving. Regels die gemeenten voor dieren opstellen zijn meestal gericht op het voorkomen van schade, hinder en overlast. Van oudsher vormt dierenwelzijn geen onderdeel van een APV of van afgeleid beleid. Op het gebied van dieren zijn slechts een paar regels standaard opgenomen in de APV – de aanlijnplicht voor honden en de mogelijkheden voor het aanwijzen van een gevaarlijk dier en daarbij behorende voorschriften (aanlijn- en muilkorfplicht). Soms hebben gemeenten bepalingen opgenomen voor het beperken van overlast door kraaiende hanen en/of duiven, of bijvoorbeeld restricties voor ruiters om bepaalde gebieden te betreden.

Ook op het gebied van de paardenmarkten bestaat veel onduidelijkheid over het juridisch kader, de bevoegdheden en de (on)mogelijkheden voor het stellen van

extra eisen voor dierenwelzijn – zoals bijvoorbeeld het protocol paardenmarkten⁶ – en aanvullend toezicht hierop. Gemeenten hebben veel vragen over hoe zij paardenmarkten kunnen beperken, verbieden of reguleren. Zij beschikken daarbij soms niet over middelen voor regelgeving (of dat denken ze), zijn niet op de hoogte van subsidiemogelijkheden om dierenwelzijn te verbeteren en soms ontbreekt er kennis en expertise. Juridisch gezien is er een soort patstelling ontstaan waarbij de bevoegdheid ligt bij de minister die niets doet of wil doen en de gemeente die – aangespoord door de publieke opinie en verzoeken om handhaven van dierenwelzijn – wel wil, maar geen bevoegdheid heeft (zie brief van portefeuillehouders dierenwelzijn⁵).

Wat kan dit in de praktijk voor de paarden betekenen? Het is natuurlijk jammer als een partij extra maatregelen op het gebied van dierenwelzijn wil nemen, maar daar geen ruimte voor krijgt. Als een gemeente besluit strengere eisen en handhaving op te nemen, zou dit het welzijn van paarden op een specifieke paardenmarkt ten goede kunnen komen. Anderzijds kan dit ook leiden tot grote(re) verschillen tussen gemeenten in de voorwaarden aan welzijn en het toezicht daarop. Daardoor kan het welzijn van paarden erg gaan verschillen tussen markten. Men kan zich dan afvragen wat wenselijk is. Is het wenselijk dat gemeenten meer kunnen en mogen regelen op het gebied van paardenwelzijn, of juist dat overal uniforme regels gelden zodat alle paarden dezelfde behandeling moeten krijgen? Hoe verhouden de mogelijkheden die gemeenten hebben zich tot de eindverantwoordelijkheid van het Rijk?

Ook kunnen er voor-en nadelen zijn aan handhaving op lokaal of landelijk niveau. Er zijn bijvoorbeeld anekdotische verhalen dat lokale dierenartsen/handhavers moeite hebben om bekenden op een lokale markt aan te spreken op het naleven van regels, omdat ze vaker met elkaar te maken hebben en bang zijn voor represailles of andere problemen. Anderzijds heeft het Rijk soms niet de middelen om adequaat op lokaal niveau te kunnen handhaven. Verschillende onderdelen dus waar niet zo eenduidig is wat te doen, waardoor het welzijn van dieren in de knel kan komen, of in ieder geval niet verbeterd kan worden. Hier komen we later op terug.

13.3 Dieren in de natuur als voorbeeld

Zoals gezegd, heeft de rijksoverheid centrale bevoegdheid en eindverantwoordelijkheid voor dierenwelzijn. De belangrijkste wetgeving voor dieren in de natuur is de Wet Natuurbescherming uit 2017. Hierin zijn verschillende voorgaande wetten samengevoegd en vormen Europese richtlijnen, zoals de Vogel- en Habitatrichtlijn, het kader. De wet beschermt natuur en biodiversiteit via gebiedsbescherming (Europese Natura 2000-gebieden) en soortenbescherming (Vogelrichtlijn, Habitatrichtlijn/verdragen Bonn en Bern en andere soorten die genoemd zijn in Bijlage A van de Wet natuurbescherming). Alle andere soorten worden verder alleen beschermd door de zorgplicht. Niet elke diersoort kent dus dezelfde bescherming – sommige soorten zijn zwaarder beschermd dan andere.

De rijksoverheid is verantwoordelijk voor de kaders en ambities van het natuurbeleid. Door de decentralisatie van het natuurbeleid liggen taken en bevoegdheden voor de bescherming van natuurgebieden en planten en dieren bij de provincies – invulling en uitvoering van beleid. Alleen voor de grote wateren blijft de rijksoverheid verantwoordelijk. De provincies hebben regie over het natuurbeleid in de regio en zijn verantwoordelijk voor ontheffingen en vergunningen. In provinciale verordeningen en bestemmingen worden regels vastgesteld op provinciaal niveau. De beleidskaders en -regels met betrekking tot natuur verschillen per provincie. Elke provincie kan een eigen beleid formuleren om de geldende regels te implementeren. Provincies maken natuurbeheerplannen; faunabeheereenheden maken faunabeheerplannen – jacht, beheer, schadebestrijding. Dieren in de natuur kunnen dus in verschillende provincies verschillend benaderd worden als het gaat om natuurbeheer, populatiebeheer en dierenwelzijn.

Wat het bij dieren in de natuur vaak ingewikkeld maakt, is dat het uitgangspunt van individueel dierenwelzijn op gespannen voet kan staan met de bescherming op soort- en populatieniveau – welzijn van populaties. Zoals we gezien hebben in het voorbeeld van zeehondenopvang in hoofdstuk 8, is wat goed is voor het individuele dier niet per se goed voor de populatie en vice versa. Laat staan dat het gaat om behoud van populaties in de toekomst – welzijn van toekomstige individuen. Daarnaast kan het welzijn van soorten elkaar bijten – vergelijk het welzijn van de vos met het welzijn van de grutto (zie hoofdstuk 10). Bij afwegingen over wilde dieren in de natuur zouden dus al die aspecten moeten worden meegenomen.⁷

Wat is er eigenlijk geregeld voor het welzijn van dieren in de natuur? Het welzijn van dieren in de natuur vormt geen uitgebreid onderdeel van de Wet Natuurbescherming en wordt alleen in incidentele passages in deze wet genoemd – aanwijzen van middelen om dieren te bestrijden die nadelige gevolgen voor het welzijn voorkomen of beperken; mogelijkheden voor bijvoeren van dieren wanneer het welzijn in het geding is. In de publieke opinie en bij beleidsmakers lijkt het welzijn van wilde dieren echter steeds meer in de belangstelling te staan. Daarbij is het niet altijd helemaal duidelijk waar de verantwoordelijkheid voor het welzijn van wilde dieren nu precies ligt. In principe gaan de provincies nu over de bescherming van dieren in de natuur en dierenwelzijn is daar (impliciet) ook een onderdeel van. Voor de Oostvaardersplassen is het dierenwelzijn dan bijvoorbeeld expliciet overgedragen aan de provincie Flevoland. Voor de Waterleidingduinen beslist de gemeente Amsterdam over het welzijn van de damherten. Voor de grote wateren is de rijksoverheid verantwoordelijk. Gemeenten lossen soms problemen op als dieren overlast veroorzaken. Veel verschillende loketten dus.

Wat kan dit in de praktijk voor dieren betekenen? Vooral nog wordt het welzijn van dieren in de natuur weinig expliciet gemaakt in het beleid. Omdat de provincies zelf het beleid kunnen formuleren, zal dit voor elke provincie anders uitpakken. Dat kan goed uit te leggen zijn want vaak zijn benaderingen gebiedsgericht – lokaal of regionaal – en is een situatie in Drenthe niet zomaar te vergelijken met die in Limburg. Bijvoorbeeld voor welke dieren er leven, hoe hun leefomgeving eruitziet, welke afwegingen op het gebied van dierenwelzijn erover gemaakt moeten worden en wat de regionale publieke opinie is. Maatwerk kan het welzijn van dieren dan positief beïnvloeden en er kan gericht gekeken worden naar wat in een specifieke omgeving meespeelt, zoals gebiedsgerichte aanpak van bevers. Omdat het welzijn van dieren in de natuur niet duidelijk in de wet is opgenomen, kunnen provincies zelf beleid maken dat het welzijn van dieren kan verbeteren. Het is voornamelijk alleen niet duidelijk welke (juridische) ruimte zij daarvoor hebben.

Wanneer het anders kan uitpakken, is bijvoorbeeld als een dier voor zijn leefgebied afhankelijk is van meerdere provincies en de onderlinge afspraken niet eenduidig zijn. Dan kan een dier tussen de verschillende beleidsregels snel komen te zitten, wat invloed kan hebben op zijn verspreiding, voortbestaan en ook op zijn welzijn – zowel welzijn van individuen als voortbestaan van populaties. Vanuit het

dier bezien, zijn die lokale en provinciale grenzen niet relevant. Wolven trekken van de ene provincie naar de andere, wilde zwijnen lezen geen bordjes met ‘nulstandgebied’. Bovendien vinden ecologische processen plaats op verschillende schaalniveaus en deze overstijgen vaak de administratieve grenzen. De Ecologische Hoofdstructuur komt niet tot zijn recht als alleen gekeken wordt naar lokale en regionale niveaus. Het uitsterven van soorten beïnvloedt ook het welzijn van dieren, evenals slecht functionerende ecosystemen. Pesticiden kunnen bij bijen desoriëntatie veroorzaken en het bestrijden van de buxusmot leidt mogelijk tot welzijnsproblemen bij vogels zoals koolmezen. Dit zijn zaken die niet opgelost kunnen worden op lokaal of regionaal niveau.

Net als bij de paardenmarkten in gemeenten kan men zich dus afvragen wat wenselijk is. Is het wenselijk dat gemeenten en provincies allemaal eigen beleid formuleren op het gebied van het welzijn van dieren in de natuur, of juist dat overal uniforme regels gelden zodat overal dezelfde welzijnsvoorwaarden gelden? En hoe verhoudt dit zich tot de andere partijen die verantwoordelijkheid dragen en met de eindverantwoordelijkheid voor dierenwelzijn van het Rijk? Wat kunnen dieren in de natuur qua welzijn nog verwachten van het Rijk? Is het erg als er verschillen ontstaan tussen het welzijn van dieren in Noord-Nederland en die in de Randstad? Meerdere vragen dus, waaruit nog niet zo duidelijk blijkt op welke wijze het welzijn van dieren in de natuur nu geborgd wordt.

13.4 Oplossingsrichtingen

Uit de voorbeelden in 13.2 en 13.3 blijkt hoe dieren in de knel kunnen raken door de uitvoering van het dierenwelzijnsbeleid en hoe lokale en provinciale overheden hier soms belemmeringen ervaren. Wat moet er gebeuren om het welzijn van de verschillende diergroepen – dieren in de natuur, productiedieren, gezelschaps- en hobbydieren, dieren in dierentuinen en proefdieren – een goede plek te geven op de verschillende bestuursniveaus in Nederland? En hoe kunnen we belemmeringen wegnemen?

Die vragen zijn niet eenduidig te beantwoorden. Aan de ene kant speelt er de wens om verantwoordelijkheden en bevoegdheden bij dezelfde instantie te krijgen zodat adequater opgetreden kan worden. Aan de andere kant vragen sommige problemen

om een Europese of nationale aanpak, terwijl andere problemen juist vragen om lokaal of regionaal maatwerk. Op welk bestuursniveau dienen het beste af zijn, is wellicht dan ook niet de juiste vraag. In plaats daarvan moeten we zoeken naar een manier om de zaken zodanig te regelen dat belemmeringen om dierenwelzijn te verbeteren verdwijnen en dat we tegemoetkomen aan de toenemende belangstelling voor dierenwelzijn bij overheden en burgers. Daarin zouden niet alleen bestuurskundige vragen aandacht moeten krijgen, maar ook manieren waarop de verschillende overheden kunnen samenwerken en van elkaar kunnen leren. Waarbij we het dier steeds centraal stellen en denken vanuit het dier, zijn gedrag en zijn leven in een goed functionerend ecosysteem.

Bij het onderzoeken van lokale en regionale mogelijkheden voor het verbeteren van dierenwelzijn zou aandacht moeten zijn voor het voorkómen van het ontstaan van dusdanige regionale verschillen dat dieren in de knel komen of een scheve verdeling van het welzijn ontstaat. Ook is het belangrijk te zorgen voor voldoende kennis en expertise bij partijen die verder met dierenwelzijn aan de slag willen. Door voldoende afstemming en kennisdeling op de verschillende niveaus kunnen we voorkomen dat overal het wiel opnieuw wordt uitgevonden. Het is daarbij belangrijk om de afwegingen over dierenwelzijn op een consistente manier te maken – het resultaat kan verschillen, maar de manier van afwegen zou vergelijkbaar moeten zijn.

Er is behoefte aan meer duidelijkheid over de verdeling van verantwoordelijkheden en wat de eindverantwoordelijkheid van het Rijk voor dierenwelzijn inhoudt wanneer bevoegdheden deels verkassen naar andere overheden. En duidelijkheid over welke ruimte die andere overheden hebben om invulling te geven aan dierenwelzijnsbeleid. Wanneer de verschillende overheden de handen ineenslaan om deze bestuurlijke en organisatorische vraagstukken te beantwoorden, kan het welzijn van dieren weer een aantal stappen vooruit worden gebracht. De evaluatie van de Wet Dieren die in 2019 op de planning staat, zou hier ook op in moeten gaan.

13.5 Resumé

In dit hoofdstuk zagen we dat de Nederlandse en Europese wet- en regelgeving rondom dierenwelzijn versnipperd is. Er zijn verschillende regels voor verschillende

diergroepen. Bovendien verschillen de mogelijkheden van de drie Nederlandse bestuurslagen – landelijk, provinciaal en gemeentelijk – om regels over dierenaangelegenheden op te stellen, implementeren en handhaven. Hoewel het openbaar bestuur in Nederland op deze gelaagde manier is vormgegeven, kan deze complexiteit dieren soms in de knel brengen. Dieren blijken bijvoorbeeld in verschillende provincies of gemeenten niet even goed beschermd te zijn. Of de betrokkenen kunnen problemen ervaren met de uitvoering van het beleid. Door veranderingen in de politiek en maatschappij voelen gemeenten de druk om regelgeving op het gebied van dieren en dierenwelzijn te kunnen maken en uitvoeren, maar ze worstelen met de mogelijkheden die hiervoor zijn. Wij pleiten ervoor dat regionale verschillen kunnen bestaan, maar ook dat voorkómen wordt dat er dusdanige regionale verschillen ontstaan dat dieren in de knel komen of een scheve verdeling van het welzijn ontstaat. Ook zijn voldoende afstemming en kennisdeling op de verschillende niveaus en duidelijkheid over de verdeling van verantwoordelijkheden belangrijk.

Bronnen

1. Wet Natuurbescherming: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0037552/2019-01-01> Website bezocht op 17-07-2019.
2. Wet Dieren: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2019-01-01>. Website bezocht op 17-07-2019.
3. Wet op de dierproeven: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0003081/2019-01-01>. Website bezocht op 17-07-2019.
4. Ten Cate, J., 2019. Stop met de achterhaalde Kalleemooi-traditie. De Volkskrant, 08-06-2019.
5. Brief over dierenwelzijn van 36 portefeuillehouders dierenwelzijn van diverse gemeenten aan de leden van de Vaste Kamercommissie Economische Zaken. 19-06-2017.
6. RDA, 2017. Paardenmarkten in Nederland. Man en paard noemen. RDA, Den Haag. 74 pp.
7. RDA, 2017. Wegen van Welzijn van Dieren in de Natuur. Toepassing afwegingskader voor fauna. RDA, Den Haag. 64 pp.

14. Van heerser via rentmeesterschap naar partner

SLOTBESCHOUWING OVER DE STAAT VAN HET DIER

De ambitie met deze publicatie was om ‘de staat van het dier’ te verkennen. Hoe is het anno 2019 gesteld met de dieren in Nederland? En hoe zijn de opvattingen over dieren veranderd sinds de oprichting van de RDA in 1993? We hebben deze twee aspecten verkend met een grote publieksenquête en met beschouwingen en essays van RDA-leden. In deze slotbeschouwing kijken we terug op de verkenning en bespreken we onderwerpen die de RDA in de komende jaren op zijn agenda zal zetten.

14.1 Noodzaak voor verbetering

In hoofdstuk 2 zagen we dat Nederlanders dierenwelzijn belangrijk vinden. Mensen gunnen dieren een goed leven en volgens velen hebben dieren daar ook een moreel recht op. Uit de enquêteresultaten werd ook duidelijk dat dierenwelzijn in de ogen van het publiek verbeterd is in de afgelopen jaren. Mensen zien echter duidelijk verschillen tussen de diergroepen – proefdieren zijn het slechtst af, recreatiedieren het best. Productiedieren en dieren in de natuur zitten ertussenin.

In de beschouwingen en essays in hoofdstuk 2-13 onderschrijven RDA-leden het beeld dat dieren nu beter af zijn dan 25 jaar geleden. Er is nu meer aandacht en zorg voor vrijwel alle diersoorten. In beginsel is er ook meer wettelijke bescherming, mogelijk met uitzondering van een aantal niet in de wet genoemde proefdieren en dieren in de natuur. Bij professionele dierhouders en bij burgers zien we meer bewustzijn over het welzijn en de gezondheid van dieren. Bovendien zijn eigenaren in toenemende mate bereid om voor de zorg van hun dier te betalen.

Toch vinden wij dat er nog steeds welzijnsverbeteringen nodig zijn voor *alle* diergroepen. Problemen met dierenwelzijn en diergezondheid zijn voor een deel structureel verankerd in de manier waarop en waarvoor wij dieren houden – in onze systemen. Bovendien zorgen nieuwe kennis en inzichten voor een bewegend welzijnsdoel. Zoals we in de inleiding al beschreven, uiten diverse groeperingen,

organisaties en individuen in onze samenleving veelvuldig kritiek op de omstandigheden waaronder dieren gehouden worden, de wijze waarop wij met dieren samenleven en de manier waarop zij door ons gebruikt worden. Deze aanhoudende maatschappelijke kritiek onderstreept de noodzaak voor verbetering.

Dieren in de natuur

In de beschouwing en essays over dieren in de natuur zagen we dat mensen door de voortschrijdende kennis van ecologie en diergedrag steeds beter weten hoe ze het welzijn van dieren in de natuur kunnen waarborgen. Hierbij gaat het om een afweging van het welzijn van een bepaald individu tegen de effecten op het welzijn van de andere dieren in de populatie (c.q. in de levensgemeenschap). Het welzijn van dieren in de natuur heeft in toenemende mate de aandacht van het publiek en van beleidsmakers. Mensen behandelen verschillende diersoorten echter niet gelijk. Bij dieren zoals vogels en grote grazers is er veel belangstelling voor welzijn en gezondheid en wordt daar veel waarde aan gehecht. Maar bij de zogenaamde plaagdieren – muizen, ratten en veel insecten – is die belangstelling en zorg beduidend minder.

We zagen ook dat de maatschappelijke meningen over de omgang met dieren in de natuur sterk uiteenlopen – waar sommige mensen vinden dat ingrijpen in de natuur uit den boze is, stellen anderen voorop dat wij als mens verantwoordelijk zijn voor het wel en wee van dieren in de natuur. In de schurende kwesties die daardoor ontstaan, spelen beperkte kennis en wetenschappelijk verouderde inzichten vaak een prominente rol. Dit kan schadelijk zijn voor het welzijn van de dieren. Er zijn bovendien zorgen over de leefomgeving die bij veel dieren onder druk staat en over de schrikbarende achteruitgang van veel insecten- en vogelsoorten. Het is cruciaal om maatregelen te nemen om het voortbestaan van deze dieren te garanderen – we moeten een leefomgeving van voldoende oppervlak en kwaliteit realiseren. De zorgen over de teloorgang van ecosystemen en de zorgen over het welzijn van individuele dieren en groepen dieren vallen steeds vaker samen.

Productiedieren

In de beschouwing over productiedieren zagen we hoe de veehouderijsector na de twee wereldoorlogen economisch sterk is geworden door zoveel mogelijk, zo efficiënt mogelijk en met zo min mogelijk kosten te produceren. Deze intensieve

veehouderij had onbedoeld negatieve gevolgen voor dieren, milieu en biodiversiteit. De laatste 25 jaar zijn we hier anders naar gaan kijken en dat heeft het welzijn van productiedieren merkbaar verbeterd. Vleeskalveren worden tegenwoordig bijvoorbeeld in groepen gehuisvest en ruwvoer is nu een vast bestanddeel van hun rantsoen. Melkkoeien hebben in loopstallen veel meer bewegingsvrijheid gekregen. Zeugen worden tegenwoordig in groepen gehouden, de ruimte per dier is vergroot en de dieren krijgen meer afleidingsmateriaal aangeboden. Mannetjesbiggen worden niet meer standaard gecastreerd. Voor leghennen zijn batterij-kooisystemen niet meer toegestaan en is het snavelkappen afgeschaft. Nederland heeft een van de meest gezonde dierpopulaties in Europa, mede door de eisen die de internationale exportpositie aan gezondheid en welzijn stelt.

Maar er is geen reden tot zelfgenoegzaamheid want de veehouderijsectoren hebben nog steeds te maken met hardnekkige en nieuwe welzijnsproblemen. Denkt u aan lichamelijke ingrepen zoals staarten couperen, huisvestingsproblemen door krappe hokken, verveling door een prikkelarme leefomgeving, morbiditeit en sterfte van jonge dieren, transport over lange afstanden en problemen die samenhangen met het sociaal gedrag. Het zal moeilijk zijn om noodzakelijke verbeteringen in het huidige systeem te realiseren. Er is een diversiteit aan ontwikkelingen gaande om het welzijn van productiedieren verder te verbeteren, waaronder keurmerken voor diervriendelijkere voedselproducten en het incorporeren van dierenwelzijn in kwaliteitssystemen. Tegelijkertijd wordt de veehouderij gevraagd een omslag te maken passend in de transitie naar een kringlooplandbouw. Deze transitie biedt ook kansen om dierenwelzijn inclusief gezondheid structureel te verbeteren – het is essentieel dat diergezondheid en dierenwelzijn centraal staan.

Gezelschaps- en hobbydieren

In de beschouwingen en essays over gezelschaps- en hobbydieren zagen we dat er door professionalisering van de betrokken actoren en door toegenomen kennis over het houden en fokken van dieren een duidelijke verbetering in welzijn en gezondheid is gerealiseerd. Meer en meer worden gezelschapsdieren lid van het gezin en onderdeel van onze identiteit. Daarmee zitten gezelschapsdieren dicht bij onze emoties – plezier en zorg, passie en verdriet. In veel gevallen is deze emotie goed voor het bewaken van de gezondheid en het welzijn van deze dieren. Maar tegelijkertijd vergroten deze emoties ook de risico's van vermenselijking en

modegrillen die dieronwaardig zijn. Ze belemmeren ons in het reflecteren op ons eigen gedrag, waardoor aankoopbeslissingen vaak minder weloverwogen zijn dan vanuit het oogpunt van dierenwelzijn wenselijk is.

In hoofdstuk 5 zagen we ook dat de komst van internet positieve effecten heeft op dierenwelzijn, via toegankelijke kennis en mogelijkheden om informatie uit te wisselen en kritisch tegen het licht te houden via bijvoorbeeld fora. Er zijn echter ook schaduwzijden, zoals onbetrouwbare informatie en slecht controleerbare internethandel. En we zagen dat beschikbaarheid van kennis geen garantie is voor het toepassen van die kennis. Of het nu gaat om gezelschapsdieren of om hobbydieren – waar mensen zich organiseren en samenwerken, zie je dat ze elkaar scherp houden, corrigeren en zin en onzin gemakkelijker onderscheiden. In de komende jaren zullen we aandacht moeten besteden aan ethische kwesties zoals het doden van gezonde dieren (denkt u aan niet herplaatsbare dieren in asielen), de toeneemende internationalisering (malafide hondenhandel) en risico's op zoönosen.

Dieren in dierentuinen, dierenparken en opvangcentra

In hoofdstuk 6 is beschreven hoe ook dierentuinen zich organiseren in samenwerkingsverbanden en daarbinnen kennis over de houderij uitwisselen om de eigenheid van de gehouden soorten zo goed mogelijk tot zijn recht te laten komen. De verblijven worden ruimer en gevarieerder. Bovendien huisvest men vaker verschillende diersoorten die een natuurlijk leefgebied delen bij elkaar in hetzelfde verblijf (*ecodisplays*). Ook weegt men de eisen die de soorten stellen nadrukkelijker mee bij het kiezen van diersoorten om te houden. Dit geldt in elk geval voor de grotere dierentuinen. Gelet op de sterke groei van het aantal kleinere tuinen, parken en opvangcentra is het voor de dieren van belang om ook daar de professionalisering via samenwerking te bevorderen. Omdat dierentuinen ook commerciële ondernemingen zijn die scherp moeten letten op de kosten, blijft het waarborgen van dierenwelzijn een balansoefening die voortdurend aandacht vraagt. Ook in vergunningverlening en in ethische kwesties rond het doden van overtollige en niet herplaatsbare dieren.

Proefdieren

Bij proefdieren zien we een positieve trend in het welzijn omdat er minder proefdieren worden gebruikt en meer diersoorten onder de bescherming van de

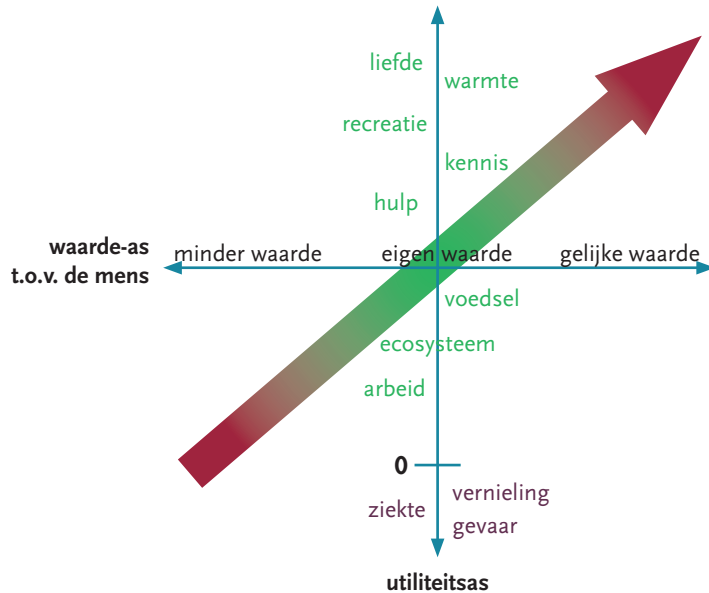
proefdierwetgeving vallen. De aandacht voor proefdierenwelzijn is verbeterd, niet alleen door de nieuwe wetgeving, maar ook door professionalisering van de direct-betrokkenen. Een goede ontwikkeling is dat het doel van het onderzoek steeds nadrukkelijk wordt afgewogen tegen het ongerief dat dieren wordt aangedaan. Volgens ons is er echter meer aandacht nodig voor de huisvesting en verzorging van proefdieren, tijdens de proef en daarbuiten. Ook is er een betere bescherming nodig van *alle* dieren die als proefdier ingezet worden, omdat ook de dieren die niet onder de huidige wetgeving vallen – de meeste ongewervelden – ongerief kunnen ervaren en een eigen waarde hebben.

14.2 Het dier als partner

Naast de verbetering in de gezondheid en het welzijn van dieren is er nog een verschuiving waar te nemen – de positie van het dier in onze maatschappij verandert. Vroeger werden dieren vooral als productiemiddel gezien (bijvoorbeeld voor arbeid, melk, vlees en eieren), waarbij mensen als eigenaar en heerser optraden. Daarop volgde een duidelijke verschuiving richting rentmeesterschap, waarbij dieren met meer zorg en respect werden beheerd. Meer recent ontwikkelt zich in grote delen van de samenleving een nieuwe rol voor het dier – het dier als partner. Dieren hebben volgens verreweg de meeste mensen een eigen waarde en daarom in principe ook een recht om te leven. Driekwart van de Nederlanders vindt dat mensen superieur zijn aan dieren, maar de mens is geen ‘heerser’ meer en eigent zich een rol toe die varieert van rentmeester tot partner. Dieren zijn onze partners in de zin van medebewoners van onze planeet, deelgenoten in ons leven en elementen in een gedeeld ecosysteem. Mensen verplaatsen zich meer in dieren en geven aan dat dieren rechten kunnen hebben, zoals het recht op een waardig bestaan en goede verzorging.

De opvatting van burgers over onze relatie met dieren beweegt langzaam maar duidelijk (hoofdstuk 2). Onze rol als baas en heerser wordt stap voor stap vervangen door een rol die gekenmerkt wordt door betrokkenheid en acceptatie van de eigenheid van dieren in populaties (hoofdstukken 3 t/m 7). Het besef groeit dat dieren en mensen in hun wederzijdse afhankelijkheid beide essentiële onderdelen zijn van een duurzaam functionerend ecosysteem (hoofdstuk 3). Daardoor worden inbreuken op dierenwelzijn steeds minder geaccepteerd, zowel door burgers

als door de overheid (hoofdstuk 13). Deze veranderende opvatting over de plaats van het dier in de samenleving is in Figuur 1 in een assenstelsel van waarde en utiliteit in beeld gebracht.

Figuur 1: Grafische weergave van de veranderende positie van het dier in onze samenleving. De pijl geeft een verschuiving aan naar boven (hogere utiliteit) en naar rechts (grotere waarde), waarbij de beide extremen (linksonder en rechtsboven) met de rode kleur als niet wenselijk worden gezien. De horizontale as is een waarde-as die de beoordeelde waarde van het dier ten opzichte van de mens representeert. Deze as loopt van een situatie waar dieren als objecten gezien worden (links) naar een situatie van gelijkwaardigheid tussen mens en dier (rechts), met daartussenin een positie van (eigen) waarde voor het dier. De verticale as is een utiliteitsas, die het nut van het dier voor de mens aangeeft. Deze utiliteitsas loopt van een negatieve utiliteit vanwege angst, ziekte of vernietiging (onder) naar een positieve bijdrage vanwege de gevoelde warmte en liefde (boven), met daartussen een gebruik van dieren voor arbeid, onderdeel van het ecosysteem, hulpdieren, dieren voor voedsel, kennis en recreatie.

Diergroepen of diersoorten kunnen op meerdere plekken in de grafiek van Figuur 1 worden geplaatst. Bijvoorbeeld konijnen kunnen als producent van voedsel worden beschouwd, maar zijn in veel gevallen ook gezelschaps- en hobbydieren. Met de richting van de trendpijl is aangegeven dat de opvatting over de rol van het dier opschuift (van linksonder naar rechtsboven) en met de kleur van de pijl is aangegeven dat de RDA zorgen heeft over de extremen linksonder en rechtsboven. De consequentie daarvan is bijvoorbeeld dat het van waarde is dat de opvatting ten aanzien van de positie van productiedieren aan het verschuiven is van links naar midden (hoofdstuk 4). Maar ook dat het relevant is vergaand antropomorfisme bij gezelschaps- en hobbydieren kritisch te beschouwen (hoofdstuk 11) en dat de positie van deze groep dieren niet te ver doorschuift naar rechts omdat de eigenheid van het dier daarbij aangetast kan worden. Een ander voorbeeld is de veranderende positie van de grote groep van dieren in de natuur. Daarbij verschuiven bijvoorbeeld insecten van ver links op de horizontale as en een negatieve utiliteit naar een positie waarbij insecten als essentieel onderdeel van ons ecosysteem worden gewaardeerd (hoofdstuk 3).

Er zijn ook grenzen aan het partnerschap. Dieren zouden weliswaar een moreel recht op leven hebben volgens 80% van de respondenten van de publieksenquête, maar rond 95% eet regelmatig vlees en een groot aantal mensen vindt bijvoorbeeld dat muizen gedood mogen worden als ze bezittingen beschadigen. Als de gezondheid van mensen in het geding is – zoals door malariamuggen, maar ook Q-koorts-geiten – dan is het doden van dieren veel minder een discussiepunt. Er is echter wel een groeiend verzet tegen het massaal doden van dieren.

De morele betrokkenheid en verlegenheid bij burgers nemen toe, met soms heftige discussies die via de (sociale) media worden gevoerd. Voorbeelden zijn discussies over kalversterfte, megastallen, de grazers in de Oostvaardersplassen, het gebruik van proefdieren en de fokdoelen en gezondheidsproblemen bij gezelschapsdieren. De RDA pleit ervoor om weg te blijven van zowel instrumentaliteit (het dier als ding) als overdreven antropomorfisme (het dier als mens). We moeten uitgaan van het dier als dier met zijn natuurlijk gedrag en behoeftes, en ons daarbij baseren op wetenschappelijke inzichten in de verschillen en overeenkomsten tussen en binnen de soorten in het rijkgeschakeerde dierenrijk. Een kraanvogel is geen varken, een hond is geen honingbij. Het is belangrijk dat we uitgaan van onze

afhankelijkheid van goed functionerende ecosystemen. Dieren functioneren in die ecosystemen en meer en meer heerst de opvatting dat het onze morele verantwoordelijkheid is om hun welzijn daarbij te respecteren. Dit betekent dat we onze systemen voor voedselproductie radicaal zullen moeten doordenken. Het belang van het dier dient serieus genomen te worden en de meeste mensen willen dit uiteindelijk ook. In de transitie van ons voedselvoorzieningssysteem naar kringlooplandbouw dient het welzijn van dieren centraal te staan.

14.3 Aandachtspunten voor de komende jaren

De RDA opereert in een maatschappelijk krachtenveld waarin voortdurend polarisatie dreigt. Die polarisatie staat een gezonde dialoog in de weg. In een dialoog krijgen de wetenschappelijke feiten over dieren hun plaats, maar is er ook ruimte voor maatschappelijke en levensbeschouwelijke opvattingen. Overigens zagen we in hoofdstuk 2 dat er bij de meeste vragen in onze publieksenquête een relatief grote middengroep met een minder uitgesproken mening was. Dat weerspiegelt zich niet in de verbetering waarmee meningen vaak worden uitgedragen in de sociale media en in protestacties. Daar is er eerder sprake van polarisatie.

De agenda van de RDA schuift mee met de positie van het dier in de samenleving, waarbij de Raad een verbindende rol wil spelen, het partnerschap tussen mens en dier wil duiden en adviezen wil geven om dierenwelzijn en diergezondheid te verbeteren. In de komende jaren zal de RDA zich ook richten op het verkennen van de veranderende positie van het dier in onze samenleving en in ons ecosysteem. Vanuit die veranderde positie zal de RDA zijn zienswijzen op dierenaangelegenheden invulling geven. We maken hieronder een aanzet door de consequenties van de veranderde relatie tussen mens en dier te bespreken voor verschillende diergroepen.

Dieren in de natuur

‘Framing van diersoorten als ongedierte is niet langer acceptabel.’

De groeiende aandacht voor het welzijn van dieren in de natuur is nog niet altijd terug te zien in de wettelijke bescherming van soorten en individuen. Deze is namelijk juist verminderd sinds de invoering van de Wet Natuurbescherming in 2017. De discussie over de manier waarop we in Nederland met de natuur omgaan,

zal uiteindelijk ook leiden tot aanpassingen in het beheer van dieren in de natuur. Daarbij kunnen de zorgplicht voor dieren en de ‘afblijfplicht’ voor dieren in de natuur soms op gespannen voet staan. De discussie over de Oostvaardersplassen heeft ons geleerd dat we die spanningsrelatie opnieuw moeten doordenken. We moeten nieuwe kaders voor natuurbescherming ontwerpen die aangeven wanneer we de bescherming van populaties en ecosystemen aan moeten vullen met bescherming van individuele dieren. Voor de RDA is dit een kwestie die de komende jaren aandacht behoeft.

Verder is er een brede discussie nodig over het voortbestaan van dieren in de Nederlandse natuur, met aandacht voor de grootte en de kwaliteit van leefgebieden. Het vinden van een redelijke verdeling van de bestaande ruimte tussen verstedelijking en infrastructuur, landbouw en natuur zal ook in de komende jaren continu een onderwerp van maatschappelijke discussie zijn. Er is daarbij toenemende aandacht voor de druk op het landgebruik, effecten van bijvoorbeeld veehouderij op het milieu, multifunctionaliteit en een steeds beperktere ruimte. Daarmee is de zorg voor dieren in de natuur vooral een zorg voor populaties geworden. Welke dieren we wel en welke we niet beschermen of introduceren – biodiversiteit en grenzen daaraan in onze gecreëerde ecosystemen zijn onderwerpen de komende jaren actueel zullen blijven.

Een belangrijk onderdeel van de zorg voor populaties en ecosystemen is een discussie over dieren die nu als plaagdieren worden betiteld. Denk daarbij aan insecten die ziekten verspreiden, bevers en muskusratten die waterkeringen beschadigen, de eikenprocessierups die massaal jeuk veroorzaakt en muizen of ratten die ziekten verspreiden en eigendommen beschadigen. Het begrip plaagdier verdient een nuancering. Het blijkt namelijk dat veel van deze dierpopulaties een cruciale rol vervullen in het ecosysteem. Insecten zijn bijvoorbeeld essentieel als voedsel voor vogels en sommige zoogdieren, maar ook voor de reproductie van planten. Als dieren dan toch bestreden worden – bijvoorbeeld invasieve exoten – is het belangrijk om de bestrijding diervriendelijker te maken.

Productiedieren

‘De veehouderij moet het welzijn en de gezondheid van dieren structureel verbeteren – de kringlooplandbouw kan daarbij handvatten bieden.’

Het is nodig om voortdurend aandacht te vragen voor dierenwelzijnskwesties die al 25 jaar spelen, zoals ingrepen aan dieren, vervalg bij dieren, krappe leefruimten, sterfte bij jonge dieren, het belang van sociale huisvesting en de kwaliteit van leven tijdens transport. Naast deze al langer bestaande kwesties zullen recente maatschappelijke kwesties zoals de klimaatproblematiek invloed hebben op de positie van productiedieren. Het moet daarbij duidelijk worden hoe we dierenwelzijn en diergezondheid een juiste plek kunnen geven in de kringlooplandbouw.

In de grote maatschappelijke vraagstukken zoals klimaat en voedselzekerheid krijgt het welzijn van dieren – inclusief diergezondheid – volgens ons op dit moment een te beperkte plek. De RDA wil ervoor waken dat een efficiëntere benutting van schaarse grondstoffen de noodzaak voor structurele verbeteringen in dierenwelzijn en diergezondheid naar de achtergrond drukt. Recente initiatieven zoals het Beter Leven-keurmerk en ‘On the way to Planet Proof’, maar ook Kipster en Hamletz, laten zien dat het mogelijk is om het dier meer als uitgangspunt te nemen in de productie van melk, vlees en eieren. Bij al deze veranderingen zijn er ook grenzen die bepaald worden door de economische realiteit en de bereidheid van de consument om te betalen voor de hogere productiekosten die verbonden zijn aan keurmerkeisen. Een verschuiving naar een kringlooplandbouw creëert ruimte voor innovaties en ontwerpen waarbij het welzijn en de gezondheid van dieren centraal kunnen staan. Nederland kan hierbij een rol spelen als gidsland.

Gezelschaps- en hobbydieren

‘Honden horen niet in bed.’

Bij gezelschaps- en hobbydieren is er in de afgelopen 25 jaar veel verbeterd, mede dankzij de professionalisering van de gezondheidszorg voor deze dieren. Maar er blijft continu een kritische beschouwing nodig van ingrepen aan deze dieren, het bedrijfsmatig fokken, erfelijke gebreken bij rasdieren, het fokken op extreme kenmerken en gezondheidsrisico’s door samenleven van mens en dier (bijvoorbeeld obesitas en zoönosen). Onze toegenomen kennis van diergedrag spoort aan tot een vermindering van vervalg bij bijvoorbeeld paarden, dieren in dierentuinen, of honden en katten in een stedelijke omgeving. Daarnaast is er een groeiende discussie over de noodzaak om grenzen te stellen aan de relatie tussen gezelschaps- en hobbydieren en mensen. Gezelschapsdieren worden gezien als gezinsgenoten en nemen de rol in van vriendjes en speelmakkers – in sommige gevallen zelfs de rol

van kinderen en levenspartners. Partnerschap – zoals de Raad dit begrip gebruikt – betekent ook het accepteren van de eigenheid van dieren, met hun gedragsrepertoire en behoeften. Waar het om gaat, is of we het dier als dier kunnen zien en respecteren. De kritische nuancering en bevestiging van de eigenheid van het dier verdient in de komende jaren duiding door de RDA. Ook kan de Raad burgers en overheden helpen om in deze tijd van internet zin en onzin te onderscheiden.

Dieren in dierentuinen

‘Een dierentuin is geen pretpark’

Dierentuinen kunnen met meer dan tien miljoen bezoekers per jaar rekenen op een groot maatschappelijk draagvlak. Dat is nodig omdat het houden van dieren op geschikte terreinen en in grote verblijven een erg kostbare aangelegenheid is. Naast inkomsten uit entreebewijzen leggen dierentuinen de nodige creativiteit aan de dag door met andere diensten (horeca, merchandising, speelgelegenheden voor kinderen, demonstraties met dieren) bezoekers een leuke, ontspannen dag te bezorgen en daarmee hun inkomsten te vergroten. Dit vindt plaats in een concurrerende markt waarbij de balans tussen vraag en aanbod moet worden bewaakt om te voorkomen dat dierentuinen door financiële problemen hun reden van bestaan moeten marginaliseren ten gunste van vertier dat ook zonder dieren kan. Gelet op het toenemend maatschappelijk besef dat de leefgebieden van veel diersoorten onder druk staan, verdient de rol van de dierentuin bij de bescherming van deze leefgebieden en de bewustwording van bezoekers hiervan in de toekomst een nadrukkelijker rol.

Proefdieren

‘Proeven op dieren zijn dierproeven, of ze nu wettelijk zo gedefinieerd zijn of niet.’

In de komende jaren is er meer aandacht nodig voor de huisvesting en de verzorging van proefdieren, zowel tijdens de proef als daarbuiten. Daarbij zou het waardevol zijn om stimulansen te creëren om ook proefdiervrij onderzoek makkelijker gepubliceerd te krijgen in de *peer reviewed* tijdschriften zonder aanvullende dierproeven waar deze niet noodzakelijk zijn. Hetzelfde geldt voor experimenten waar geen proefdieren voor zijn gebruikt. Bovendien is er een betere bescherming nodig van ongewervelde dieren die buiten de huidige wetgeving vallen. De grenzen zoals de wetgever ze nu heeft getrokken, volstaan niet meer.

14.4 Dit gaat de Raad zelf doen

In de inleiding noemden we diverse redenen waarom sommige burgers kritisch zijn over de manier waarop wij met dieren omgaan: de compromissen die we toestaan in de omstandigheden waaronder we dieren houden, de technologische innovaties die ons dwingen om de positie van het dier veilig te stellen, de bestrijding van ziekten waarbij het welzijn van het dier in het gedrang komt, onze voortschrijdende inzichten in de natuurlijke eigenschappen en behoeften van dieren en tenslotte het groeiende respect voor dieren. Daarbij is onze superioriteit niet meer vanzelfsprekend en veranderen we van heerser via rentmeester naar partner van dieren.

Het is daarom volgens de Raad noodzakelijk om ons ‘verbond’ met dieren opnieuw te ijken. Voor de Raad is wat het dier nodig heeft daarbij het eerste uitgangspunt – wij stellen het welzijn en de gezondheid van dieren centraal. Daarbij is het belangrijk om te rade te gaan bij de wetenschap over wat dieren nodig hebben. We dienen kritisch te kijken naar onze huidige systemen: waar staan die systemen verbeteringen in dierenwelzijn- en gezondheid in de weg? Er moet een scherper beeld komen over een aantal schurende kwesties: onder welke condities mogen we dieren doden, wanneer mogen we het genetisch materiaal van dieren veranderen met moderne DNA-technologie, wat is een goed evenwicht tussen ecologie en technologie? Is er een noodzaak om grenzen te stellen aan de relatie tussen gezelschaps- en hobbydieren en mensen, wat is daarbij het belang van de eigenheid van dieren? En wat is de zorgplicht of afblijfplicht voor dieren in de natuur, ook als ze overlast veroorzaken?

De RDA is van plan om de publieksenquête in de toekomst vaker te herhalen. Op de RDA-agenda zullen de komende jaren dan ook onderwerpen verschijnen die hier per diergroep zijn weergegeven. De onderwerpen zijn in meer detail in de eerdere hoofdstukken besproken.

Algemeen

- Rol van nieuwe technieken in de fokkerij van dieren, waardigheid van de zogenaamde design-dieren, afwegingen over het gebruik van CRISPR-Cas en vergelijkbare technieken;
- Doden van dieren, onder welke voorwaarden mag dit en hoe precies;

- Gezondheid en sterfte bij jonge dieren;
- Welzijns- en gezondheidsgevolgen van vermenselijking van dieren;
- Dierenwelzijn binnen en tussen de verschillende bestuurslagen: rijk, provincies en gemeenten;
- Plaats van het dier in de kringlooplandbouw, zowel de productiedieren als de dieren in de ecosystemen waarin de landbouw functioneert.

Dieren in de natuur

- Welzijn van dieren en dierpopulaties in de Nederlandse ecosystemen;
- Plaats in het ecosysteem van niet-gehouden dieren en dieren die nu aangeduid worden als plaagdieren.

Productiedieren

- Ontwerpeisen voor de nieuwe veehouderij: identificeren van succescriteria van concepten met een hoog niveau van dierenwelzijn en diergezondheid, gebaseerd op diereigen behoeften.
- Klimaatbeleid en de impact van klimaatverandering op gezondheid en welzijn van dieren;
- Gebruik van ICT bij dieren: waarde en risico's van sensoren en verdere digitalisering van bedrijven.

Gezelschaps- en hobbydieren

- Verkennen van de grenzen in de relatie tussen gezelschaps- en hobbydieren en mensen;
- Aanpak van obesitas bij gezelschaps- en hobbydieren;
- Welzijn en gezondheid van het dier bij deelname aan sport en ontspanning.

Dieren in dierentuinen

- Voorwaarden voor het verkrijgen van een dierentuinvergunning nader bezien met betrekking tot dierenwelzijn en de bijdrage aan de bescherming van wilde dieren;

Proefdieren

- De bescherming van alle dieren die ingezet worden als proefdieren, waarom zit er nog onderscheid tussen de verschillende groepen dieren;

- Aandacht vragen voor de huisvesting en verzorging van proefdieren, zowel voor, na als tijdens de dierproef.

De discussie over bovengenoemde onderwerpen is een zaak voor iedereen – ngo's, bedrijfsleven, wetenschap en alle overheden. De gereedschappen van de Raad bestaan bijvoorbeeld uit de zienswijzen die hij gevraagd of ongevraagd uitbrengt en door de Raad opgestelde denk- en afwegingskaders. Maar ook uit het starten van een publieke discussie, waarbij de inbreng van Nederlandse burgers gevraagd wordt. De Raad beoogt hiermee ook in de toekomst bij te dragen aan weloverwogen besluiten en compromissen. Als u het ons vraagt, hebben we de komende jaren nog wel werk te doen. Wij blijven daarbij graag met u in gesprek.

Colofon

Deze publicatie van de Raad voor Dierenaangelegenheden is voorbereid onder leiding van Ynte Schukken door een kernteam bestaande uit Jacques van Alphen, Hans Hopster, Jan Staman, Hans van Trijp, Monique van der Gaag, Rosanne van Oudheusden en Marc Schakenraad. Eindredactie lag in de handen van Linda van den Berg.

Aan de verschillende hoofdstukken hebben de volgende leden, oud-leden en RDA-teamleden in het bijzonder bijgedragen:

1. Over begaanbare wegen: Jan Staman, Ynte Schukken, Hans Hopster, Marc Schakenraad
2. De staat van het dier in de ogen van het Nederlandse publiek: Hans van Trijp, Hans Hopster, Gé Backus, Bert Urlings
3. Grenzeloos samenleven: Jacques van Alphen, Andreas Dijkhuis, Geert de Snoo, David van Gennep, Hans Hopster, Rosanne van Oudheusden
4. Naar een dierwaardige kringlooplandbouw: Hans Hopster, Han Swinkels, Leo den Hartog, Bert van den Berg, Jeannette van de Ven, Monique van der Gaag
5. Pets, passie en professionaliteit: Hans Hopster, Renée Hoyneck, Gerrit Hofstra, Gijsbert Six, Ruud Tombrock, David van Gennep, Rosanne van Oudheusden
6. Vreemde snoeshanen ter lering ende vermaeck: Hans Hopster, Renée Hoyneck, Gerrit Hofstra, Gijsbert Six, Ruud Tombrock, David van Gennep
7. Het best geregeld van allemaal? Jan van der Valk, Franck Meijboom, Jan Staman, Monique van der Gaag, Hans Hopster
8. De natuur: een sprookje?! Jacques van Alphen
9. Heel Holland doodt: Len Lipman, Franck Meijboom
10. De grutto of de koe: Ynte Schukken
11. Dieren zijn net mensen: Jan Staman
12. Knutselen aan dieren: Martien Groenen
13. Dieren tussen de regels door: Rosanne van Oudheusden, Léon Ripmeester, Marc Schakenraad
14. Van heerser via rentmeester naar partner: Ynte Schukken, Jan Staman, Hans Hopster, Marc Schakenraad

Samenstelling van de Raad voor Dierenaangelegenheden

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een onafhankelijke raad van deskundigen die de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit gevraagd en ongevraagd adviseert over multidisciplinaire vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid. De RDA bestaat uit wetenschappelijke experts en praktijkdeskundigen die er op persoonlijke titel, zonder last of ruggespraak, zitting in hebben. Het concept van deze publicatie is ter beoordeling voorgelegd aan de gehele Raad. Deze publicatie is daarmee een product van de hele Raad. De RDA bestond op 1 januari 2019 uit de volgende leden:

De Raad voor Dierenaangelegenheden:

Prof.dr. J.J.M. van Alphen

Dr.ir. G.B.C. Backus

G.P. van den Berg

W.T.A.A.G.M. van den Bergh

Prof.dr. J.M. de Boer

Drs. H.R. Chalmers Hoyneck van Papendrecht

Mr. A.G. Dijkhuis

Dr. N. Endenburg

Prof.dr.ir. J.W. Erisman

Drs. D. van Gennep

Prof.dr. M.A.M. Groenen

Prof.dr. S. Haring

Prof.dr.ir. L.A. den Hartog

A.L. ten Have-Mellema

Prof.dr.ir. J.A.P. Heesterbeek

Drs. G. Hofstra

H. Huijbers

Prof.dr.ir. A. van Huis

Prof.dr.ir. B. Kemp

A. Kemps

Dr. L.J.A. Lipman

Dr. F.L.B. Meijboom
Drs. F.E. Rietkerk
Mr. C.W. Ripmeester
Dr.ir. M.C.T. Scholten
Prof.dr. Y.H. Schukken
Ir. G.C. Six
Drs. M. Slob
Prof.dr. G.R. de Snoo
Mr.drs. J. Staman, voorzitter
Dr.ir. J.W.G.M. Swinkels
Drs. R.A. Tombrock
Prof.dr.ir. J.C.M. van Trijp
Dr. H.A.P. Urlings
Dr. J.B.F. van der Valk
Drs. F.A.L.M. Verstappen
J. van de Ven

Meer informatie over de Raad voor Dierenaangelegenheden vindt u op onze website: www.rda.nl. Daar kunt u ook alle eerder uitgebrachte zienswijzen downloaden.